

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Харків 2018

УДК 341.48
Т33

Рецензенти:

Д-р юрид. наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ *Кириченко Володимир Євгенійович*;

Д-р юрид. наук, доцент, професор кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ *Куракіна Олександр Миколайович*;

Д-р юрид. наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна *Серьогін Віталій Олександрович*.

Бандурка О. М.

Т33 Теорія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків: Майдан, 2018. – 436 с.

Авторський колектив:

Розділ 1 – доктор юридичних наук, професор Головка О.М.

Розділ 2 – доктор юридичних наук, професор Головка О.М.

Розділ 3 – доктор юридичних наук, професор Головка О.М.

Розділ 4 – кандидат юридичних наук, доцент Передерій О.С.

Розділ 5 – кандидат юридичних наук, доцент Слинько Д.В.

Розділ 6 – кандидат юридичних наук, доцент Слинько Д.В.

Розділ 7 – кандидат юридичних наук, доцент Погрібний І.М., доктор юридичних наук, доцент Бурдін М.Ю.

Розділ 8 – кандидат юридичних наук Кріцак І.В.

Розділ 9 – доктор юридичних наук, доцент Шульга А.М.

Розділ 10 – кандидат юридичних наук, доцент Погрібний І.М.

Розділ 11 – кандидат юридичних наук, доцент Погрібний І.М., кандидат юридичних наук, доцент Холод Ю.А.

Розділ 12 – кандидат юридичних наук, доцент Каленіченко Л.І., кандидат юридичних наук, доцент Слинько Д.В.

Розділ 13 – кандидат юридичних наук Мураховська Т.Є.

Розділ 14 – кандидат юридичних наук, доцент Каленіченко Л.І., кандидат юридичних наук, доцент Слинько Д.В.

Розділ 15 – кандидат юридичних наук, доцент Погрібний І.М.

Розділ 16 – кандидат юридичних наук, доцент Слинько Д.В.

Розділ 17 – кандидат юридичних наук, доцент Слинько Д.В., кандидат юридичних наук, доцент Каленіченко Л.І.

Розділ 18 – доктор юридичних наук, доцент Шульга А.М.

Розділ 19 – доктор юридичних наук, доцент Шульга А.М.

Розділ 20 – кандидат юридичних наук, доцент Погрібний І.М., кандидат юридичних наук, доцент Слинько Д.В.

Розділ 21 – доктор юридичних наук, доцент Шульга А.М., кандидат філософських наук Брусскова О.В.

Розділ 22 – кандидат юридичних наук, доцент Волощенко О.В., кандидат юридичних наук Пайда Ю.Ю.

Розділ 23 – кандидат юридичних наук, доцент Волощенко О.В., кандидат юридичних наук, доцент Погрібний І.М.

Розділ 24 – кандидат юридичних наук, доцент Погрібний І.М.

Розділ 25 – кандидат юридичних наук, доцент Волощенко О.В.

Розділ 26 – кандидат юридичних наук, доцент Волощенко О.В.

© О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін., 2018

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА, ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

- 1.1. Теорія держави і права та її предмет -----9
- 1.2. Теорія держави і права як наукова спеціальність
і навчальна дисципліна----- 17
- 1.3. Розвиток теорії держави і права як науки і
навчальної дисципліни ----- 19

РОЗДІЛ 2 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

- 2.1. Місце теорії держави і права в системі суспільних і
юридичних наук ----- 23
- 2.2. Функції теорії держави і права ----- 31
- 2.3. Методологія теорії держави і права----- 34
- 2.4. Місце теорії держави і права в системі юридичної
освіти----- 44

РОЗДІЛ 3 ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

- 3.1. Взаємозв'язок держави і права, типи
праворозуміння. Загальні ознаки держави і права ----- 48
- 3.2. Теорії походження держави ----- 55
- 3.3. Теорії походження права ----- 65
- 3.4. Походження держави як історичний процес----- 70
- 3.5. Походження права як історичний процес----- 80

РОЗДІЛ 4 ФОРМА ДЕРЖАВИ

- 4.1. Поняття і елементи форми держави ----- 86
- 4.2. Форма державного правління. Особливості форми
правління в Україні----- 87
- 4.3. Форма державного (політичного) режиму ----- 93
- 4.4. Форма державного устрою----- 97

РОЗДІЛ 5 МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

5.1. Поняття та структура механізму держави. Державний апарат.....	101
5.2. Принципи організації та функціонування механізму держави	103
5.3. Поняття, ознаки та класифікація державних органів	105
РОЗДІЛ 6 ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ	
6.1. Поняття функцій держави.....	111
6.2. Класифікація функцій держави. Загальна характеристика функцій сучасної української держави	114
6.3. Форми та методи здійснення функцій держави ----	116
6.4. Завдання та роль Міністерства внутрішніх справ України у забезпеченні реалізації функцій держави --	121
РОЗДІЛ 7 ПРАВОВА ДЕРЖАВА	
7.1. Історичні передумови та загальна характеристика концепцій правової держави.....	125
7.2. Україна у напрямку до правової держави	129
7.3. Поняття і ознаки правової держави	131
РОЗДІЛ 8 ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО	
8.1. Генеза поняття «громадянське суспільство»	141
8.2. Загальна характеристика громадянського суспільства.....	144
8.3. Структура громадянського суспільства	147
8.4. Церква як інститут громадянського суспільства в Україні.....	149
8.5. Сервісна спрямованість сучасної держави як запорука модернізації громадянського суспільства в Україні.....	153
8.6. Нормативно-правове забезпечення розвитку громадянського суспільства в Україні.....	156
РОЗДІЛ 9 ПРАВО ЯК РЕГУЛЯТОР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН	
9. 1. Поняття та ознаки права як нормативного регулятора суспільних відносин.....	165
9. 2. Терміни «об'єктивне право» і «суб'єктивне право», їх значення	171

9. 3. Принципи та функції права -----	171
9. 4. Сутність права. Основні сучасні вчення про сутність права-----	174
РОЗДІЛ 10 НОРМИ ПРАВА	
10.1. Поняття та ознаки норм права -----	181
10.2. Види норм права -----	184
10.3. Структура норми права та характеристика її складових елементів-----	188
10.4. Співвідношення норми права і статті нормативно-правового акта -----	191
РОЗДІЛ 11 ПРАВО В СИСТЕМІ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН	
11.1. Нормативне і ненормативне регулювання суспільних відносин -----	195
11.2. Право і мораль -----	196
11.3. Право і звичаї -----	197
11.4. Звичасве право і Україна-----	198
11.5. Право і корпоративні норми-----	199
11.6. Право і релігійні норми -----	200
11.7. Право і технічні норми-----	201
РОЗДІЛ 12 ДЖЕРЕЛА ПРАВА	
12. 1. Поняття форми (джерела) права-----	205
12.2. Правовий звичай-----	205
12.3. Нормативно-правовий договір-----	206
12.4. Нормативно-правовий акт-----	209
12.5. Правовий прецедент -----	211
РОЗДІЛ 13 СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА	
13.1. Поняття та структура системи права-----	215
13.2. Поняття, характерні риси та класифікація галузей права-----	219
13.3. Критерії визначення галузевої належності норм права-----	222
13.4. Поняття, ознаки та види інститутів права. Підгалузі права.-----	227
13.5. Публічне і приватне право -----	231

13.6. Співвідношення норм міжнародного і національного права-----	233
13.7. Система законодавства: поняття, структура, співвідношення із системою права. Систематизація законодавства -----	236
РОЗДІЛ 14 ПРАВОТВОРЧІСТЬ	
14.1. Поняття, функції та види правотворчості -----	244
14.2. Стадії законотворчості -----	247
14.3. Законодавча техніка та юридична техніка -----	251
РОЗДІЛ 15 ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ	
15.1. Поняття, ознаки і види правових відносин -----	254
15. 2. Склад (структура) правових відносин-----	256
15. 3. Зміст правових відносин-----	260
15.4. Юридичні факти -----	263
РОЗДІЛ 16 ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА	
16. 1. Поняття та мета тлумачення юридичних норм--	267
16. 2. Способи тлумачення юридичних норм -----	267
16. 3. Види тлумачення -----	271
16.4. Поширювальне, обмежувальне тлумачення і законність -----	276
16.5. Інтерпретаційна норма. Інтерпретаційно-правовий акт -----	278
16. 6. Прогалини в праві. Аналогія закону й аналогія права -----	278
РОЗДІЛ 17 ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА	
17. 1. Біопсихосоціальна природа людини та вплив на неї права-----	284
17. 2. Свобода особи і право -----	289
17. 3. Об'єктивне право і міра свободи особи -----	290
17. 4. Правовий статус особистості -----	291
17. 5. Правовий статус особистості, права громадянина, права людини -----	293
17. 6. Інститут прав людини в Україні -----	296
РОЗДІЛ 18 ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА	

18.1. Біопсихосоціальна природа людини та вплив на неї права	300
18.2. Свобода особи і право	305
18.3. Об'єктивне право і міра свободи особи	306
18.4. Правовий статус особистості	307
18.5. Правовий статус особистості, права громадянина, права людини	309
18.6. Інститут прав людини в Україні	312
РОЗДІЛ 19 ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
19.1. Поняття юридичної відповідальності	316
19.2. Основні види юридичної відповідальності	317
19.3. Принципи та функції юридичної відповідальності	321
19.4. Позитивна (проспективна) і негативна (ретроспективна) юридична відповідальність	325
РОЗДІЛ 20 РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА	
20.1. Поняття й основні форми реалізації норм права	331
20.2. Правозастосування як особлива форма реалізації норм права. Поняття та риси.	333
20.3. Основні стадії процесу застосування норм права	334
20.4. Акт застосування норм права: поняття, ознаки, види	337
20.5. Особливості застосування норм права в діяльності Міністерства внутрішніх справ України	338
РОЗДІЛ 21 ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА	
21.1. Правосвідомість	343
21.2. Структура правосвідомості, її функції, види	344
21.3. Правова культура	345
21.4. Деформація правосвідомості	346
21.5. Правова культура суспільства	347
21.6. Правове виховання, його механізм	351
РОЗДІЛ 22 ЗАКОННІСТЬ, ПРАВОПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНА	
22.1. Поняття законності	357
22.2. Принципи законності	360
22.3. Гарантії законності	362

22.4. Суспільний і правовий порядок	363
22.5. Дисципліна	366
РОЗДІЛ 23 МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	
23.1. Правове регулювання як особливий вид соціального регулювання.....	371
23.2. Види, способи та типи правового регулювання....	373
23.3. Елементи та стадії механізму правового регулювання	375
РОЗДІЛ 24 ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА ТА ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС	
24.1. Юридична практика	382
24.2. Юридичний процес: поняття, процесуальна форма	385
24.3. Структура та зміст юридичного процесу.....	389
24.4. Види юридичного процесу.....	391
РОЗДІЛ 25 ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ	
25.1. Правова система і правова сім'я: поняття та види.....	398
25.2. Романо-германська сім'я правових систем	400
25.3. Англосаксонська (англо-американська) сім'я правових систем.....	402
25.4. Сім'я релігійного права	404
25.5. Традиційно-звичаєві правові системи	405
РОЗДІЛ 26 ЗБЛИЖЕННЯ ТА ВЗАЄМНИЙ ВПЛИВ ПРАВОВИХ СИСТЕМ	
26.1. Процеси глобалізації, їх вплив на розвиток правових систем сучасності.....	411
26.2. Напрямки і засоби зближення та взаємодію правових систем.....	412
26.3. Процеси конвергенції в сучасних правових системах	415
26.4. Європейські інтеграційні процеси	418
26.5. Змішані правові системи.....	422

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКА І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА, ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

1.1. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ТА ЇЇ ПРЕДМЕТ

Щойно народившись, людина опиняється всередині міжособистісних зв'язків. Спершу це контакти з батьками, братами, сестрами, дідусями, бабусями. З часом коло спілкування все більше розширюється, а зв'язки ускладнюються. Вже дитина, яка вміє самостійно пересуватися і пізнає з великою (і надмірною, на думку дорослих) активністю навколишній світ, опиняється в певних межах, які існують уже в готовому вигляді на момент її народження. Навчаючись сприймати мову дорослих, майбутній громадянин пізнає, що щось можна, а щось – ні, це дозволяють робити (тобто можна робити, можна не робити), а це – потрібно виконати, тобто воно є обов'язковим.

Зростаючи, людина дізнається, що ролі в родині розподілені не дорослими, а правила поведінки встановлені також, переважно, не ними. По суті, як людський зародок повторює в своєму розвитку біологічну еволюцію людини і ссавців узагалі (принаймні так вважають прихильники дарвінізму), так і малюк у своїй соціалізації проходить етапи розвитку суспільства. Виявляється, що існують більш загальні правила поведінки, які є обов'язковими для всіх, і є соціальна організація, яка забезпечує виконання цих правил і цю обов'язковість.

Так, людина інтуїтивно, на власному досвіді, у спілкуванні з дорослими, під час навчання і поглинання інформації, якою сповнений у своєму різноманітті й багатстві світ, стикається з явищами, які існують об'єктивно, поза її

волею й бажаннями. Це держава і право. Вони є явищами універсальними, такими, що притаманні всьому людству. Сьогодні ми не знаємо бездержавного світу, як і такого регіону в ньому, де б не діяли ті чи інші правові норми, або загальнообов'язкові правила поведінки. Людська спільнота в наш час існує організовано і структуровано. Вона поділяється на певні складові частини, групи, які постійно взаємодіють між собою і формують зв'язки. При цьому об'єктивним є постійний розвиток цієї структури та відповідних відносин – між суспільством в цілому та його складовими, між частинами суспільства, його елементами, людиною і людиною, людиною і суспільством, людиною і певною його частиною чи групою людей.

Уже понад два з половиною тисячоліття існує наука про суспільство. Вона вивчає людину і суспільство, відносини між людьми та їх груповими утвореннями (сформованими за будь-якою ознакою). Із часом сформувалася ціла група суспільних наук, серед яких особливу роль (а у практичній площині – провідну, чільну) відіграє наука про державу і право, або юридична наука чи юриспруденція. Вона має складну галузеву структуру, яка розвивається і стає все більш довшеною. Загалом її сприймає і пояснює, прагне охопити весь спектр державно-правових явищ найбільш базова, фундаментальна юридична наука, яка має назву «Теорія держави і права».

Завданням цієї науки і є дати наукове визначення держави і права, таке, яке застосовне в усіх інших юридичних науках. Усі вони сприймають те чи інше визначення держави і права, вироблене в надрах держави і права, як даність.

Люди в повсякденному житті часто вживають ці слова: «держава», «право». Право сприймається одночасно і як можливість здійснювати певні дії (чи утримуватись від них), і як певні правила поведінки (а це означає обов'язок чинити так чи інакше за певних обставин незалежно від бажання), і як можливість будувати відносини з іншими людьми чи їх групами і спільнотами. Недарма в українській мові слова «право», «правило», «правильний», «справедливість» є морфологічно подібними, спільнокореневими.

Держава асоціюється з територією (певним етногеографічним утворенням – країною), суспільством – об'єднаним самосвідомістю людей, культурою, виробництвом і торгівлею (економікою), або ж певною структурою, яка організовує співіснування людей.

У науці державу розглядають у двох розуміннях. По-перше, це сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної влади (незалежної від будь-якої іншої). По-друге, це організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства. Він саме за допомогою норм права спрямовує і організовує спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян¹.

Право – це система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечується державою².

Отже, навіть із цих, найбільш загальних визначень ми бачимо тісний нерозривний зв'язок держави і права, неможливість, фактично, схарактеризувати їх спільні риси окремо і послідовно. Саме тому протягом усього часу існування таких фундаментальних юридичних наук, як теорія держави і права та історія держави і права виникало питання про саму їх назву. Крім зазначеного, існує ще один варіант, який набуває все більшого поширення – теорія права та держави; історія права та держави. Ця послідовність слів не є рівноцінною в обох випадках. Вона говорить як про розуміння природи держави і права, так і про їх походження та співвідношення. Про це докладно йтиметься нижче, під час викладення матеріалу з теми «Походження держави і права». Проте спочатку варто наголосити, що у даному випадку послідовність слів має, по суті, алфавітний порядок, автори віддають данину науковій традиції в Україні, яка називає базову спеціальність юридичної науки «Теорією держави і права» і жодним чином не вважає це ознакою домінування першої над другою.

¹ Шемшученко Ю. С. Держава // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редакт. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 2. – 1999. – С. 80.

² Шемшученко Ю. С. Право // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редакт. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 5. – 2003. – С. 5.

Головним джерелом й інструментом передачі та розв'язку знань є писемна мова. Саме писемність є одним із головних здобутків людства, вона дозволяє вже впродовж дуже тривалого часу зберігати і примножувати те, що складається в усній мові, у поєднанні понять, визначень, категорій, у співвіднесенні певних слів та їх сполучуваності з предметами, людьми, явищами, процесами, причинами, зв'язками, висновками. До цього часу не виявлено писемних джерел, які б утворилися в часи, коли ніде в світі не існувало ні права, ні держави. Археологічні джерела можуть давати інформацію про матеріальний світ стародавньої людини, її побут, вірування тощо, однак регулятори її поведінки у суспільстві відображені у писемних, наративних (описових) або нормативних джерелах. Навіть найдавніші правила поведінки (норми), які були звичаями, передавалися усно, відомі нам або із пізніших записів у вигляді норм позитивного (писаного) права, або у вигляді правових чи етнографічних досліджень науковців.

Отже, цивілізована історія людини відома нам у двох формах – державно-правовій та додержавній, первісній, родовій. При цьому відомості про другу збереглися завдяки першій. Так, у державах Давнього Сходу, таких, як Єгипет, Шумер, Аккад, що мали власну писемність і право, складалася свідчення про бездержавних сусідів, таких, як, скажімо, нубійці, а античні автори розвинених у державно-правовому відношенні Стародавніх Греції та Риму залишили історичну інформацію про інші, навколишні народи, які вони називали варварами, і де процеси становлення початкового, архаїчного права та складання державності лише розпочиналися або тривали.

Людина вже дуже давно намагається збагнути природу держави і права, осмислити їх і дослідити. Це ми бачимо і на світанку інтелектуальної діяльності людства, коли і світогляд, і мислення ще перебували в міфологічно-релігійному забарвленні, коли більшість речей навколишнього світу інакше як міфами, легендами, різноманітними надприродностями пояснити було не можливо. Пізніше, після виникнення наукового знання, раціоналістичного (від

латинського *ratio* – розум, здоровий глузд) мислення, ці процеси активізувалися.

Мета будь-якої **науки** – не просто здобувати нові знання, розкривати таємниці природи, а й ставити їх на службу людству. Головним у цих знаннях є виявлення закономірностей, законів як стійких, повторюваних явищ, зумовлених тими чи іншими причинами, об'єктивних (незалежних від волі людей), які тягнуть за собою певні наслідки і є об'єктивними, тобто не залежать від волі людей. Отже, слово «закон», як і багато інших понять, існує у широкому (що стосується будь-якої обумовленості, повторюваності, залежності наслідків від причин, що існують у світі) та у вузькому значенні (як власне закон, з юридичної точки зору, – гарантоване державою, затверджене нею і обов'язкове до виконання всіма правило). Тому без систематизації знань, пошуків внутрішніх зв'язків між явищами та подіями, у тому числі у суспільній сфері, повноцінно існувати та функціонувати наука не може.

Знання лише тоді будуть корисними і не перетворяться на інформаційний хаос, якщо вони складатимуться за певною системою. Тому невід'ємною складовою наукової діяльності, незалежно від її сфери, є пошук закономірностей у розвитку природи, суспільства, пізнавальної та мисленнєвої діяльності людини. Отже, поняття «закон» має широкий спектр трактування. Це може бути закон природи, суспільства, буття і мислення людини. Виходячи з викладеного, можемо стверджувати, що будь-яка наука, по-перше, отримує нові знання про явища світу, знаходить у них закономірності та дає їм пояснення, по-друге, передбачає розвиток процесів у природі та суспільстві, по-третє, формує і надає відповідний інструментарій практичній діяльності людей у тій чи іншій галузі.

Серед наук відокремлено стоїть **філософія**, яка є найбільшою абстракцією, прагне системно і несуперечливо пояснити і зрозуміти світ загалом, тобто і природу, і суспільство, і людину. Вона є інтелектуальним фундаментом для розвитку всіх інших наук, а вони за тією сферою, яку вони досліджують, традиційно поділяються на три великі групи. Це **природничі науки** (вивчають природні явища

і процеси), **технічні науки** (вивчають техніку, розвивають і удосконалюють її) та **суспільні науки** (вивчають суспільство в цілому, відносини між людьми та їх утвореннями у ньому, і власне людину в суспільстві). Серед них неможливо виділити першорядні чи другорядні, більш важливі чи менш важливі. Однак варто зауважити, що і техніку, і природу досліджують люди, поділені на групи, суспільство загалом, тому суспільні науки мають виняткове значення.

Досвід розвитку людства незаперечно демонструє, що важливість, цінність існування держави і права ніколи не зменшувалися, завжди були максимально важливими для життя людей і суспільства. Саме вони привносили в суспільне буття поняття обов'язковості, формальної визначеності, цілеспрямованості.

Із часом право ускладнювалося, почало набувати все більшої абстрактності. Розширювалася структура і функції держави як суспільного інституту. Зазвичай, більшість норм перших відомих нам законів (починаючи з видатних і всім відомих ще зі шкільного курсу історії Стародавнього Світу «Законів царя Хаммурапі») мали казусний характер. Вони починалися зі слова «якщо», тобто мова йшла про конкретний випадок справу (казус). Сила права ж зростала у міру того як казусність зникала з нього, і велику роль у цьому відіграло становлення та розвиток філософського знання, розвиток логіки й абстрактного (узагальненого, відділеного від конкретних випадків) мислення. Здавна людина визначила практичний підхід до держави, права, державно-правових явищ. Люди прагнули збагнути їх виникнення, розвиток, внутрішню (приховану від нас за зовнішніми проявами) сутність не тільки і не стільки від притаманної їм допитливості, а для того, щоб подолати суспільні негаразди, негативні прояви, зробити життя більш безпечним, вільним, справедливим, комфортним.

Право утворювало більш чи менш розвинені системи у межах кожної держави. Вони були різноманітними, не збігалися, мали самотні риси, проте у них були наявні і певні спільні риси.

Виявляється, що скрізь існує суб'єктивне право (те право, яке має кожна людина, тобто право людини чинити

ті чи інші дії або утримуватися від інших), об'єктивне право (як сукупність санкціонованих державою принципів і норм, тобто те право, яке визначає поведінку та дії людей у суспільстві, у тому числі їх обов'язки). У суспільстві існує необхідність визначення державного ладу, окреслення його основних параметрів, закріплення прав, свобод і обов'язків людини, її правового зв'язку з державою, порядок управління, ухвалення законів, формування влади тощо. Існує потреба врегулювання відносин між державою та людиною й людей між собою, у тому числі в сфері матеріального виробництва та обігу. Є необхідність виділити дії чи бездіяльність, які є суспільно небезпечними і повинні припинятися і каратися у певному порядку. Винятково важливим є завдання визначити, яким чином втілюються всі інші правила в життя, яким є правильний і справедливий порядок дій у тій чи іншій ситуації, тобто процедура. Також виявилось, що у державі повинен обов'язково існувати орган, покликаний на підставі права розв'язувати протиріччя й конфлікти, примирювати сторони, карати винних, відновлювати справедливість, повертати майно та інше – тобто суд. Окрім цього, існує система відносин між державами, які необхідно також упорядковувати і врегульовувати, тобто міжнародне право.

Отже, вже в давні часи людство почало усвідомлювати, що держава і право, правові відносини, правова практика, і – найширше – правова реальність є особливою сферою діяльності та знання, що при всій різноманітності конкретних визначень держави і права мають певну спільну, приховану від зовнішніх поглядів, сутність. Із часом виникла **юридична наука (юриспруденція)**. При цьому юриспруденція має більш широке значення, ніж юридична наука, адже вона визнає ще й використання напрацьованих юридичною наукою знань про державу і право у практичній юридичній діяльності. Відповідно, правова реальність є найбільш загальним об'єктом для всіх юридичних наук.

Оскільки теорія держави і права є найбільш абстрактною і найбільш загальною, базовою науковою дисципліною в галузі юриспруденції, то її об'єкт є також найбільш загальним. У будь-якому випадку об'єкт є ширшим за пре-

дмет тієї чи іншої науки. Для теорії держави і права це державно-правова реальність, яка складається з двох взаємопов'язаних об'єктів або одного подвійного об'єкта – держави і права.

Предметом науки теорії держави і права є основні й найбільш загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ і процесів, а також загальні для всієї юридичної науки поняття.

Таким чином, предмет теорії держави і права складається з двох взаємопов'язаних частин.

Перша – це пошук, виявлення і осмислення основних, загальних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ і процесів. Отже, мова йде про загальні юридичні закономірності та тенденції. Вони неодмінно призводять до необхідності дослідження проблем, які вивчає не лише юриспруденція, а й суміжні науки, поєднують теорію держави і права з філософією права. Йдеться про сутність держави і права, їх соціальну роль та соціальне призначення.

Друга – вироблення єдиного для всіх юридичних наук понятійного апарату, а отже, єдиної юридичної мови і юридичного мислення. Це створює єдину як для юридичної науки, так і практики систему понять і категорій, уніфікує й об'єднує їх. Теорія держави і права розробляє і вдосконалює теоретичні основи юридичної техніки², забезпечує понятійно-методологічну основу моделювання державно-правових явищ і процесів.

Як і будь-яка наука, теорія держави і права виробляє гіпотези, прогнози та складає рекомендації для розвитку держави і права, використання всіма іншими юридичними науками.

Говорячи про предмет науки теорії держави і права, ми ставимо в центр поняття **закономірностей** та **тенден-**

---

¹ Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2015. – С. 17.

² Юридична техніка – сукупність методів, засобів і прийомів, які використовуються у відповідності до прийнятих правил при виробленні та систематизації нормативно-правових актів для забезпечення їх доцільності.

цпй. Між собою вони поєднуються наявністю певної спрямованості, стійкого й об'єктивного внутрішнього зв'язку між правовими явищами і процесами, а відрізняються – ступенем, мірою сталості й стабільності цього зв'язку, тим, що тенденції є більш ймовірними, ніж вірогідними. На відміну від природи, суспільні закономірності є менш визначеними, обумовленими (детермінованими). Прояв їх через ідеї, дії та оцінки людей з їхньою специфічною природою робить такою, що заслуговує на увагу, вірогідність випадковості. Час від часу в реалізацію юридичної закономірності у житті втручається **випадковість**, відбувається «збій», утім, він не скасовує закономірність.

1.2. ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКОВА СПЕЦІАЛЬНІСТЬ І НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Кожна галузь людських знань існує у двох іпостасях – як наука і навчальна дисципліна. Наука теорії держави і права є базовою для інших юридичних наук. Вона використовує найбільш сучасні, ефективні дослідницькі можливості, які містяться у сучасній науковій методології для постійного прирощення знань, пошуку нових проявів, виявлення раніше, та відкриття невідомих юридичних закономірностей і тенденцій, розширення, удосконалення й уточнення понятійно-категорійного апарату, здійснення наукового прогнозування. Наукова складова теорії держави і права перебуває в постійному пошуку, закладає основи правової доктрини тієї правової системи, в якій вона розвивається і функціонує.

Теорія держави і права досліджує такі складні й неоднозначні наукові проблеми, як походження і сутність держави і права, форми держави, типи держав, їх механізм, сутність, ознаки та способи побудови правової держави, місцеве самоврядування, форми права, правові системи та системи права, правові відносини, суб'єктивне та об'єктивне право, праворозуміння, правова свідомість та правова культура, правопорушення, правозастосування, механізм правового регулювання, юридична відповідальність, інновації в праві, теоретичні основи правоохоронної

діяльності й багато інших. За всіма цими актуальними напрямками сформувався своєрідний «передній край» науки, з гострими дискусіями, формуванням наукових шкіл, понятійними розбіжностями і консенсусами тощо. Сукупність цих знань відображає розвиток науки, лежить у сфері правових доктрин (тобто визначальних, скеровуючих вчень) і стосується безпосередньо тих юристів, які обрали сферою своєї діяльності наукову або науково-педагогічну галузь. Щодо практиків, зазвичай, теоретико-правову наукову діяльність вони поєднують із законотворенням та законодавством. Суддів, адвокатів, нотаріусів, працівників Національної поліції та правоохоронних органів, які поєднують практичну роботу із науковим пошуком, здебільшого, цікавлять проблеми галузевих, міжгалузевих чи прикладних юридичних наук.

Однак для формування професійної особистості майбутнього працівника Національної поліції в Україні, правоохоронця, юриста взагалі важливим є використання знань, набутих *наукою* теорії держави і права й викладених у межах *навчальної дисципліни* теорії держави і права. Навчальна дисципліна відрізняється від наукової спеціальності (і це притаманне всім без винятку наукам, незважаючи на їхнє галузеве спрямування) більш спрощеним викладом матеріалу, уникненням дискусійних положень і суперечностей, а за змістом – метою, що і зумовлює надання навчальній дисципліні певних дидактичних властивостей (тобто здатності бути сприйнятим студентом і засвоєним у навчальному процесі). Таким чином, *мета науки* – *збільшення знань, їх поглиблення та систематизація*, а *мета навчальної дисципліни* – перенесення вже усталених, базових *знань до свідомості й інтелекту особи*, яка опановує ту чи іншу професію.

Теорія держави і права супроводжує майбутнього юриста протягом усього терміну його підготовки і майбутньої практичної діяльності. Успішно опанувавши впродовж першого року цю фундаментальну навчальну дисципліну, в подальшому навчанні курсант (студент) постійно стикається з тим, як положення теоретико-правової науки втілюються у галузевих і міжгалузевих юридичних науках.

Державна атестація на здобуття ступеня вищої освіти проходить, зокрема, з теорії держави і права. Другий освітній рівень – магістра права передбачає опанування іншими фундаментальними юридичними дисциплінами, тісно пов'язаними із теорією держави і права (її нерідко називають ще загальною теорією держави і права, щоб відділити від спеціально-правових теорій, пов'язаних із загальними частинами галузевих чи міжгалузевих юридичних наук – теорією конституційного права, теорією кримінального права та ін.). Мова йде про навчальні дисципліни «Філософія права», «Юридична компаративістика», «Соціологія права» та інші.

1.3. РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЯК НАУКИ І НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Теорія держави і права отримала свою назву в Німеччині у другій половині XIX ст. Загальні теоретико-правові питання до того досліджувалися у рамках і межах філософії права. Особлива заслуга у формуванні теоретико-юридичних знань, відокремлення їх від філософії права належить першій в історії людства юриспруденції, яка сформувалася у Стародавньому Римі одночасно із унікальним явищем римського права. Вирішальний внесок у процес юридизації найбільш загальних знань про державу і право належить видатному римському філософу і юристу Марку Тулію Цицерону, а також його наступникам – великим римським юристам, якими були Гай, Модестін, Павел (Павло, лат. Paulus), Папініан, Ульпіан. Їм належать доктринальне розкриття нерозривного зв'язку держави і права, розуміння держави як втіленого правопорядку, поділу права на публічне та приватне, національне та міжнародне, матеріальне та процесуальне і багато інших підходів, актуальних дотепер. Крім цього, видатними юристами були запропоновані довершені взірці юридичного мислення, спрямовані переважно на розвиток регулювання цивільних правовідносин, як найскладніших і найрізноманітніших. Під час Середньовіччя європейські юристи (глоссатори, легісти) опановували теоретико-правові знання через вивчення римського права. Новий час призвів до формування

класичної природно-правової теорії, яка повертала до життя як відродження філософії права, так і дослідження найбільш загальних закономірностей у державно-правовій сфері. Вона була пов'язана з іменами таких видатних філософів права та юристів як Г. Гроцій, Дж. Локк, просвітники, у першу чергу С. Пуфендорф та Ш. Л. Монтеск'є. Природно-правове вчення отримало найвищий розвиток у працях І. Канта, а інший класик німецької філософії та філософії права Г. В. Ф. Гегель спробував не лише розвинути природно-правову теорію, а й вийти за її межі, створити цілісну правову картину світу. Так склалися навчальні дисципліни «Енциклопедія права» та «Філософія права». Отже, сучасна теорія держави і права почала формуватися в надрах філософії права та енциклопедії права, і саме таким чином вона викладалася у європейських університетах, а з початку XIX ст. (у Західному регіоні, тоді належному Австрійській імперії – з кінця XVIII ст.) – і в університетах, відкритих на території України («Універсальна енциклопедія права» Г. Гунніуса (1675 р.), «Енциклопедія законодавства» К. Неволіна (т. 1 – 2, Київ, 1839 – 1840 рр.), «Нариси юридичної енциклопедії» М. Ренненкампа (Київ, 1868 р.).¹ При цьому склалася тенденція, коли енциклопедія права узагальнювала державно-правові явища і процеси, але не робила належного аналізу, не знаходила необхідних закономірностей і не враховувала постійного розвитку, складності й взаємозв'язків у правовій реальності. Філософія ж права, виходячи на високий рівень узагальнень і пошуку закономірностей, надто виходила за межі державно-правових явищ, юридичної термінології, і в умовах інтенсивного розвитку законодавства і юридичної техніки у XIX ст. не виконувала завдань об'єднання, узагальнення і класифікації знань, які накопичувалися в розвитку галузей права і відповідних галузевих правових наук. Так створилися передумови для складання науки теорії права, а з часом – і науки теорії держави і права. У 1870-і рр. німецький учений-юрист А. Меркель увів термін «теорія права», що

---

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 6. – 2004. – С. 37.

позначав науку, яка виростала з самого права і складалася із загальних частин спеціальних наук.

У другій половині XIX ст. узагальнювальною наукою про право стала *загальна теорія права*¹. Для ствердження і складання теорії держави і права як науки і навчальної дисципліни у XIX ст. на понад шостій частині суші, об'єднаній у той час у складі Російської імперії, великим був внесок видатного російського юриста М. Коркунова. Серед знаних українських учених-юристів суттєвий внесок у формування та розвиток теорії держави і права зробив Б. Кістяківський. Варто зауважити, що під час вивчення курсу теорії держави і права, курсантові чи студентові першого року навчання обов'язково доведеться зіткнутися з тим, що західне, і зокрема європейське право існує у вигляді систем двох типів. Перший – це романо-германське, або континентальне право, до зони якого входить переважна більшість правових систем держав континентальної Європи (Німеччина, Франція, Іспанія, Італія, Польща, Австрія та ін.), упевнено стає складовою цього типу і правова система України. Тут наука і навчальна дисципліна теоретико-правового спрямування називається, здебільшого, «Теорія права». «Теорія держави і права» – назва, притаманна пострадянським державам. Другий тип правової системи – англо-американський, властивий Англії, США і державам Британської Співдружності, користується назвою «Теоретична юриспруденція» (інколи «Загальнотеоретична юриспруденція»). «...Проблема дуалізму об'єкта юриспруденції долається, якщо виходити з того, що тут право (правове) і держава (державне) об'єднуються в юриспруденції, і предметно розгортаються за такими напрямками, як правознавство і державознавство. Юриспруденція як наука, на відміну від інших наук, які досліджують право і державу, розглядає ці явища крізь призму взаємодії, взаємозумовленості та додатковості»². Зазначене вище свідчить, що теоретико-правова наука у світі й зокрема в Україні перебуває в розвитку, вдосконалюється, накопичує нові

¹ Див. електронний ресурс, режим доступу: http://stud.com.ua/30990/pravo/filosofiya_prava

² Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. – С. 200.

знання, а отже, до «застиглості», незмінності теорії держави і права як навчальної дисципліни ще дуже далеко. Вона буде розвиватися, вдосконалюватися на ґрунті досягнень теоретико-правової науки.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Якими є об'єкт і предмет теорії держави і права?
2. У чому полягають особливості теорії держави і права як науки і навчальної дисципліни?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії прав, конструкцій та наук. концепцій): навч. посіб. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
2. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
3. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). – К.: Атіка, 2010. – 412 с.
4. Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 1.: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.
5. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.
6. Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст] : (энциклопедический курс) : Учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2005. – 840 с.
7. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2015. – 368 с.
8. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
9. Теорія держави та права: підручник / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / Є. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. С. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Липкан, 2011. – 576 с.

Розділ 2

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

2.1. МІСЦЕ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

Місце теорії держави і права в системі суспільних наук визначається місцем юридичних наук взагалі (або юриспруденції) серед наук про суспільство. Правова система як сукупність правових явищ, процесів та уявлень і розуміння їх є складовою, підсистемою соціальної системи, яка визначає всі наявні відносини у суспільстві. Жодна наука не може розвиватися ізольовано, у відриві від інших наук, галузей знань. Як суспільні явища розвиваються системно, в умовах взаємного впливу та взаємозбагачення, так і знання про них відображають складні й комплексні процеси. Відділити у науковому дослідженні одну сторону явища чи процесу від інших можна лише умовно. І для того, щоб правильно пізнавати соціальну дійсність, необхідно враховувати всі інші сторони і прояви явища чи процесу.

Насправді «чистих» юридичних явищ чи процесів не існує. Держава і право існують, функціонують і розвиваються в реальному суспільстві, у середовищі людей, а отже на них впливають всі характерні риси суспільних явищ і процесів. Як наслідок, правова реальність не може бути всебічно і повно досліджена без урахування знань, закономірностей, напрацьованих іншими суспільними науками, як-от філософія, соціологія, психологія, економічна теорія, політологія тощо.

Зі свого боку, дослідження буття суспільства, його цінностей, людини у ньому тощо будуть неповними і не точними без урахування юридичної сторони цих явищ і

процесів, які у найбільш загальному вигляді, фундаментально досліджуються теорією держави і права.

Таким чином, взаємодія теорії держави і права з іншими суспільними науками є взаємною, двосторонньою, спрямованою на інтелектуальне й пізнавальне взаємозбагачення.

Особливе місце серед суспільних наук посідає **філософія**. Часто її називають наукою наук, або головною наукою. Філософія є єдиною наукою, яка досліджує світ у цілому, у всіх його сторонах і проявах. Її предметом є пошук найбільш загальних закономірностей розвитку природи, суспільства, мислення, що призводить до формування узагальненої системи поглядів на світ, місце в ньому людини, буття як таке і пізнання. Вона формує загальні, філософські підходи до дослідження будь-яких явищ, які лежать в основі досліджень усіх наук: природних, технічних, суспільствознавчих, наук про людину.

Відтак філософія формує методологічні підходи та фундамент для дослідження всіх наук, у тому числі юридичних, і у першу чергу – теорії держави і права. Юридичні реалії досліджуються міждисциплінарною наукою – філософією права, яка відповідає на основні питання філософії саме стосовно правового буття, пізнання, цінностей. Тому теорія держави і права спирається на методи, вироблені філософією та **філософією права**, оперує філософським понятійним апаратом. З іншого боку, вона збагачує філософію й філософію права своїми висновками, віднайденіми закономірностями державно-правових розвитку і явищ та процесів, що слугує філософському знанню первинним матеріалом для узагальнень.

Суспільство як цілісна система з її структурою та інститутами, елементами, що являють собою ті чи інші соціальні групи й об'єднання, взаємозв'язки та відносини між ними, досліджуються **соціологією**. З цієї точки зору держава є одним із головних соціальних інститутів, а право – одним із головних соціальних регуляторів. Тому саме завдяки здобуткам соціології юриспруденція, і, насамперед, теорія держави і права може дослідити соціальну результативність юридичного буття, обумовленість державно-

правових інститутів реальними суспільними потребами. Застосування вченими-правознавцями соціологічних методів, проведення соціологічних експериментів дозволяє ширше і глибше усвідомити вплив держави і права на суспільство, їх взаємодію з соціальною системою в цілому, виконання сутнісних соціальних завдань і призначення держави і права. Зв'язок теорії держави і права, юридичних наук взагалі із соціологією обумовив виникнення ще однієї міждисциплінарної науки – **соціології права**. Вона досліджує соціальні умови розвитку та функціонування держави і права. Соціологія права саме і з'ясовує соціальну обумовленість та соціальну ефективність права у суспільстві.

Політичні явища, процеси та інститути вивчає переважно **політологія**. Предметом вивчення якої є держава, її форма і лад. Так, виникають два завдання взаємодії теорії держави і права та політології: перше – це взаємний вплив однієї на іншу, а друге – розмежування їх предметів. Тому теорія держави і права досліджує юридичні характеристики політичних процесів, а саме: процеси державотворення питання політичної влади, політичного лідерства, політичного процесу чи діяльності, політичної культури і свідомості. Недержавні суб'єкти політичного процесу, як-от політичні партії чи громадські організації, не досліджуються теорією держави і права. Водночас саме ці процеси значною мірою впливають на державу, її політику, у тому числі правову політику та ідеологію, які, як ми побачимо нижче, є важливими елементами правової системи. Теорія держави і права та політологія взаємно використовують напрацювання понятійного апарату, юридичної сутності та оформлення політичних процесів, і навпаки, політичного змісту державно-правових явищ.

Певний вплив на науку теорії держави і права (як і навпаки) має **економічна теорія**. І хоча визнання економічної обумовленості держави і права, притаманне марксистській теорії як єдино правильне, вже відійшло в минуле, суспільна практика показує, що право не може ігнорувати економічний лад суспільства і особливості економічних відносин у ньому. Достатньо зазначити, що в сучасному праві велику роль відіграє регулювання приватноправових,

передусім, цивільно-правових відносин, які нерозривно пов'язані з економіко-господарським розвитком. І теорія держави і права, і економічна теорія, кожна зі своїми науковими підходами, з різних боків досліджують взаємозв'язок економіки і права. Адже для розвитку економіки і господарства, зокрема в Україні, важливим є проведення економічних реформ, які мають юридичну форму. Адже визначення рівня податків, механізму формування бюджету, підтримка тих чи інших галузей економіки – все це здійснюється шляхом прийняття відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актів. І тут також формується міжгалузева наука, яка називається **економічний аналіз права** (економіка права).

Порівняно з вищезазначеними суспільними науками порівняно меншим є взаємний вплив теорії держави і права та **психології**. Достатньо відзначити, що на початку ХХ століття склалася **психологічна теорія права**, яка визначала сприйняття права через емоції людини, ставлення до права і відповідно чинне право як правомірну поведінку. Узагальнення юридичної практики, дослідження тенденцій розвитку законодавства, усе це потребує врахування не лише індивідуальної, а й групової психології людей. І психологія, і теорія держави і права напрацьовують теоретичні основи для такої міжгалузевої дисципліни як **юридична психологія**. Вона відіграє значну роль в обґрунтуванні ефективності правозастосовної діяльності галузевими юридичними науками. Так, для ефективної діяльності поліції із забезпечення правопорядку важливими є такі її аспекти, як використання досягнень психології у слідчій та оперативно-розшуковій діяльності, переговорна діяльність.

Значно більш інтенсивною, і це зрозуміло, є взаємодія теорії держави і права з іншими юридичними науками. Для цього необхідно визначити її місце серед наук про право. Їх класифікують, зазвичай, наступним чином.

Загальні питання держави і права, їх проблеми розв'язують **теоретико-історичні**, або **фундаментальні** юридичні науки. Вони розглядають загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування держави в історії та сучасності, їх відображення в науковому знанні,

вченнях про державу і право. До цих наук належать теорія держави і права; історія держави і права України та зарубіжних країн, історія політичних і правових вчень (історія вчень про державу і право). Чимало авторів відносять до цієї групи також таку науку, як юридична компаративістика (порівняльне правознавство).

Найчисельнішою є група юридичних наук, які отримали назву *галузевих*. Вони вивчають і пояснюють зміст окремих галузей права, створюють наукові передумови їх розвитку. Це наука конституційного права, наука цивільного права, наука адміністративного права, наука кримінального права, науки процесуального права (зокрема цивільно-процесуального та кримінально-процесуального).

На перетині кількох юридичних наук сформувалася група комплексних або *міжгалузевих* юридичних наук. До них відносять науку земельного права, науку екологічного права тощо.

Ще одну групу юридичних наук складають *прикладні*. До них належить криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова експертологія, правова статистика, оперативно-розшукова діяльність та інші.

Чимало науковців виділяють ще міжнародно-правову групу юридичних наук. *Міжнародно-правові* науки представлені двома підгрупами. Перша – міжнародне публічне право, або просто міжнародне право, яка вивчає правові основи взаємодії держав та інших суб'єктів міжнародного права. Друга – міжнародне приватне право, яка досліджує правові основи цивільних, сімейних та інших приватних відносин, суб'єктами яких виступають громадяни та інші особи різних держав.

Природно, що найбільш близько і тісно теорія держави і права як наука і навчальна дисципліна взаємодіє з іншими теоретико-історичними або фундаментальними юридичними науками і навчальними дисциплінами. По-перше, всі вони стикаються з повним обсягом державно-правових явищ і процесів, тобто у них спільний об'єкт. По-друге, вони відображають державно-правову реальність у різних вимірах: логічному, історичному, формально-юридичному.

Теорія держави і права активно взаємодіє з **історією держави і права**. Загальна теорія держави і права створює передумови для сприйняття правових систем і держави в цілому, в єдності й взаємодії, демонструє їх системно-структурні взаємозв'язки і взаємовплив. Вона також забезпечує історію держави і права як науку понятійно-категорійним апаратом, дозволяє відділити при аналізі історичних фактів правові явища і процеси від економічних, соціальних, культурних тощо, забезпечує можливість досліджувати державно-правову реальність минулого, спираючись на сучасні доктринальні (теоретичні) досягнення. Історична дистанція дає змогу зрозуміти об'єктивні суспільні процеси державно-правового характеру з точки зору наявного на час роботи дослідників теоретичного фундаменту, бачити і усвідомлювати тенденції та закономірності, які не були доступні сучасникам державно-правових подій.

Усі теоретичні поняття у праві мають власну історію, вони не склалися такими, якими є сьогодні, одразу. Це – узагальнення великого розвитку правових і державних явищ, який тривав і триває упродовж багатьох століть і навіть тисячоліть. У нашій державі теорія держави і права, передусім, узагальнює і доктринально осмислює, передусім, притаманну їй правову реальність, а отже, системний фактичний матеріал, який надає історія держави і права України.

Якщо говорити про взаємодію теорії держави і права та **історії політичних і правових учень** (учень про державу і право), то вона полягає в тому, що фактично друга є історією першої. Адже наука теорія держави і права складалася поступово. Її понятійний апарат, висновки, знайдені закономірності були свого часу відкриті й сформульовані видатними мислителями минулого у межах їх учень про державу і право. З іншого боку, сьогоденні дослідження історії політичних і правових учень здійснюються на базі загальнотеоретичних напрацювань теорії держави і права, з розумінням того, в якому напрямі розвивалися і як склалися ті чи інші концепції, до чого вони в кінцевому сенсі призвели. При цьому саме теорія держави і права дає сучасний понятійний апарат та методологію роботи

з науковими текстами минулого, дозволяє, з одного боку, виявити закономірності впливу державно-правової реальності на розуміння держави і права, вчення про них, а з іншого – як вплинули останні на розвиток держави і права, на удосконалення загального уявлення про них у вигляді цілісної теорії.

Порівняльне правознавство, або юридичну компаративістику значна частина вчених взагалі вважають складовою частиною загальної теорії держави і права. Ті ж, хто визнає її існування як самостійної наукової та навчальної дисципліни, погоджуються, що юридична компаративістика сформувалася в складі теорії держави і права внаслідок постійного застосування і розроблення теорії порівняльного методу на основі теорії правових систем. Визначення типів (сімей) правових систем, їх загальна стисла характеристика здійснюються саме теорією держави і права, а порівняльне правознавство їх детально і всебічно опрацьовує. При цьому теорія держави і права в Україні, як і будь-якій іншій державі, розвивається на ґрунті узагальнення, передусім, вітчизняного, національного правового матеріалу, а юридична компаративістика «працює» з правовою картою світу, знаходить у аналізі зарубіжних правових систем загальне і особливе для їх характеристики, типологізації. Порівняльне правознавство у своєму аналізі спирається на виявлені загальною теорією держави і права закономірності та сформовані нею методи дослідження і понятійний апарат. Теорія держави і права, так само, широко залучає результати порівняльно-правових досліджень для виявлення нових закономірностей і тенденцій у розвитку права, удосконалення понять і категорій, а також користується здобутками юридичної компаративістики у розробленні нею теорії порівняльно-правового методу.

Усі галузеві юридичні та науки міжнародно-правові досліджують певну сторону державно-правової дійсності. Відносно теорії держави і права та інших фундаментальних юридичних наук вони здійснюють накопичення досвіду правотворення, правозастосування та право охорони, досвіду розвитку теоретичних основ тих чи інших галузей права, тобто створюють емпіричний матеріал. Розвивають-

ся вони, передусім, на основі висновків і закономірностей, розроблених теорією держави і права. Зі свого боку галузеві юридичні науки є власне емпіричними, вони узагальнюють і аналізують окремі сторони та властивості держави і права, мають справу з досвідом певної складової правової реальності.

З одного боку, вони надають теорії держави і права широкий і багатий матеріал для узагальнень, з іншого – сама теорія держави і права узагальнює, інтегрує, об'єднує всі юридичні науки. Вона перетворює їх на єдину систему, забезпечує методами дослідження, комплексним і системним баченням юридичних проблем. Саме теорія держави і права сформувала юридичну мову, якою оперують галузеві та міжнародні юридичні науки, надала поняття, розробила вчення про юридичну техніку, на підставі якого здійснюється нормотворчість у галузях права, вчення про джерела права, про правову систему, про механізм держави і механізм правового регулювання, правову державу, юридичну відповідальність, юридичний процес тощо. Так, цивільно-правова, кримінально-правова, адміністративно-правова науки розвиваються на основі теорії прав людини, теорії юридичної відповідальності, теорії правопорушення (делікту) та його складу (деліктології), підходів щодо залежності рівня відповідальності від ступеня суспільної небезпеки тощо. Всі процесуальні науки (цивільний процес, адміністративний процес, кримінальний процес) ґрунтуються на закономірностях і висновках загальної теорії юридичного процесу.

Щодо **прикладних юридичних наук**, теорія держави і права взаємодіє з ними як безпосередньо (впливає на формування відповідного понятійного апарату), так і опосередковано, через галузеві науки. Так, для судової експертології важливими є загальна теорія юридичного процесу, теорія доказів тощо.

Таким чином, саме теорія держави і права є наукою, об'єднуювальною, системоутворювальною, методологічною і найбільш загальною серед усіх юридичних наук.

2.2.. ФУНКЦІЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Теорія держави і права, як і будь-яка інша наука, виконує низку функцій. **Функції теорії держави і права** – це основні напрями її впливу на державно-правову дійсність, тобто на розвиток юридичної науки, практичної юридичної діяльності, а також професійної юридичної освіти.

До функцій теорії держави і права як фундаментальної юридичної науки, слід зауважити, що більшість із них притаманні усім наукам, як юридичним, так і неюридичним, належать такі:

По-перше, теорія держави і права виконує **пізнавальну (гносеологічну) функцію**. Вона пізнає існуючі державно-правові явища і процеси, знаходить невідомі раніше, описує їх, прирощує знання. Держава і право постійно розвиваються, як і розвиваються суспільні відносини, що регулюються правом, тому існує постійна потреба в усвідомленні цих змін, розумінні їх глибинної сутності. Саме тому процес прирощення загальних знань про державу і право є безперервним.

Наступна функція пов'язана з першою і має назву **буттєвої (онтологічної) функції**. Вона полягає у тому, що теорія держави і права виявляє буття держави і права у його найбільш загальному вигляді, взаємодії та взаємозв'язках, пояснює об'єктивні умови їх існування, розкриває існування держави і права у контексті виявлених закономірностей і тенденцій.

У сутнісному зв'язку з пізнавальною та онтологічною функціями перебуває **евристична функція** (евристика – мистецтво знаходження істини, нових відкриттів). Її сутність полягає не просто в отриманні нових знань, а у відкритті нових та розширенні уявлень про існуючі державно-правові закономірності. Саме евристична функція у дії є ознакою прогресу в розвитку держави і права та юридичних наук в цілому.

Прогностична функція спрямована на те, щоб на підставі накопиченого теоретичного матеріалу, розкритих закономірностей прогнозувати і передбачати подальший розвиток держави і права. При цьому прогностична функція може мати свій прояв як у глобальному, світовому масштабі,

так і у межах національних правових систем. Наприклад, уже сьогодні можна прогнозувати, що ХХІ століття пройде під знаком конвергенції (зближення) правових систем романо-германського і англо-американського типів.

Визначення суспільних цінностей у державі та праві здійснюється завдяки **аксіологічній (ціннісній) функції**. Вона полягає в оцінюванні державно-правових явищ і процесів з точки зору загальнолюдських цінностей, моралі, гуманності. Ця функція теорії держави і права є прикладним проявом філософсько-правових підходів, вона виявляє ступінь дотримання прав, свобод і законних інтересів громадян у діяльності держави, цінність права як міри справедливості, свободи та рівності.

Особливістю ролі теорії держави і права для розвитку юридичних наук в цілому є широке виконання нею **методологічної функції**. Загальна теорія держави і права виробляє цілісну систему методів дослідження державно-правових явищ, якими послуговується і вона сама, і, що найбільш важливо, й усі юридичні науки. Успіх будь-якого, теоретичного чи прикладного, пізнавального пошуку юриста залежить здебільшого від рівня оволодіння відповідними методами, прийомами і способами дослідження державно-правових явищ та процесів від правильного розуміння і правильного застосування понятійного апарату, прийомів і способів дослідження державно-правових явищ, від того, якою мірою теорія використовується вченими-юристами або юристами-практиками як настанова до дії. Теоретичні знання є необхідною передумовою для правильного розв'язання будь-якої правотворчої, правозастосовної чи правоохоронної проблеми¹.

Теорія держави і права виконує також **ідеологічну функцію**. Розвиток державно-правових явищ є багато в чому наслідком реалізації певної правової ідеології та правової політики держави. Окрім загальної правової ідеології держави (скажімо, для України її основи викладені в Конституції України 28 червня 1996 року як суверенної і незалежної демократичної, соціальної, правової держави та

¹ Див.: Теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 16.

забезпечення неухильного дотримання принципу верховства права), існує юридичний світогляд кожного юриста, незважаючи на те, це голова профільного комітету Верховної Ради України чи оперуповноважений відділу Національної поліції. Ідеї як продукт теоретичного мислення стають основою правової свідомості та правової культури людей, причетних до юридично-значущої діяльності, а отже, є чинником перетворення, зміни, удосконалення державно-правової реальності.

Особливість теорії держави і права, яка полягає в тому, що вона є найбільш загальною з юридичних наук, реалізується у **системоутворювальній (інтеграційній) функції**. Теорія держави і права об'єднує всі науки, предметами яких є різні сторони державно-правових явищ, у єдину пізнавальну систему, сутнісно цілісну, злагоджену і гармонійну. Внаслідок узагальнення розуміння юридичних явищ та напрацювань інших юридичних наук вона дозволяє створити теоретичну основу для юриспруденції взагалі.

Теорія держави і права виконує також **комунікативну функцію**. Завдяки їй забезпечується передавання нових знань, інформації про закономірності та тенденції розвитку державно-правових явищ та процесів іншим юридичним наукам (галузевим, міжнародно-правовим та прикладним). Ця функція теорії держави і права, по-перше, сприяє запозиченню юридичною наукою новітніх досягнень інших галузей знання та їх адаптації до її потреб; по-друге, створює умови для найкращої циркуляції інформативних потоків між різними галузями юридичної науки з метою їх взаємодії та взаємозбагачення¹.

Прикладна функція – теорія держави і права виробляє рекомендації для практичного застосування при вирішенні завдань державно-правового будівництва у суспільстві. Через неї проявляється спроможність теоретико-правової науки впливати на державно-правову дійсність, слугувати інструментом її перетворення. Ця функція реалізується через підготовку науково обґрунтованих рекомендацій щодо удосконалення чинного законодавства, розро-

---

¹ Марчук В. М. Нариси з теорії права: навч. посібник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва. – К.: Істина, 2004. – С. 25.

блення проектів нормативно-правових актів різної юридичної сили і рівня, здійснення наукових експертиз і консультацій щодо державно-правових проблем, а також розроблених проектів законодавчих та інших нормативно-правових актів.

Пов'язаною із ідеологічною та прикладною є **виховна функція** теорії держави і права. Вона полягає у створенні теоретичних передумов для підвищення правової культури населення. Її вплив на правову свідомість суб'єктів юридичних відносин спрямований, по-перше, на виховання професійних юристів справжніми громадянами держави, фахова діяльність яких спрямована на забезпечення верховенства права, а по-друге, на формування у інших верств населення сталої установки на правомірну поведінку, дотримання законності та забезпечення правопорядку, що дозволяє їм стати активними членами громадянського суспільства.

Основною **функцією** теорії держави і права як навчальної дисципліни є **освітя**. Її сутність – у трансляції наукових знань новим поколінням юристів. Теорія держави і права дає необхідні першооснови знань для засвоєння інших юридичних наук¹. Одним із найважливіших навчальних завдань теорії держави і права є формування у майбутніх юристів основ фахового юридичного мислення.

2.3. МЕТОДОЛОГІЯ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Кожна наука для вирішення поставлених перед нею завдань – отримання достовірних знань про її предмет – послуговується певним набором способів і прийомів пізнання дійсності, дослідження. Ці способи, засоби і прийоми отримали назву **методів**. Методи є такі, які притаманні всім наукам, а також такі, що є характерними для певної науки чи групи споріднених наук. Внутрішньо єдина система методів разом із теоретичним знанням про їх використання, взаємодію, забезпечення несуперечливості й спря-

---

¹ Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – С.22.

мованість на досягнення наукової істини (достовірного знання) отримала назву **методологія**. Методологія відрізняється від **методики** – сукупності технологічних за своєю сутністю конкретних прийомів, засобів і способів розв'язання тих чи інших конкретних практичних завдань. Таким чином, скажімо, наука криміналістика розвивається завдяки її методології, а криміналістичний огляд місця злочину здійснюється за допомогою відповідної методики.

Загальною й абстрактною наукою про світ, суспільство і людину, як зазначалося вище, є філософія. Саме вона формує загальні підходи до дослідження певних явищ, у нашому випадку державно-правових. Такі методи називаються філософськими методами або філософськими підходами, оскільки їх загальність, універсальність і складність насправді виходять за межі розуміння методу. На підставі філософських підходів і поруч із ними формуються загальнонаукові методи, які спрацьовують як щодо наук взагалі, так і суспільних наук зокрема. І нарешті третю групу методів складають спеціально-наукові методи, характерні для тієї чи іншої науки або групи споріднених наук. У випадку з наукою теорії держави і права це методи, призначені власне їй, юридичним наукам в цілому, а також науками з інших галузей наукового пізнання, які допомагають і сприяють дослідженню предмета теорії держави і права.

Загальнофілософські підходи лежать в основі будь-якого наукового пізнання. Протягом тривалого часу кращі розуми людства витрачали своє життя, щоби вибудувати єдине, ґрунтоване на певному, універсальному підході, погляді, методі, світобаченні, пояснити все, що відбувалося, відбувається і буде відбуватися у майбутньому в природі, суспільстві, як будуть розвиватися людина і її пізнання навколишньої дійсності. Одним із найпотужніших у гносеологічному та евристичному розумінні є **діалектичний підхід**. Його сутність полягає в сприйнятті дійсності, у тому числі державно-правової, у єдності, взаємозв'язку і постійному розвитку.

Діалектика надає можливість розглянути правові явища і процеси всебічно, у причинно-наслідкових

зв'язках, виявити найбільш суттєві й усталені закономірності, з'ясувати їх походження, становлення, розвиток, запад, перетворення, розкрити зміст і показати форму, а також взаємозв'язок правової сфери з навколишнім соціальним середовищем: економікою, політикою, соціальними процесами тощо.

Сучасне розуміння діалектичного підходу ґрунтується на вченні видатного німецького філософа Г. В. Ф. Гегеля. В основі діалектики лежать *три її закони*. *Перший – єдність і боротьба протилежностей* розкриває джерело діалектичного розвитку. Правові явища і процеси сповнені протиріч, боротьба яких призводить до народження нової якості за схемою «тезис – антитезис – синтез». *Другий закон діалектики – перехід кількісних змін у якісні* – розкриває механізм діалектичного розвитку, його сутність. *Третій закон діалектики – заперечення заперечення* – показує напрям діалектичного розвитку, який відбувається за спіраллю. Внаслідок розв'язання діалектичних протиріч відбувається їх «зняття» – заперечення, яке після проходження наступного етапу теж заперечується. З ходом подальшого діалектичного розвитку попереднє явище повторювалося на більш високому якісному рівні. Дослідження державно-правової дійсності відбувається з широким використанням найбільш загальних філософських категорій діалектики, такими як сутність і явище, форма і зміст, можливість і дійсність та інших.

Порівняно з діалектикою протилежним за суттю виступає *метафізичний метод*. У радянські роки домінуючим і єдино вірним вважалося марксистське вчення, ґрунтоване на діалектичному матеріалізмі, який протиставлявся метафізиці як відсталому, віджилому, закоснілому методу. Однак це не відповідає сутності метафізичного методу. Його основа у позаекспериментальному інтелектуальному розумінні буття, пізнання світу, духовної сфери. Це дозволяє розкривати державно-правові явища і процеси у їх сутності, умовно відриваючи від навколишнього середовища, відмовитися від динамічного розгляду предмета дослідження, виявити в умовах методологічно статичного аналізу ознаки явищ і процесів, їх властивості. Метафізичний

метод доволі успішно використовувався прихильниками позитивізму, які прагнули очистити юриспруденцію від зовнішніх впливів, філософських, моральних, етичних аспектів буття держави і права.

Криза філософсько-методологічного обґрунтування держави і права в рамках класичної філософії, яка склалася на межі минулого і позаминулого століть, спричинила появу *інтерсуб'єктивних підходів*, якими долалися протиріччя між *об'єктивним підходом (матеріалістичним)* і *суб'єктивним (ідеалізмом)*. Центром дослідження ставала все більше сама людина, її духовна, інтелектуальна та психологічна сутність, поруч із мисленням двигуном пізнання ставали емоції, переживання тощо. Результатом стало формування **феноменологічного** загальнофілософського **підходу**, у тому числі й щодо державно-правових явищ і процесів. Згідно з ним всі державно-правові явища і процеси є цілісними, єдиними, спонтанними проявами сутності існування людини та її свідомості. Право виступає в єдності його предмета, форми і змісту, показуючи і проявляючи ті чи інші його сторони, досліджувати які у відриві від інших є непродуктивним. Феноменологічний підхід сприяє розумінню саме феномена держави і права, його відмінності від інших соціальних феноменів, враховує особистісні риси людей. Право як феномен саме себе розкриває у своєму саморозвитку і трактує раціональним способом (шляхом мислення). Звідси – проникнення у сутність правових явищ є відкриттям права, тобто норми права не створюються суб'єктом правотворення чи законодавцем, а відкриваються подібно до законів фізики чи математики.

Між загальнофілософськими підходами та **загальнонауковими методами** важко провести однозначну межу, оскільки останні також напрацьовуються філософією і філософією права.

Таким загальнонауковим методом є **системно-структурний (системний) метод**. Він дозволяє розглядати всі державно-правові явища як складні, багаторівневі багатofункціональні системи. Складність полягає у тому, що окремі системи, які складаються з певної структури, тобто об'єднують елементи з їх зв'язками, самі є підсистемами,

елементами інших систем більш високого порядку. Так, галузь кримінального законодавства є системою відповідних інститутів і водночас підсистемою системи законодавства, а та, зі свого боку, системи права, а остання входить у якості складної підсистеми до правової системи. При цьому окремі елементи, об'єднуючись в систему, набувають нових рис і властивостей, які неможливо побачити, проаналізувати і дослідити поза межами розуміння саме об'єднання цих елементів у систему. Так, цілісне уявлення про те ж саме кримінальне право неможливо без розуміння системного зв'язку між його загальною та особливою частиною.

Органічно близьким до діалектичного підходу та системно-структурного методу є **метод соціальної синергетики**. Він запозичений із природничих і технічних наук і означає підхід до соціальних систем, у тому числі держави і права, як до слабо детермінованих (визначених) у своєму розвитку, нерівноважених і таких, що здатні до саморозвитку. Застосування цього методу дозволяє описувати державно-правові явища і процеси з урахуванням не лише закономірностей, а й випадковостей, відхилень у дії соціально-правових законів, сутності самоврядних, демократичних процесів.

Протягом останнього століття все більш застосовним і популярним стає **антропологічний метод**. Він розглядає у центрі всіх державно-правових явищ людину, її правовий світогляд і правову культуру. Цей метод розширює інформативну базу, залучає зокрема дослідження на стику права та етнографії. Природа людини виступає як один із головних аргументів обґрунтування природи державно-правових явищ. Антропологічний метод дозволяє привнести до теоретико-правового аналізу дослідження і розуміння сутності різноманітності правових культур.

Сучасні теоретико-правові дослідження, як і взагалі наукова, доктринальна юриспруденція, прагнучи досягти конкретних і достовірних результатів наукового пошуку, часто-густо не можуть обійтись без звернення до **герменевтичного методу**. Ще його називають методом тлумачення, пізнавально-процедурним. Його сутність полягає в тому, що право існує у мовній формі, виражається в словах, сло-

всполученнях, реченнях, текстах. Це стосується і нормативного, і тлумачно-правознавчого матеріалу. Не лише при перекладі з мови на мову, а й у межах однієї мови існують розбіжності смислів. Їх узгодження, однозначність тлумачення і трактування, розуміння норм права, правових нормативних і теоретичних конструкцій саме і досягаються за допомогою герменевтичного методу. Для того, щоб уявити норму, треба розуміти конкретну ситуацію, в якій вона застосовується, і навпаки. Щодо теоретичних конструкцій, важливим є вірне розуміння специфічних понять, вироблених наукою теорії держави і права.

При тому, що дослідник може надати перевагу тому чи іншому загальнофілософському підходу чи загальнонауковому методу, він не може обійтися без використання універсального загальнонаукового методу пізнання – **логічного**. Логічний метод розкриває сутність процедур мислення, інтелектуальної діяльності, а його закономірності дозволяють як виявляти сутність державно-правових явищ і процесів, так і адекватно описувати їх у логічних юридичних конструкціях. Логічний метод зводився до таких складових.

Першим з них є *аналіз*. Його сутність полягає в уявному поділі цілісного предмета на уявні частини, що давало б можливість пізнати через сутність кожної з неї сутності цілого. Це можуть бути аспекти, риси, елементи тощо. Нерозривно поєднаною з аналізом є категорія *синтезу*. Це уявне поєднання у єдине ціле частин предмета, виділених у результаті аналізу. Таким чином, виникає можливість розкрити риси цілого через ознаки і властивості частин.

Виділити істотні, важливі ознаки і риси державно-правового явища серед великої кількості подібних, відділити їх від другорядних (з точки зору завдань конкретного теоретико-правового дослідження) дозволяє *абстрагування*. Саме його застосування відіграє велику роль у формуванні понятійно-категорійного апарату науки теорії держави і права.

Узагальнення – це такий логічний спосіб, завдяки якому здійснюється уявний перехід від одиничного до заг-

льного через об'єднання однорідних предметів в класи, на основі їх спільних ознак.

Особливе значення у розвитку теоретико-правових досліджень мають основи наукового пошуку відповідно до *індукції* та *дедукції*. Мислителі в галузі держави і права аж до кінця XIX ст. поділялися на прихильників індукції та дедукції, тобто сходження від конкретного до абстрактного чи навпаки. Індукція – це метод дослідження та спосіб мислення, в якому загальний висновок формується на основі конкретних посилай. Так, на основі дослідження окремих норм та інститутів цивільного права можна зробити висновок про типову належність усієї правової системи. Дедукція – це метод дослідження та спосіб мислення, за допомогою якого із загальних посилай із необхідністю випливає висновок конкретного характеру. Дедуктивний аналіз певної галузі права може пояснити особливості будови і змісту її норм. І, нарешті, *аналогія* – метод дослідження, згідно з яким на основі подібності об'єктів дійсності, за одними ознаками можна зробити висновок про схожість предметів чи явищ за іншими ознаками¹. Ще одним важливим складником логічного методу є *порівняння*. Це зіставлення двох або більше об'єктів (державно-правових явищ та процесів) з метою виявлення спільних та особливих рис, властивостей, характеристик. Проте порівняння стало настільки поширеним і розвиненим методом в юриспруденції, що стало для неї спеціальним – порівняльно-правовим (компаративним, про нього йтиметься в підрозділі «спеціально-наукові методи») методом.

Сучасне бачення методології наукових досліджень взагалі і теоретико-правових зокрема полягає у тому, що важко і навіть неможливо дослідити складне суспільне явище за допомогою одного, найбільш правильного й істинного, на суб'єктивну думку дослідника, підходу. На часі виступає **методологічний плюралізм**. Однак це ще більше ускладнює завдання, оскільки воно полягає не у механічному поєднанні різних філософських підходів і загальнонаукових методів (це називається *еклектикою* і призводить

---

¹ Див.: Жеребкін В. С. Логіка: Підручник / В. С. Жеребкін. 10-е вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2008. – С. 196.

до негативних, зворотних очікуваним результатам наукового дослідження), а у їх органічній єдності, несуперечливості, взаємодоповнюваності (*комплементарності*). Тільки це може бути запорукою досягнення достовірних результатів досліджень державно-правових явищ у галузі науки теорії держави і права.

Спеціально-наукові методи, які використовуються під час досліджень у галузі теорії держави і права, поділяються на дві основні групи. *Перша – це спеціально-наукові методи, характерні для юридичних -наукові методи, які походять з інших наук і сприяють наук в цілому і теорії держави і права зокрема. Друга – спеціально розкриттю предмета теорії держави і права.*

Формально-юридичний метод (його ще називають **формально-догматичним** або **формально-логічним**) полягає у тому, що як факти державно-правової дійсності, так і юридичні тексти досліджуються і тлумачаться в логічній послідовності на підставі застосування специфічних юридичних конструкцій та термінів. Правові акти, явища, процеси, право в цілому досліджуються за формальними ознаками, зовнішнім виразом, без урахування внутрішнього, прихованого змісту, впливу на нього моралі, економіки, психології, політики тощо.

Однією з невід'ємних рис права (принаймні чинного, позитивного) є його формальна визначеність. Звідси специфічна належність саме юриспруденції формально-юридичного методу. Він широко застосовується не лише в теорії держави і права, а й в усіх юридичних науках, особливо галузевих та міжгалузевих, емпіричних, більше всього «прив'язаних» до розвитку законодавства і перебігу юридичної практики.

Іншим спеціально-юридичним методом є **порівняльно-правовий (компаративний)**. Аналіз юридичного матеріалу супроводжується постійним порівнянням – як однорідних хронологічно послідовних явищ (*вертикальне порівняння*) та одночасно (або умовно одночасно) існуючих однотипних правових явищ (*горизонтальне порівняння*). При цьому порівняння дозволяє виявити закономірності та тенденції, зосередитися на спільних рисах, показати відмінно-

сті, перейти до якісно нового рівня узагальнень. Об'єкти порівняння можуть бути найрізноманітнішими – як у матеріальній, так і у духовній сфері держави і права. Порівняння здійснюється у двох видах: функціональне порівняння та і нормативне порівняння. Перше доповнює друге. Так, функціональне порівняння може бути застосоване у тому випадку, коли в різних державах і правових системах однотипні суспільні відносини регулюються різними за типами джерелами права (наприклад, в одному випадку законом, а в іншому – загальнообов'язковим у конкретній ситуації судовим рішенням-прецедентом). Саме на широкому і постійному використанні порівняльно-правового методу побудована одна із структурних частин загальної теорії держави і права – теорія правових систем, яка започаткувала *науку юридичної компаративістики (порівняльного правознавства)*.

Формально-юридичний і порівняльно-правовий методи широко застосовуються всіма без винятку юридичними науками.

Щодо спеціально-наукових методів, притаманних іншим, неюридичним наукам, їх перелік є досить широким і поповнюється.

Теорія держави і права активно використовує ***історичний (історико-генетичний, історико-правовий) метод***. Він полягає у тому, що для розуміння тих чи інших державно-правових явищ необхідно, з одного боку, мати уявлення про їх виникнення, становлення і розвиток у хронологічному порядку, за рахунок конкретно-наукових підходів, властивих історичній та історико-правовій наукам, а з іншого – розуміти виникнення, становлення і розвиток уявлень про державно-правові явища і процеси, теорій та вчень – тобто за рахунок способів пізнання, характерних для науки історії політичних і правових учень.

Особливе значення для науки теорії держави і права має ***соціологічний (конкретно-соціологічний) метод***. Він дозволяє дослідити і зрозуміти право у його загальносоціальному контексті, взаємозв'язок інститутів держави і галузей права із суспільною структурою та процесами в ній. Соціологічний метод надає можливість з'ясувати суспільну

обумовленість тих чи інших державно-правових явищ і процесів, відповідь правотворчості й розвитку держави на нові суспільні виклики і потреби. Разом з тим він дозволяє оцінити ефективність норм права, успішність правозастосовної та правоохоронної діяльності держави. Ефективність новачій у праві, наявність правових анахронізмів і необхідність усунення цих недоліків можна виявити і оцінити необхідність завдяки соціологічному вимірюванню.

В останні десятиріччя набуває суттєвого значення застосування *психологічного методу*. Правові явища мають «людський вимір» (про що вже відзначалося у характеристиці антропологічного загальнонаукового методу), а отже, і у правотворенні, і правозастосуванні, й правоохороні суттєву роль відіграють особистісні характеристики відповідних людей, їхні психологічні установки, емоції, характер, темперамент, комплекси тощо.

Зважаючи на велике значення суб'єктивних, особистісних чинників, особистої та суспільної правової культури, набуває важливого значення *культурологічний метод*. Він дозволяє здійснити теоретико-правовий аналіз процесів правової *аккультурації* (взаємовпливу та взаємозбагачення правових культур), врахувати юридично-культурні особливості розвитку тих чи інших правових систем та інститутів держави.

Як ми бачили вище, важливою і невід'ємною складовою предмета науки теорії держави і права є виявлення закономірностей виникнення, становлення і розвитку державно-правових явищ. Закономірність означає, окрім іншого, повторюваність, стабільність і постійність проявів, домінуючу перевагу правила над винятком, випадковістю. Отже, теорія держави і права застосовує *статистичний метод*.

Близьким до нього є *математичний метод* – комплекс прийомів роботи з кількісними характеристиками та показниками. Він застосовується при формуванні теоретичного підґрунтя створення автоматизованих систем обліку, аналізу та пошуку інформації правового характеру. Засобами і прийомами математичного моделювання досягається ідеальний образ реальних державно-правових явищ і процесів.

Водночас серед спеціально-наукових неюридичних методів, які використовуються під час теоретико-правових досліджень, посів своє місце і **кібернетичний метод**. Він дозволяє за рахунок засобів кібернетики як загальної науки про управління вивчати державно-правові явища під кутом зору соціального управління.

Успішність наукового пошуку в теорії держави і права забезпечується лише органічним і логічним поєднанням різнорівневих наукових методів: філософських підходів, загальнонаукових методів, спеціально-наукових методів, у тому числі власне юридичних.

2.4. МІСЦЕ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СИСТЕМІ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

Важливим елементом правової системи (про яку мова спеціально йтиме нижче) є юридична освіта. Вона має відкладену (майбутню) дію. Адже сьогоднішні студенти і курсанти, які опановують майбутню професію юриста, завтра будуть розвивати вітчизняну юридичну доктрину, розвивати наукову юриспруденцію, готувати проекти нормативно-правових актів чи міждержавних угод і ухвалювати їх в уповноважених органах держави, чинити суд, займатися іншими видами правової практики, здійснювати правоохоронну діяльність, зокрема в органах і підрозділах Національної поліції України.

Немає для суспільства і держави в Україні більш важливого завдання, ніж забезпечення прав громадян, побудова правової держави і громадянського суспільства, безпека кожного, належний правовий порядок. Усі ці цілі можуть бути досягнуті лише юристами з високим рівнем патріотизму, гуманістичними особистими установками, фаховими знаннями. Зазначене можливо побудувати лише на ґрунті успішного засвоєння навчального курсу з теорії держави і права. Він дозволяє опанувати специфічною юридичною мовою, закономірностями і тенденціями розвитку держави і права, понятійним та змістовим каркасом усієї юриспруденції. Складнощі засвоєння матеріального та

процесуального права можуть бути успішно подолані, лише спираючись на теоретико-правовий матеріал.

Важливе значення має формування професійного юридичного мислення, розуміння правових конструкцій, логіки створення законодавчих та інших нормативно-правових актів, тенденцій правозастосування.

Сьогодні Україна непросто, суперечливо, болісно рухається шляхом реформ, долає тягар пострадянського спаду. Європейський вибір українського народу оплачений найвищою ціною. Так стверджується визнання на практиці людини як найвищої соціальної цінності, її пріоритетність у суспільних відносинах, долається прищеплений ще з імперських і радянських часів державний етатизм (зверхність держави над суспільством і людиною).

Людина перестає бути «гвинтиком» у державному механізмі, а отже, закладаються основи верховенства права, правової держави і громадянського суспільства. Усвідомлення цих цінностей, гуманістичне спрямування права, його існування як міри справедливості, свободи і рівності здійснюються у ході вивчення і оволодіння курсом теорії держави і права у вищому навчальному закладі.

Реформування в Україні відбувається, передусім, у юридичній сфері. Трансформація суду, судової системи і судочинства, перехід прокуратури до європейського правового статусу, підтримка правозахисних громадських організацій, розширення адвокатської діяльності та запровадження безоплатної правової допомоги, реформування правоохоронної системи, виконання покарань тощо – усе це є проявами перетворень у правовій сфері. Якість і результативність реформ обумовлюються гуманістичним демократичним правовим світоглядом, правовою свідомістю та правовою культурою всіх без винятку учасників процесів, які у найбільш узагальненому вигляді можна назвати юридичною практикою.

Це і нормотворча та законодавча діяльність, і правозастосування, і правоохоронна діяльність. Основи професійного праворозуміння, юридичного мислення, розуміння сутності та формальних проявів права і супутніх йому суспільних явищ закладаються під час викладання навчальної

дисципліни теорії держави і права. На її теоретико-понятійному та інтелектуально-діяльнісному фундаменті будеться подальший професійний розвиток майбутнього юриста. Вивчення конституційного права України, державного права зарубіжних країн, муніципального права, цивільного права і процесу, сімейного права, міжнародного приватного права, господарського права і процесу, трудового права і права соціального забезпечення, аграрного, земельного, екологічного права, адміністративного права і процесу, фінансового права, інформаційного права, кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права, кримінального процесу, криміналістики, судової експертології, оперативно-розшукової діяльності, судoustрою, прокуратури та адвокатури, міжнародного права – все це завдяки належному опануванню знаннями, вміннями і навичками з теорії держави і права стає системним, цілісним, успішним.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. *Охарактеризуйте місце теорії держави і права серед юридичних наук.*
2. *Охарактеризуйте місце теорії держави і права серед суспільних наук.*
3. *Які функції виконує теорія держави і права?*
4. *Охарактеризуйте методологію теорії держави і права.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії прав, конструкцій та наук. концепцій): навч. посіб. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
2. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
3. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). – К.: Атіка, 2010. – 412 с.
4. Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 1.: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій,

О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.

5. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.

6. Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст] : (энциклопедический курс) : Учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2005. – 840 с.

7. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2015. – 368 с.

8. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.

9. Теорія держави та права: підручник / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / Є. О. Гіда, С. В. Білзьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. С. О. Гіди. – К.: ФОП О. С. Лінкан, 2011. – 576 с.

Розділ 3

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ І ЮРИДИЧНИХ НАУК

3.1. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕРЖАВИ І ПРАВА, ТИПИ ПРАВОРОЗУМІННЯ. ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Історія держави і права разом із теорією держави і права мають відповісти на чи найскладніше проблемне питання юридичної науки загалом – про умови, причини, обставини і механізм походження таких універсальних соціальних інститутів і регуляторів, як держава і право. Однозначної відповіді на нього немає, але ігнорувати його історико-правова наука не може. Наукове знання не може всебічно й ефективно досліджувати будь-яке явище (феномен), не ставлячи питання про його виникнення і походження. Відсутність абсолютно достовірних свідчень про походження держави і права призводить до появи значної кількості у тій чи іншій мірі науково обґрунтованих теорій, з якими важливо хоча б побіжно ознайомитися майбутньому юристу і правоохоронцю.

Те, що держава і право нерозривно поєднані, видно хоча б із того, що практично неможливо дати сучасне визначення одного з цих понять, не застосовуючи іншого.

Онтологія (буття) права у багатьох випадках зводиться до двох основних доктрин – *природно-правової й позитивістської*. Перша розрізняє поняття «право» і «закон», друга їх практично ототожнює. Одразу відзначимо, що протягом усього періоду існування як філософії права, так і теорії держави і права як юридичних наук, ця проблема є однією з найбільш складних. Тому в навчальному курсі, який традиційно вивчається на самому початку опанування майбутніми юристами і правоохоронцями безмежного, багатого і захоплюючого світу юридичного знання, важли-

во отримати загальне уявлення про ці поняття. Без розуміння співвідношення держави і права, зокрема у контексті закономірності їх виникнення, неможливо підійти до проблеми їх походження.

Віля витоків природно-правової концепції стояли філософи, найбільш видатні мислителі в історії людства. Одним з перших відділив і обґрунтував відмінність об'єктивного існуючого (природного, не залежного від волі людей) і людського (волевстановленого, чи позитивного у пізнішому розумінні, реально існуючого) права Аристотель. Пізніше ця доктрина отримала розвиток у поглядах інших мислителів в історії людства. Ось лише неповний їх перелік: Цицерон, Тома Аквінський, Гуго Гроцій, Бенедікт Спіноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Іммануїл Кант, Монтеск'є, Георг Вільгельм Фрідріх Гегель та інші. Їх надбання вивчається у курсах філософії та філософії права. Сутність природно-правової концепції полягає у тому, що держава як суб'єкт, який видає і санкціонує норми права, тобто робить їх загальнообов'язковими, підкріплює своїм єдиним легальним, дозволим і правильним примусом, не є вільною у нормотворенні. Існують певні, незалежні від волі людей, приписи, згідно з якими людину не можна вбивати, калічити, позбавляти свободи, власності тощо, злочин повинен бути покараний, майно повернуте чи відшкодоване та інше. Адже недарма абсолютно всім людям на світі, незалежно від історичного проміжку, зв'язку їх між собою, цивілізаційного впливу, географічного розташування, рівня культурного розвитку притаманні розуміння добра і зла, правди і кривди, справедливості, свободи, рівності.

Тому людський закон, який нехтує справедливістю, життям людини, її свободою, не є відповідним природному праву – тому, якому відповідає природа людини як істоти суспільної (Аристотель), тієї, що не може існувати без спілкування (Цицерон). Джерело природного права у різні часи трактувалося по-різному: як божественне устанавлення, як здоровий глузд, як наслідок природи людини, як утілення абсолютного розуму тощо. Таке розуміння показує, що право існує об'єктивно, тобто незалежно від волі й свідомості людей. Останні в силу своєї природи лише усві-

домлюють ці приписи і закріплюють їх спершу у звичаях, а потім у писаних нормах, законі. При цьому виникає питання про речі, які не є строго правовими – про мораль, релігію тощо, які теж проводять межу між добром і злом, справедливістю і несправедливістю, провиною і каяттям, гріхом і спокутою тощо. Адже природно-правові приписи дуже близькі за суттю до норм моралі чи релігії, тобто так званих єдиних, нерозділених і нерозщеплених суспільних правил, які отримали назву мононорм, про них йтиметься нижче.

Друге сприйняття державно-правової реальності – позитивістське. Воно виникло тоді, коли наука стала (з легкої руки видатного англійського філософа Френсіса Бекона) зі спекулятивної (тобто такої, що ґрунтувалася на логіці суджень, так би мовити, «грі розуму», виробленні понять, їх поясненні й об'єднанні в логічну схему) експериментальною, базованою на досліді й досвіді. Природно, якщо фізика й хімія оперували чітко визначеними поняттями, позбавленими оцінок, тлумачень і особливостей розуміння, юриспруденція мала також стати суворою, логічною і практичною.

Виходячи з цього, правом є лише те, що діє, а не те, що повинно діяти, тобто зовнішній вираз права, закон. Мораль, оцінки, наслідки слід вивести за межі юриспруденції як науки і практичної діяльності. Право тотожне закону, а закон творить держава. Першими на цьому шляху опинилися видатні науковці Джеремі Бентам, Джон Остін, Огюст Конт, Герберт Спенсер, Карл Бергбом. Далі ідеї позитивізму отримали своєрідного розвитку у вченні Карла Маркса і Фрідріха Енгельса (в межах економічного детермінізму, тобто обумовлення розвитку історії людства економічними чинниками), нормативізмі Ганса Кельзена та інших теоріях. Ми називаємо ці імена тому, що будь-який фаховий юрист має їх знати, і важливо, щоби він запам'ятав їх на самому початку свого сходження до розуміння держави і права.

Таке бачення позбавило права ірраціональності (посягнення поза межами людської розумової діяльності) й містичності, але й стало виправданням будь-яких позитивних

норм, зробило державу домінантою у тандемі «держава – право» (тобто це підхід протилежний природно-правовому), дало великий поштовх розвитку юридичної техніки – законів і правил створення та тлумачення нормативно-правових актів. Позитивізм зробив багато для удосконалення практичної юридичної діяльності. Проте він перетворив базові права людини, поняття справедливості й свободи на формули, які встановлює (або не встановлює) держава за власним бажанням, із власної волі. Тоталітаризм двадцятого століття, жакливі трагедії, ґрунтовані на розумінні расової чи класової зверхності, поставили позитивізм із його виправданням будь-якого права у кризове становище.

Сучасний толерантний світ відійшов від крайнощів протистояння природно-правової та позитивно-правової теорій. Проміжні й дуже популярні сьогодні теорії «відродженого природного права», «природного права з мінливим змістом» та «м'якого позитивізму» у поєднанні з феноменологічним та антропологічним підходом дозволяють уникнути крайнощів, більш адекватно відобразити сутність сучасної правової дійсності у світі. Однак усі версії походження держави і права, які існують на сьогоднішній день, можна логічно віднести в цілому до одного з двох наведених вище принципових підходів.

Таким чином, усі розуміння співвідношення держави і права можна, з великою часткою спрощення, звести до трьох основних підходів. **Перший – природно-правовий.** Право виникає у додержавному суспільстві як акт усвідомлення людьми і втілення державно-правових принципів (у цьому випадку байдуже, він пояснюється божественним, раціоналістичним (розум, здоровий глузд) чи природним походженням). Формуються звичаї, які підтримуються авторитетом багаторазового застосування, старійшин, спрямовані на уникнення конфліктів, війн, збереження популярності людей у давньому суспільстві. Це так зване «**право примирення**», яке, на думку багатьох сучасних теоретиків права, було найпершим, існувало скрізь, і кризь його призму практичним виразом справедливості ставала еквівалентність, створення обмежень у помсті й покаранні (**таліон** – покарання вини й шкоди – «око за око», «зуб за зуб», «життя

за життя»). Але це право примирення важко відрізнити від норм моралі та релігійних норм – тобто **моноворм** (єдиних регуляторів суспільних відносин, які ще не забезпечені незворотним примусом держави, та й самої її, власне, ще немає). На певному етапі існування суспільства виникає держава (як правило, прихильники природного права відносили її виникнення до суспільного договору, про це спеціально – нижче), яка забезпечує загальнообов'язковість виконання норм права (і тоді вони відділяються від норм моралі та релігії). Держава визнає й санкціонує звичаї, створює закони й інші джерела позитивного права, але вона сама підпорядкована праву, мусить творити правові (відповідні природному праву) закони. У сучасній світовій філософії права та теорії держави і права цьому розумінню відповідають доктрини правової держави і верховенства права.

Другий підхід – **позитивістський**, у крайньому виразі він отримав назву **етагістського** (від французького d'Etat – держава). У силу тих чи інших чинників (аналіз теорій походження держави – попереду) люди організуються в державу, яка, для упорядкування їх відносин, встановлення справедливості, забезпечення свободи і безпеки, санкціонує існуючі звичаї, роблячи їх правовими, судову практику і видає закони. Отже, правила поведінки людей, їх рівність чи нерівність, захищеність чи незахищеність – усе є актами колективної волі, уособленої в певних інститутах (неважливо імператорі, диктаторі, парламенті, радах депутатів – будь-що) і залежить лише від неї.

Третій підхід – **дуалістичний**. Він не стосується змісту понять і явищ держави і права, а лише їх походження і співвідношення. Цей підхід стверджує, що право і держава виникають одночасно. Суспільна організація людей перетворюється на державу, коли виникають закони, яким підпорядкований і кожен, і все суспільство в цілому. Функції джерела суспільних правил відіграють не лише норми закону, а й судова практика, звичаї. Держава і затверджує їх, і підпорядковується їм. Проте саме завдяки їй вони й стають реальним, а не удаваним чи бажаним правом. Держава стає єдиною дозволеною, правильною, легальною силою,

яка одна лише має право на насилля і примус, і цим забезпечує реальність права, його загальнообов'язковість і нормативність.

Держава і право мають конкретно-історичні форми. Однак, як узагальнене явище, соціальні інститути і соціальні системи вони мають певні спільні риси, властивості, ознаки.

Так, для всіх типів державних утворень характерні **ознаки держави**, які відрізняють її від суспільства та його політичних організацій. До них належать:

- наявність особливого апарату управління (публічної влади);
- суверенітет держави, тобто її незалежність і самостійність у здійсненні внутрішньої та зовнішньої політики;
- виключне право на ухвалення законів та інших нормативних актів, обов'язкових для всього суспільства або його частини;
- наявність апарату примусу;
- виключне право держави визначати грошову систему, встановлювати і стягувати податки та інші примусові збори з населення для суспільних потреб і утримання апарату управління тощо¹.

До ознак держави варто віднести також територіальну визначеність (кордони), культурну та часто етнічну єдність, монополію на легальне застосування примусу, сили, для підтвердження загальнообов'язковості приписів права, а також наявність власної правової системи.

Ознаки права стосуються його зовнішнього вираження, тобто позитивного права. У тому чи іншому сенсі ми вже розглядали багато з них. Право виступає соціальним регулятором.

Окрім цього, ознаками права є:

- нормативність права (первинними елементами його норми, які ґрунтуються на принципах права, які мають загальний характер, є *неперсоніфікованими* – застосовуються до будь-кого, хто підпадає під їх дію, та *невичерпними* – їх реалізація не припиняє їх дії);

---

¹ Шемшученко Ю. С. Держава // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 2. – 1999. – С. 81.

- системність права (складає цілісну систему, його елементи пов'язані між собою ієрархічно, генетично та функціонально, об'єднано в певні структурні підрозділи – галузі та інститути);

- формальна визначеність права (виражається у певних формах, визначених суспільством, які називаються *джерелами права*, правила, які не підтверджені посиланнями на джерела права, не є правовими і обов'язковими; головними формами існування права є звичаєве право, законодавство, прецедентне (судове) право, договірне право);

- універсальність права (його приписи обов'язкові для всіх осіб, їх груп та об'єднань, у тому числі і самої держави, ніхто не може перебувати поза правом та його дією);

- обов'язковість права (обумовлюється обов'язковим чинником – силою державного примусу та факультативним – суспільним авторитетом права), пов'язаною з цією ознакою є також забезпеченість ефективною дією права державою¹.

Перед тим, як викласти існуючі теорії походження держави і права, слід мати на увазі таке. Автори і прихильники їх, як колись Архімед, намагалися знайти «точку опори», щоб «перевернути світ», сформулювати єдину, головну причину виникнення держави і права. Між тим, ще у середині XVIII ст. видатний французький правознавець Шарль Луї Монтеск'є вказав, що виникнення і розвиток держави і права: по-перше, підпорядковуються не випадковості, а об'єктивно існуючим закономірностям, а по-друге, залежить від низки особливостей і чинників – соціальних, економічних, географічних, моральних, психологічних. Отже, причини державо- і правотворення є різноманітними і комплексними, ті чи інші аспекти, залежно від конкретно-історичних умов, виходили на перший план. При цьому мусимо розуміти різницю між виникненням держави і права як унікальних і універсальних явищ людського буття і виникненням конкретних держав і правових систем. Тому почнемо із того, що держава і право є явища

---

¹ Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2015. – С. 93 – 94.

ми **багатопрічинними** щодо їх походження, або говорячи науковою мовою, **полікаузальними**.

Проте до цього розуміння людство дійшло далеко не одразу, відтак сформувалася ціла низка однопричинних (монокаузальних) теорій походження держави і права. Жодну з них стовідсотково довести (як і повністю спростувати) неможливо, більшість із них розкривають ті чи інші чинники та хід походження держави і права.

3.2. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ

Теорії, які намагалися пояснити походження держави, почали формуватися в сиву давнину і виникали до минулого століття. Тому викладення їх загального змісту будуть здійснювати у хронологічній послідовності.

Першою стала **патріархальна теорія** походження держави. Першими її основні положення сформулювали незалежно один від одного два видатних мислителі Стародавнього Світу – Конфуцій (Кун цзи, VI – V ст. до н.е., Стародавній Китай) та Аристотель (IV ст. до н.е., Стародавня Греція). У більшості підручників з теорії держави і права називається другий із них, оскільки його надбання було значно відомим і справило вплив на подальший розвиток учень про державу і право. Логічне завершення патріархальна теорія походження держави отримала у працях англійського філософа Роберта Філмера у XVII ст., коли напередодні Англійської революції він намагався обґрунтувати абсолютну владу англійського короля.

Сутність теорії полягала в тому, що в основу походження держави покладалася сім'я. Вона була первинною організацією людського співжиття, а владу в ній здійснював глава сім'ї. З часом сім'ї, які співмешкали поруч, на одній території, об'єднувалися в селища, а останні – в державу. Чинником цього, за Аристотелем, виступала природа людини, яку філософ називав істотою («твариною») політичною, такою, що не може жити без спілкування, об'єднання в суспільство. Звідси витікало розуміння держави як великої сім'ї, а влада правителя мала ту саму природу і повноваження, як і глави родини.

Із точки зору сьогоденного розвитку теорії держави і права, цей підхід виглядає застарілим і архаїчним, однак, раціональне зерно зберігається і в ньому. По-перше, сучасне бачення визнає, що формуванню держави передувало виникнення сім'ї як стійкого соціального об'єднання людей, яке виділяється із родової общини. По-друге, однією з передумов утворення держави практично всі теперішні підходи визнають утворення сусідської общини (марки), яка зорганізується за територіальною, а не кровноспорідненою ознакою. По-третє, як видається в умовах обмежених географічних можливостей давньогрецьких общин, розділених горами, невеликі міста – держави (поліси) утворювалися під впливом і цієї тенденції також.

У часи виникнення патріархальної теорії, як і набагато раніше, люди пояснювали існування держави волею богів. Але це було проявом нерозвиненого, міфологічного, не раціонального мислення. З часом, зі складанням та становленням монотеїстичних (монотеїзм – однобожжя) релігій, склалася **теологічна теорія**. Її основи заклали видатний християнський богослов Аврелій Августин, відомий також як Августин Блаженний (IV – V ст.), а сформував у системному вигляді середньовічний філософ Тома Аквінський (XIII ст.).

Сутність цієї теорії полягає у державі як витворі Бога. Божественне походження держави обумовлювало її сакральний (священний) характер, вічність і незмінність, необхідність коритися державній владі, виконувати її приписи як реалізацію Божої волі. Правитель (а мова йшла про монарха) при цьому повинен управляти державою так, щоб забезпечувати благо всіх членів суспільства. Ф. Аквінський з позицій Божого визначення обґрунтовував також існуючу соціальну нерівність, наявність станів, привілейоване становище одних із них стосовно інших. Таким чином, творцем держави є Бог, а отже, будь-які спроби з'ясувати сутність її походження є зайвими.

На перший погляд, ця теорія також втратила наукове значення (та й мала вона його лише на певному етапі розвитку саме наукового мислення, оскільки питання віри автономне від питання розуму, вони не збігаються, але і не

відкидають з необхідністю одне одного). Однак їй належить урахувати внаслідок того, що всі релігійні правові системи світу та їх доктрини ґрунтуються на теологічному поясненні походження держави. Особливо це стосується доволі поширених на земній кулі ісламських держав. Що стосується Західного світу, католицьке вівчечення протягом останніх півсторіччя акцентує увагу на тій частині цієї теорії, яка визначає необхідність для держави забезпечувати благо громадян.

На наукових, раціоналістичних засадах побудована **договірна теорія** походження держави (теорія суспільного договору). Як правило, за небагатьма винятками, вона органічно поєднується з природно-правовим праворозумінням у його класичній моделі. Найбільш повно договірна теорія виникнення держави викладена у вченнях Гуго Гроція та Бенедікта (Баруха) Спінози (Нідерланди), Томаса Гоббса та Джона Локка (Англія), Жана Жака Руссо (Франція). Всі вони жили і творили у XVII – XVIII ст.

Уперше в історії політико-правової думки прихильники договірної теорії визначили неспростовну до сьогодні ідею про існування двох головних епох у історії людства – додержавної (первісної, природного стану) та державної (громадянського стану). У природному стані люди не організовані в державу. Він характеризується по-різному: як «війна всіх проти всіх» – прояв агресивної, негативної, загартуваної природи людини (Т. Гоббс), поведінка, керована емоціями та афектами (неконтрольованими чи мало контрольованими спонуканнями) (Б. Спіноза), або доброзичливістю, боязкістю, прагненням спілкування (Дж. Локк).

У цьому виді виникає становище, коли існуючі відносини, не організовані й не врегульовані, не можуть запобігти конфліктам, забезпечити свободу і безпеку, справедливість. Як наслідок розумної природи, люди укладають певний суспільний договір, який визначає їх відносини, структурує суспільство, відділяє від нього владу. Свої природні права люди передають новоутворенню, новому «організму, штучній людині», як називав державу Т. Гоббс. При цьому, якщо він уважав, що люди, вступаючи до громадянського стану під час укладання суспільного договору, передавали

йому невідворотно всі свої права, то Б. Спіноза та Дж. Локк стверджували: існують невід'ємні й невідчужувані природні права людини, які не можуть перейти до держави та її правителя (суверена) у будь-якому випадку. Дж. Локк, як засновник світового лібералізму¹, сформулював перший класичний набір природних невідчужуваних прав людини: право на життя (і здоров'я), право на свободу, право на власність. Ж. Ж. Руссо стверджував, що держава як організоване суспільство, за умови досягнення і забезпечення у її функціонуванні загального блага і загальної безпеки, отримує задля цієї головної мети повне владарювання над особистістю її громадянина, підданого.

Договірна теорія виникнення держави передбачала два види суспільного договору. Перший – договір усіх членів суспільства про створення держави, започаткування позитивного (формалізованого, явного) права (суспільний договір *першого типу*). Другий – договір між правителем і його підданими (суспільний договір *другого типу*). Саме він став джерелом теорії права народу на повстання, у випадку невиконання державою суспільного договору, розірвання його. Ж. Ж. Руссо висловив цю думку імперативно – як невід'ємне і природне право народу на повстання проти злочинної влади. Наслідком цих ідей став розмах і терор Великої Французької революції 1789 – 1794 рр., радикальні погляди революціонерів подальших епох, у тому числі вітчизняних.

Звичайно у природно-правовій теорії суспільного договору існує уявна, утопічна думка про усвідомлене рішення укласти суспільний договір і створити державу. Шкороше за все, тут можна говорити про об'єктивну закономірність, неусвідомлений суб'єктивно прояв здорового глузду. Під впливом ідей суспільно-договірного походження держави склався сучасний конституціоналізм. Протестанти Англії, які колонізували Північну Америку, створювали свої поселення – держави, колонії, складаючи договори про суспільний устрій, найбільш загальні права та обов'язки колоністів. Конституції штатів (колоній Британської Аме-

---

¹ Світобачення, в основі якого лежить свобода людини.

рики) були першими відомими людству зразками суспільного договору щодо умов і правил спільного проживання в межах новостворюваного суспільного організму. За цим же прикладом була створена і найстабільніша в історії людства, чинна до сьогодні Конституція США 1787 р. Недарма в наш час синонімом слова Конституція є не лише Основний закон, але і Суспільний договір. Договірна теорія походження держави зробила великий, незрівнянний ні з чим іншим, внесок у обмеженні держави правом, встановленні межі між державним втручанням і свободою та невід'ємними природними правами людини і громадянина.

Теорія суспільно-договірного походження держави була панівною протягом значного періоду часу, аж до середини XIX ст. Разом із тим на століття раніше видатний французький юрист, діяч епохи Просвіти (період історії філософської, політичної та правової думки, коли найбільш видатні його представники утверджували гуманізм, здатність людського розуму, освіти, науки досягнути всі можливі проблеми Всесвіту і людського буття, у тому числі державно-правового) Ш. Л. Монтеск'є, залишаючись у межах природно-правової доктрини, рішуче відкинув договірне походження держави. Він першим наголосив, що держава створюється внаслідок існування природних закономірностей, подібних до тих, які мають прояв у фізиці чи інших природознавчих науках. Таким чином, французький філософ Просвітництва і юрист Шарль Луї Монтеск'є став біля витоків **географічної теорії** походження держави. Він справедливо зазначав, що виникнення і особливості держави визначаються чинниками двох типів: фізичних (як він їх називав, кліматичних) та моральних. До перших належали фізико-географічні умови державотворення і розвитку держав, до других – духовні, ментальні, моральні особливості тих чи інших народів. При всьому спрощенні такого підходу він зауважував на внутрішньо обумовлених закономірностях виникнення держави й об'єктивно визначеній (зокрема навколишнім середовищем) специфіці її характеру. Теорія географічного детермінізму набула розвитку в XX ст. у поглядах американського географа Елсуорта Хантігтона.

Давні коріння має і **теорія насильства**. Перші погляди щодо насильства як чинника державотворення та успішного існування держави висловив ще китайський юрист Шан Ян (IV ст. до н.е.), однак вони не отримали поширення за межами Давнього Сходу. На якісно новому, сучасному рівні теорія насильства була сформульована австрійським юристом Людвігом Гумпловичем, німецьким філософом Євеном Дюрингом та німецьким же економістом Карлом Каутським. Ця теорія має два варіанти. У першому чинником державотворення є внутрішнє насильство (С. Дюрінг), тобто застосування сили однієї частини суспільства щодо іншої. У другому (Л. Гумплович, К. Каутський) держава виникає внаслідок зовнішнього насильства – завоювання одного народу іншим, війни. Необхідність управління підкореними народами викликає до життя потребу у створенні виділеної з суспільства, відокремленої від народу влади (її часто називають публічною). Варто зауважити, що серед українських мислителів прихильником вказаних поглядів була Леся Українка. Ця теорія не є універсальною, завоювання не визначали виникнення держави, а впливали на цей процес, прискорювали його, і то далеко не завжди. Проте чинники завоювання у низці конкретних випадків державотворення відіграли важливу роль. Це, зокрема, стосується держав давніх германців (готської, франкської), давніх монголів (Золота Орда)

Велике враження на сучасників справила **органічна теорія** походження держави, автором якої став англійський філософ Герберт Спенсер (XIX ст.). Він підійшов до давнього, відомого ще зі Стародавнього світу образу держави як подоби живого організму (яскравий приклад – міфічний велетень Левіафан у творчості Т. Гоббса) з наукової точки зору. Він називав державу *агрегатом*, який розвивається за законами, властивими живій природі. Г. Спенсер став одним із засновників еволюційної теорії (її застосування до тваринного та рослинного світу Ч. Дарвіном здійснило переворот у тогочасному природознавстві). Різні органи влади мислитель уподібнював тим чи іншим органам, зокрема уряд він асоціював з мозком.

Землеробство і ремесла є органами живлення, транспорт і зв'язок – розподільною системою тощо.

Міфологічність і ненауковість органічного підходу видаються такими лише на перший погляд. Цікаво, що досьогодні в світі використовується термінологія – органи держави, а у переносному значенні – висловлювання «державний організм». Важливе наукове значення має відкриття Г. Спенсером напряму еволюції держави – шляхом диференціації її функцій та спеціалізації органів. З розвитком держави перелік напрямів її діяльності розширюється, ускладнюється, а структура органів стає більш складною.

Однією з найбільш поширених у сучасному світі є **класова (марксистська) теорія** походження держави. Її авторами є німецькі економісти, філософи та політики Карл Маркс та Фрідріх Енгельс (XIX ст.). Вони поклали в основу свого вчення найбільш впливовий чинник суспільного розвитку – економічний. У надрах первісного ладу, якому притаманний «первісний комунізм» (спільна власність роду, рівність всіх, не виражена індивідуальність), внаслідок розвитку господарської діяльності зароджується майнова, економічна нерівність. Господарство перейшло від споживання до виробництва. Відбулися *суспільні розподіли праці*. Спершу землеробство відділилося від скотарства, а потім від землеробства відділилися ремесла і торгівля. Зростання ефективності виробництва призвело до виникнення надлишкового продукту, накопичення багатств, виникнення приватної власності, поділу суспільства на антагоністичні (непримиренно ворожі) частини (класи). Один із них (меншість) є економічно потужним, і для того, щоб тримати інший (більшість) у покорі, користуватися наслідками їхньої праці, експлуатувати їх виникає держава. Вона стає апаратом класового панування і примушування, насильства.

Вище викладені найбільш значущі й відомі теорії походження держави. Серед інших варто виокремити ті, що були створені вже у XX ст. **Олігархічна теорія** (французький учений Бернар Шантебу) визначала державу як продукт виділення в первісному суспільстві природної ієрархії. Олігархія з давньогрецької – влада небагатіох. Хід пое-

тапного суспільного поділу праці призвів до виникнення суспільної групи професійних управлінців, які стають елітарною суспільною групою. Згідно з цією теорією складається три види олігархічного походження держави. Перший – аристократичний, коли до влади приходять родова аристократія – вожді родів і племен, представники знатних родів тощо. Другий – військовий. Еліта виділяється з середовища воєнних вождів, найбільш мужніх і вдалих воїнів, які проявили себе в ході військових походів і захоплення здобичі. Третій – майновий, плутократичний, коли еліта виділяється внаслідок своєї економічної, майнової переваги в суспільстві. Ця теорія, як і попередні, не є вичерпною. Вона не враховує таку мету створення держави, як забезпечення суспільної стабільності, безпеки і блага всіх членів суспільства.

Теорія, біля витоків якої стояв відомий німецько-американський соціолог XX ст. Карл Вітгофель, має низку назв: *управлінська, гідрологічна, іригаційна*. Вона полягає у тому, що держава як соціальний інститут формувалася для розв'язання загальних для суспільства завдань, передусім, будівництва складних іригаційних систем для поливного землеробства. Вони вимагали загальної організації, створення відокремленого від усього населення управлінського, бюрократичного державного апарату, формування спільноти ієрархічно підпорядкованих професійних жерців (які складали календарі сільськогосподарських робіт) та чиновників. Локальність такого підходу очевидна. Він пояснював суттєві чинники виникнення перших в історії людства держав, а саме у Стародавньому Єгипті, Міжріччі, Індії, Китаї (а значною мірою також у Центральній та Південній Америці), але жодним чином не відображав процеси державотворення у Європі.

У XX ст. сформувалася також *інцестна теорія* походження держави (автор – французький антрополог Клод Леві-Стросс). Суспільна організація у вигляді держави, на його думку, походить із відкриття первісних людей, що інцест (кровноспоріднені статеві зв'язки) веде до інтелектуального та біологічного виродження. Як наслідок, формувалися парні сполучення родів (фратрії, за визначенням

видатного американського етнографа та історика Льюїса Генрі Моргана) для шлюбів, потім утворилися племена і союзи племен. Спеціально уповноважені люди, які контролювали статеві зв'язки та шлюбні питання, і стали зародком апарату публічної влади. Безумовно, як показує етнографічний матеріал, цей чинник був важливим, однак ніяк не вирішальним.

На початку ХХ ст. російським правознавцем польського походження Львом (Леоном) Петражицьким на підставі творчого розвитку ідей французького соціолога Габріеля Тарда була створена *психологічна теорія* походження держави. Її сутність полягала в тому, що держава формувалася шляхом виділення в суспільстві групи панування, еліти, професійних управлінців (публічну владу) внаслідок психологічних та емоційних особливостей устрою людини. Більшість людей прагне захищеності, поваги, любові близьких та захоплення, а меншість – є природними лідерами, їх психологічний лад полягає в домінуванні, керівництві іншими, готовності брати на себе відповідальність за них. Саме ці особистісні риси і поділили суспільство, виділили з нього управлінців, публічну владу, що поступово і призвело до виникнення держави.

Серед менш поширених, але таких, що заслуговують на увагу і час від часу знаходять своїх прибічників, варто назвати *демографічну теорію*, автором якої був англійський священик ХІХ ст. Томас Мальтус (його вчення отримало назву *мальтузіанство*). Сутність вчення полягала в тому, що населення землі зростає у геометричній прогресії, а виробництво продуктів харчування – у арифметичній. Отже, для забезпечення харчами людства необхідні були суспільна організація, поділ праці, заходи з підвищення її ефективності. Безумовно, із сучасної точки зору, ця теорія є науково неспроможною, однак, вона продемонструвала науковій спільноті важливість демографічного чинника у процесах первинного державотворення.

Серед численних теорій походження держави є й такі, що є не лише ненауковими, а й антилюдяними, злочинними. Згадка про них має право на існування лише в тому контексті, щоби не допустити їх відродження й ідейного

обґрунтування терору, масових знищень. Мова йде про **расову теорію**, авторами якої стали французький соціолог Жозеф Артюр де Гобіно та німецький філософ (людина з явними психічними відхиленнями) Фрідріх Ніцше. Їхня теорія про вищу (арійську) расу, призначену панувати, стала важливим ідеологічним обґрунтуванням німецького нацизму (націонал-соціалізму).

Важливу роль для сучасного розуміння процесів походження держави відіграла історико-технологічна та антропологічна **теорія неолітичної революції**, яка виникла у XX ст. Неоліт – новий кам'яний вік (X – початок III тисячоліття до н.е.). Її авторами стали англійський археолог Гордон Вір Чайлд та американські історики економіки Дуглас Норт і Роберт Томас. Держава, за цією теорією, виникла внаслідок переходу людства від привласнювального господарства до відтворювального – від полювання і збирання до землеробства, скотарства та ремесла. «Революція» тут є поняттям умовним, адже вона тривала протягом кількох тисяч років. Її причини досі є предметом наукової дискусії. Серед припущень – антропогенне (обумовлене діяльністю людей) виснаження ресурсів, необхідних для полювання й збирання; фундаментальна зміна людської психології, поява нових уявлень про світ; перехід людей до осілості. У будь-якому випадку вчені сходяться на тому, що неолітична революція відбулася лише там, де демографічний тиск на природу перевищував її здатність надати їм прожиток традиційним шляхом полювання та збирання. Водночас у цих регіонах мали місце умови для виникнення землеробства і скотарства (помірний клімат, наявність видів тварин і рослин, придатних для одомашнення). Відтворювальне господарство не може функціонувати без відносин власності на природні ресурси, насамперед, землю та на вироблену продукцію. Без публічної суспільної влади, що стоїть над общиною, відносини власності є незахищеними від посягань. Як наслідок, виникла держава як охоронець відносин власності та виробництва¹.

---

¹ Див.: Крестовська Н. М., Матвеева Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практиум. Тести: підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – К.: Юрніком Інтер, 2015. – С. 58.

3.3. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ ПРАВА

Подібними до теорій виникнення держави є теорії виникнення права, які мають і свої відмінності.

Першою серед тих, які сформувалися і склалися в цілісне вчення, стала **теологічна теорія** походження права. Ще у Стародавньому Світі, як у давньосхідних, так і античних суспільствах, проявлялося бачення виникнення права як універсального суспільного регулятора внаслідок реалізації волі богів (Неба). У системному і загальному виразі вона склалася у вченні Фоми Аквінського (XIII ст.). Згідно з цією теорією, право було створене Богом і дароване людині. Воно виражає волю Бога, вищий розум, добро і справедливість. Теологічна теорія відстоє божественну природу права, яке у своїй основі не залежить від волі людей, зокрема правителів. Так, Фома Аквінський указує на існування ієрархічної системи законів – вічного, природного, Божественного та людського¹.

Варто відзначити, що теологічна теорія походження права є сьогодні домінуючою в ісламському світі. Тут одкровення Бога (Аллаха), виражене в священній книзі мусульман Корані та Священному Переказі про життя і вчинки пророка Мухаммеда (засновника ісламу), є єдиними і основними джерелами мусульманського права.

Найбільш поширеною і авторитетною є **природно-правова теорія** походження права. Коріння її тягнуться до вчень філософів права Стародавньої Греції. Серед них найбільш послідовною є теорія Аристотеля (IV ст. до н.е.), згідно з якою право і закони поділяються на природні та людські (волевстановлені). У давні часи вона перепліталася із теологічною теорією. Існування вічного, незмінного, істинного природного права обумовлювалося сакральним, Божественним походженням (давньоримський філософ і юрист Марк Тулій Цицерон, I ст.) співвідносилось з волевстановленим (у сучасному розумінні – позитивним) правом. Таким чином, уперше здійснювалася логічна спроба розділити право і закон. У раціонально обґрунтованому і єдино-

---

¹ Теорія держави і права: підручник / Ю. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородиновський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2015. – С. 49.

му вигляді природно-правова теорія походження права склалася вже у Новий час.

У співвідношенні з теорією походження держави вона, як правило, відповідала теорії суспільного договору. Ця теорія склалася у вченнях нідерландських мислителів Гуто Гроція та Бенедікта Спінози, англійських мислителів Томаса Гоббса та Джона Локка, французьких Шарля Луї Монтеск'є (він, щоправда, відкидав, теорію суспільного договору другого типу – між сувереном та підданими) та Жана Жака Руссо.

Згідно з природно-правовою теорією людські (позитивні, волевстановлені) закони є лише зовнішнім відображенням, формою смислу і змісту права, яке є правом природним і втіленням людського розуму, здорового глузду. Природне право – це закон доброчесності, справедливості, розуму. Воно є суттю права, і в його основі лежить свобода людини (лібералізм, який починався з Дж. Локка) та її невід'ємні права. Саме Локк виклав перший в історії людства перелік *невід'ємних і невідчужуваних прав людини*, який ні сама людина не може передати державі при її утворенні, ні держава забрати у людини. Це право на життя, на свободу і на власність. Саме в рамках природно-правової теорії склалося розуміння необхідності підпорядкування закону всіх, у тому числі правителів держави і державних інституцій. Так формувався зародок сучасних теорій прав людини, верховенства права і правової держави.

Таким чином, на певному етапі розвитку людства, при переході від природного до громадянського стану природне право почало проявлятися у праві позитивному (волевстановленому), а отже, для забезпечення його відповідності об'єктивно (існуючому незалежно від волі людей) природному праву та загальнообов'язковості виконання його приписів і виникла держава. Це – суб'єкт гарантування природних прав людини, який має легальну (законну, справедливу) можливість примусу, силового забезпечення виконання законів.

Ця теорія у нових модифікаціях є панівною і сьогодні. Саме вона лежить в основі філософсько-правового праворозуміння, дозволяла і дозволяє визначати відповідність

позитивного права природно-правовим вимогам щодо справедливості, свободи, прав людини.

Природно-правова теорія походження і змісту права домінувала до кінця XVIII – першої половини XIX ст., коли нову гіпотезу висунула **німецька історична школа права**. Її основи, значною мірою ґрунтовані на теорії Ш. Л. Монтеск'є щодо духу законів, були сформульовані німецькими юристами та істориками Густавом Гуго, Фрідріхом Карлом фон Савінії, Георгом Фрідріхом Пухтою.

Згідно з цією теорією право виникає спонтанно, у ході розвитку людської спільноти як культурне явище, таке, скажімо, як мова. Історична школа права поклала в основу виникнення права, з одного боку, об'єктивні чинники закономірного порядку в ході розвитку кожного з народів, з іншого – проблеми правосвідомості, які вони виражали під назвою «дух народу». Тому національні відмінності права, його основи закладаються в ранні періоди історії, одночасно з основами звичаєвого права. Позитивне право за цих обставин є закріпленням звичаєвого права, відзеркаленням закладеного у ньому національного, народного духу. Правотворчість професійних юристів у ході розвитку вже існуючого права теж підводилася під цю теорію – адже вони є частиною народу, виразником його інтересів та духу. При цьому постійно присутній народний і національний дух корегує відмінність між собою і можливими похибками у формулюванні норм позитивного права за рахунок правової дійсності, яка не завжди відповідає правовим приписам.

Великий вплив на розуміння причин виникнення права мала **марксистська (історико-матеріалістична) теорія**. Згідно з нею право, як і держава, є результатом дії економічного чинника, частини надбудови, сформованої внаслідок закономірностей розвитку базису – виробничих відносин. Право у цьому розумінні споріднене іншим формам людської свідомості й обумовлене відносинами власності, наслідком економічного розвитку. Воно є виразом волі економічно (а отже, і політично) домінуючого класу. Залежно від соціально-економічної формації, право виражає інтереси рабовласників, потім феодалів, потім буржуазії. На етапі формування позитивного права економічно пані-

вний клас спершу пристосовує існуючі звичаї для охорони і забезпечення своїх потреб, а потім реалізує власні інтереси шляхом законодавчої діяльності. Відповідно ні природного права, ні національного духу не існує. Є лише класовий інтерес, класова боротьба між гнобителями і гнобленими та право, яке твориться і слугує першим задля тримання в покорі та експлуатації других.

Зважаючи на те, що теорія Карла Маркса і Фрідріха Енгельса була спрямована на перемогу пролетарської революції й побудову науково обґрунтованого комуністичного суспільства, вона, по-перше, нерозривно пов'язувала право з державою у рамках певної надбудови, по-друге, визначала право після перемоги соціалістичної революції як інструмент реалізації волі переможного пролетаріату, а по-третє, вказувала, що у майбутньому комуністичному суспільстві право, як і держава, відіме.

Марксистська теорія створила чимало пізнавальних можливостей для розуміння історичних процесів виникнення права і повне відкидання її з ідеологічних позицій (як обґрунтоване повне несприйняття ленінсько-сталінської версії марксизму) було б ненауковим. Ураховуючи те, що вона вірно відзначила багато в чому визначальний характер економічного чинника, суспільних поділів праці, виникнення і розвитку відносин власності, спроба покласти в основу процесів виникнення права лише класову боротьбу, ігнорування самостійної ролі свідомісних змін у людстві, загальносуспільних завдань, виконуваних державою, стали системними недоліками цього вчення. Незважаючи на суттєві передумови, воно, як і всі інші, не стало єдино вірним, та й не могло ним стати.

У другій половині XIX ст. у Німеччині склалося ще одне вчення про походження права – *теорія інтересів*, або *реалістична* доктрина держави і права Рудольфа фон Ієрринга. Вона полягає у тому, що у ході історичного розвитку люди усвідомили свої права і життєві інтереси, за які почали наполегливо боротися. Право давалося людям складно, з подоланням труднощів, ці процеси вимагали великого розумового і вольового напруження, зусиль. Норми права народжувалися в боротьбі, адже одночасно із захистом ін-

тересів одних людей вони обмежували інтереси інших. Мета права – виражати спільні інтереси всіх членів суспільства, гармонізувати їх. Р. Теринг стверджував, що мета є творцем права.

Значну суспільну увагу у першій половині ХХ ст. привернула **психологічна теорія** походження права, сформульована послідовно Габріелем Тардом і Львом Петражицьким, який суттєво розвинув її та надав системності. В основу виникнення права покладено потребу унормувати прояви психіки людини, її емоції. Соціальні розбіжності вирішуються (або прагнуть вирішитися) діями та імпульсами вольового характеру, потребою у підпорядкуванні та упорядкуванні повсякденного буття тощо – усе це прояв правових емоцій. Отже, право виникає тоді, коли у людей виникають правові переживання. Вони є автономні, обумовлені внутрішніми психологічними установками (з великою часткою умовності це віддалений аналог почуття справедливості, правди, розумного їх усвідомлення, отже, загалом смислово подібне розумінню природного права). Це також є реакцією на вплив позитивного права, його сприйняття, переживання. Відтак правові переживання проєктуються у конкретних нормах позитивного права. З одного боку, психологічна теорія повернула теорію права до психологічних чинників, з іншого – вона невиправдано проігнорувала всі інші, принаймні, не менш важливі й значущі.

Серед інших теорій походження права, створених у ХХ ст., варто також згадати такі:

- **соціологічну теорію** (автори класики соціологічної юриспруденції видатний австрійський правознавець, багаторічний професор і ректор Чернівецького університету Євген Ерліх, видатний американський юрист Роско Паунд); згідно з нею право виникає із об'єктивних суспільних відносин;

- **солідаризму** (автор французький соціолог Леон Дюгі), сутність якої полягає в тому, що право виникає як засіб подолання протистояння класів і соціальних груп у суспільстві шляхом соціальної солідарності.

Слід відзначити також відносно нову **теорію** виникнення права як **примирювального права** (її створили відомі

мі юристи Гаролд Берман (Англія) і Ерік Аннерс (Швеція)), яка поширилася у сучасному науковому світі. Згідно з нею людина прагне до унормування свого буття, стимулюючись гострим бажанням вижити. Поєднаними з ними були бажання помсти (звідки народилася ідея кровної помсти). Загрозою життю вважалася і крадіжка майна. Таким чином, ворожнеча мала під собою реальне коріння і тягла за собою загрозу фізичного зникнення родів первісних людей. Як наслідок, плем'я було зацікавлене у внутрішньому мирі, запобіганні конфліктів, які могли б знесилити його під загрозою зовнішнього нападу. З переговорів соціально-споріднених груп, родів задля встановлення миру почало зароджуватися історично найперше право – примирювальне. Типовість конфліктних ситуацій та їх повторюваність призвели до формування стійких правил примирення – звичаїв. Із часом вони почали перетворюватися на норми первісного цивільного і кримінального права.

Таким чином, за теорією примирення, право примирення склалося у вигляді стійких звичаїв ще при родовому ладі, до його розкладення, до виникнення держави. Загальнообов'язковість виконання норм – звичаїв цього первісного, архаїчного права підтверджувалася не легальним державним примусом, а авторитетом традиції, тривалої звички, релігійно-міфологічними чинниками, громадською думкою. Згідно з цією теорією право виникає значно раніше, ніж держава, і лише з утворенням останньої воно набуло сучасного вигляду, коли держава встановлює чи санкціонує норми позитивного права і має силу забезпечити їх неухильне дотримання та загальнообов'язковість.

3.4. ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ІСТОРИЧНИЙ ПРОЦЕС

Аналізуючи наведені вище теорії походження держави, можна логічно стверджувати, що однозначно правильного наукового пояснення і єдиного розуміння процесу походження держави не існує.

Слід розуміти, що держава «взагалі», не конкретна, не існує і ніколи не існувала. Ми можемо говорити про конкретні держави, багато з яких утворювалися вже в часи

історичної зрілості людства. Поняття держави цікаве, передусім, тим, що всі державні утворення, які виникали будь-коли, мали, при всіх розбіжностях, спільні, кореневі риси, котрі, за великим рахунком, зберігаються і сьогодні в розвинених державах.

Науково неспростовним, ґрунтованим на даних археології та етнографії, є той факт, що більша частина історії людства протікала в додержавний, первісний період. Близько 6 тис. років тому у долинах рік Нілу в Північній Африці, Тигру та Євфрату в Передній Азії виникли перші відомі держави. До того ж це були перші державні утворення в історії людства з великою часткою вірогідності, оскільки ані матеріальних, археологічних знахідок, ані будь-яких писемних згадок про існування більш ранніх держав до цього часу не знайдено. З того часу спостерігалася цікава закономірність. Виникнення кожної держави у часи Стародавнього Світу чи раннього Середньовіччя або не має достовірних письмових свідчень, або послуговується інформацією зовнішнією, спостереженням з боку більш цивілізованих сусідів. «Внутрішні» свідчень не існує. Як правило, писемність, письмові джерела історичної інформації та права у кожного історичного народу виникали тоді, коли він уже мав власну державу і право, або був підкорений іншою державою і підпорядкований її правовій системі.

Так, давньоримські історики залишили свідчення про виникнення германської державності, візантійські – слов'янської, але вони бачили державо- і правотворчі процеси ззовні, з певної географічної, а то і хронологічної дистанції.

Якщо подивитися на політичну карту світу сучасну і порівняти її з тією, що існувала на початку ХХ століття, побачимо, що кількість держав на ній збільшилась більше ніж втричі. Проголошений Генеральною Асамблеєю ООН після закінчення Першої світової війни принцип права націй на самовизначення зробив свою справу. Держави утворювалися двома шляхами. Це було або відродження державності після багаторічної зовнішньої експансії та анексії, або часом виділення у самостійні держави автономних утворень (тут лише з європейських держав можна

назвати Угорщину, Фінляндію, Чехію, Словаччину та інші). До цієї групи увійшла й Україна. Мало знайдеться у світі подібних їй держав, які стільки разів унаслідок зовнішньої агресії та внутрішнього розбрату втрачали би і знову здобували державність, державну незалежність. Ще більше держав утворилися з колишніх колоніальних імперій на ґрунті поєднання державотворчих тенденцій у родових суспільствах, що розкладалися, та залишків колоніальних інститутів, сформованих свого часу метрополіями за зразком їх більш розвинених державно-правових систем.

Підсумовуючи, можна говорити про **первинне і вторинне** (похідне) походження держав у світі. Останні ще нерідко називаються у юридичній науці **новітніми державами**. Їхній похідний характер полягає в тому, що вони створювалися вже в історично недавній час, на місці існуючих державних утворень, з елементами свідомого (як панівною елітою, так і народними масами) державотворення, використанням моделей і зразків існуючих і розвинених держав. Принцип права націй на самовизначення реалізувався двома шляхами – еволюційним (поступовим, який складався з реформ, перемовин, референдумів тощо) та революційним (повстання, громадянська непоко́ра, визвольна війна та ін.).

Із цієї точки зору для науки теорії та історії держави і права важливіше, безумовно, розуміння первинного походження держави. Воно не є, як вказувалося вище, однозначним, і таким, що не викликає будь-яких питань.

Однак певне узагальнення наявних знань про первинне походження держави дозволяє сформулювати загальні закономірності та тенденції цих процесів. Важливо усвідомлювати і розуміти, що у кожному конкретному процесі державотворення були як загальні закономірності, так і особливості.

Прадавні люди жили в дуже неспішному часі. Найменші зміни у перебігу та якості їх буття вимагали величезного проміжку часу. Суспільство людей почало формуватися в надрах первісної спільноти, або людського стада. Номалічувало небагато – близько 30 – 40 дорослих осіб та відповідної кількості дітей. Зв'язки у ньому будова-

лися у великій мірі на біологічних основах, а лідерство – фізичній силі та кмітливості. Прадавні люди не мали розвиненої мови і займалися примітивним полюванням та збиранням їстівних рослин. Еволюція призвела людину до прямоходіння, звільнивши її руки для продуктивної праці, виготовлення дуже примітивних, але з часом порівняно більш довершених знарядь праці.

Близько 40 тисяч років тому з'явився кроманьйонець, фізіологічний тип сучасної людини (людини розумної). На той час склався перший в історії людства певною мірою організований суспільний лад – *родовий*. Кількість людей збільшилася, вони мешкали переважно у місцях, найбільш придатних для існування. Кровна спорідненість робила рід єдиним цілим, соціалізувала зв'язки людей. При цьому індивідуальність людини не була виражена і розвинена, суб'єктом будь-яких дій виступав саме рід. Доволі давно у людській спільноті були помічені біологічні негативні наслідки кровозмішування. Контроль за суспільною діяльністю, за недопущенням інцесту здійснювався найбільш авторитетними членами роду, найбільш розумними і досвідченими – старійшинами.

Починаючи з 10-го тисячоліття до н. е. настає час *неолітичної революції*. Чинниками стали демографічне зростання кількості людей, об'єднання родів у племена або поділ «старих» родів на «нові». Відбулися так звані суспільні розподіли праці. Спершу землеробство відділилося від скотарства. Люди почали осідати на певних територіях, де були джерела питної прісної води, помірний клімат, який, з одного боку, не давав загинути від холоду, а з іншого – спонукав до активної виробничої діяльності для збереження життя і створення можливо комфортних умов існування. Велике значення у цьому мало використання вогню та те, що люди навчилися його добувати і зберігати. Розвивалася мова. Одомашнювалися тварини і рослини.

Наступний суспільний розподіл праці полягав у відділенні від землеробства ремесел і торгівлі. У Північній Африці (Єгипет) та Передній Азії (Месопотамії) виникла суспільна потреба в здійсненні масштабних іригаційних робіт, адже зрошувальне землеробство у долинах великих

рік давало можливість збирати по кілька врожаїв на рік. Виробництво і торгівля, що зростали, сформували у людей поняття власності, яке стало одним із головних (якщо не найголовнішим) наслідків неолітичної революції (як видається, набагато важливішим, ніж, скажімо, винахід хомута, кінської упряжі, колеса, лука тощо). Власність ставала вже не спільною, як у родовому ладі, а належала окремим сім'ям. Свідомість людини почала ускладнюватися внаслідок розвитку розумової діяльності та мови, у ній почали формуватися індивідуалістичні риси, самоусвідомлення людини та своєї сім'ї. Починається розпадання, переродження роду та родового ладу, хоча його наслідки зберігаються ще довго (у багатьох традиційних народів і зараз).

З'являється так звана «мала сім'я», а на зміну родовій общині приходить сусідська община (марка, селище). У той же час преференції у суспільній організації, що трансформуються, мають або найбільш авторитетні й заслужені представники родів, або й взагалі більш потужні у військовому, економічному, та інтелектуальному відношенні роди. Так складалася родова знать, або аристократія. Нерідко вона формувалася і внаслідок накопичення матеріальних благ – тих самих «надлишків», про які так багато писала марксистська теорія походження держави. Слід зазначити, що, скоріше за все, ці процеси відбувалися одночасно, тобто держава складалася поступово в силу збігання дії низки чинників.

Уже тут проявляються *географічні, демографічні, економічні, психологічні* (та й *патріархальні* – виникнення малої сім'ї) фактори. Початки соціального розшарування потребували розв'язання двох начебто взаємно протилежних, але діалектично сполучених завдань – забезпечення власності, економічної переваги більш заможної частини суспільства (її цілком можна назвати, у стилі марксизму, класом, що формується) і водночас збереження суспільної стабільності, уникнення конфліктів або справедливе їх розв'язання. Одночасно демографічне зростання призводить до активізації контактів одних племен з іншими. Це могли бути торговельні зв'язки, які також вимагали організації, а значно частіше – збройні конфлікти, агресії, війни.

Загарбницькі напади ставали все більше привабливими і вигідними. По-перше, з розвитком виробництва було що грабувати (у тому числі захоплювати полонених, яких можна було обертати на рабів), по-друге, цьому сприяло і удосконалення зброї. Таким чином, спрацьовував і зовнішній чинник, насильство.

Варто відзначити ще один важливий момент, ще один суттєвий чинник. Історичні, археологічні та історико-правові дослідження доводять, що первинне виникнення держав відбувалося винятково у тих державах, які знали виплавку та оброблення металів. Таким чином, доведеним можемо вважати і *технологічний чинник* державотворення.

На підставі всіх викладених причин виявилось можливим відділити соціальну владу, яка в родовому ладі рівномірно поділена між рівними дорослими членами роду (суб'єкт управління співпадав з його об'єктом), від всього населення. Існувала і потреба (завдання організації перехідного людського суспільства для захисту від зовнішньої агресії, власної експансії проти сусідів, забезпечення мирного перебігу господарської діяльності, захисту власності, суспільної стабільності, запобігання групових і міжособистісних конфліктів, не останню роль відігравало і забезпечення стабільності релігійних і міфологічних первісних культів) виділення публічної влади, панівної еліти, і можливість її утримувати (за рахунок накопичення тих самих надлишків та зміцнення приватної власності).

Ймовірно, саме на цей час припадає третій суспільний поділ праці – на розумову і фізичну працю. У суспільствах складалася панівна еліта. Для її формування також «спрацювала» низка чинників. Це були і безумовні лідерські якості, і здатність до інтелектуальної управлінської діяльності, і воля, і мужність, і фізична сила, і військові заслуги, і родовий авторитет, і наявність належних матеріальних багатств, власності. Вважаємо, немає потреби проводити градацію цих рис за важливістю. Головне, що вони «сходилися» у особистостях певних людей. Так, на чолі племен ставали військові вожді, підтримувані авторитетом старійшин родів, які утворювали своєрідну раду. Військо-

вий фактор усе більше зростає, а в умовах війни, бойових дій, зіткнень, дисципліна і єдиноначальність є життєво важливими обставинами. При поділі здобичі вожді мали визнану суспільством перевагу. Тобто їхній авторитет був підкріплений і морально, і матеріально. Загальні збори дорослих, які вирішували всі основні питання існування племені, почали змінюватися зборами дорослих чоловіків, здатних носити зброю і брати участь у бойових діях.

Так склався своєрідний переддержавний суспільний лад, як ознака появи майбутньої держави. Л. Морган у XIX ст. назвав його «*військовою демократією*», через століття інший американський антрополог, Роджер Елман Сервіс дав йому назву «*чифдом*» («вождизм» – з англійської). Нерідко військовий вождь був і головним жерцем, відповідав за відправлення племінного культу, дотримання сталих у ньому звичаїв і традицій. Військова демократія (чифдом) – це порівняно тривалий період, який поступово призводить до її перетворення на ранню державу, або як її називають, протодержаву. При цьому повністю отожднювати військову демократію і чифдом видається неправильним. Це явище є більше військовою демократією на першому етапі, коли значущішим був демократичний чинник (колективні племінні органи) та чифдомом – на другому, коли все більше проявлялися тенденції до концентрації одноосібної влади.

Для цієї стадії характерні такі риси. По-перше, це формування професійної публічної влади і відповідної бюрократії. Вона переживає первинну спеціалізацію (жерці, чиновники, воїни), хоча нерідко всі ці категорії, а особливо останні дві (бо із загибеллю жерця могло зникнути його священне знання, так необхідне племені), уособлювалися одними і тими ж людьми. Вождь і його військово-бюрократичне оточення посилено накопичували матеріальні блага і мали право первинного, пріоритетного споживання, поділу суспільного продукту та військової здобичі.

Невід'ємною рисою військової демократії було оперття військового вождя на родові структури, які хоч і розкладалися, і перероджувалися, але ще довго зберігали свою значну суспільну роль. Важливою рисою чифдому було і ви-

никнення центрального племінного поселення, яке з часом стає містом. Зведення навколо таких міст фортифікаційних споруд, відповідні земельні оборонні роботи, прокладення доріг, будівництво мостів і влаштування переправ через ріки – все це, на нашу думку, були спільні, громадські роботи, які вимагали організації.

Звичайно, за масштабами вони сильно поступалися влаштуванню іригаційних споруд у перших державах Стародавнього Сходу, але мали певне значення для активізації державотворчих процесів. У містах вожді влаштовували племінні культові споруди, тут же він розміщував, як правило, свою резиденцію. Племена зростали, укрупнювалися, об'єднувалися, виникали порівняно багаточисельні союзи племен – «провісники» майбутньої держави. Вожді нарощували свою владу і авторитет, накопичують все більші багатства. Посилювала свої позиції й панівна еліта, згуртована навколо них.

Із часом склалися основні риси держави, які відрізняли її від військової демократії та чифдому. Державна організація суспільства поширювалася на певну конкретну територію з її кордонами (для кочових, завойовницьких народів це поняття було досить умовним). Населення об'єднувалося, зазвичай, спільністю мови, культури, релігійних обрядів, звичаїв, традицій, початків етнічного племінного самоусвідомлення та самоідентифікації, що відображалося на психології та свідомості людей. За правителем (одноосібним чи колегіальним – феномен афінської та інших давньогрецьких демократій) встановлюється право не лише підтримувати і санкціонувати існуючі правові звичаї, а й видавати загальнообов'язкові веління у вигляді писаних законів. Встановлювався загальний економічний еквівалент, а правитель набував права збирати з підданих грошові та натуральні податки, мобілізувати їх на відбуття військової повинності та здійснення громадських робіт.

Соціальна ієрархія будувалася на становій та класовій основі, відповідно до ролі в управлінському апараті чи відправленні культів, особистих заслуг та багатства. Родова знать відходить на другий план, хоча, як правило, найбли-

жче і найавторитетніше оточення правителя складалося із представників його роду та лідерів інших родів. Як бачимо, тут спрацьовують уже елементи олігархічної теорії походження держави. Державний апарат стає професійним, виникає цивільне та військове чиновництво. Стабільним і суспільно важливим є державний суд. Племінні центри перетворюються на міста.

Описані вище процеси показують комплекс законностей, які були внутрішнім «двигуном» перетворення первісної спільноти на державу через проміжний тривалий і винятково важливий етап військової демократії. У різних історичних ситуаціях ті чи інші з чинників відігравали більш або менш значну роль. З огляду на це, дослідники виділяють кілька основних шляхів, обумовлених особливостями державотворення.

Перший – східний – був притаманний рівнинним цивілізаціям, які мешкали в долинах великих рік в умовах відносно спекотного клімату. Після розливів цих «материнських» рік, як дуже давно помітили жителі Давнього Сходу, залишався родючий мул, який давав високі неодноразові врожаї. Тут особливо важливим державотворчим чинником стала організація громадських робіт зі спорудження іригаційних мереж і будов, культових споруд, які виконували роль календарів та первісних обсерваторій.

Подібним чином, хоча і значно пізніше, складалися перші держави Центральної та Південної Америки: держави майя, ацтеків, імперія інків. Внаслідок особливостей такого шляху влада була жорстко централізованою, деспотичною, правителі обожествлялися, інститут приватної власності не набув широкого розвитку, власником залишалася держава в особі правителя або община. Для східної держави притаманне приниження і пригноблення індивідуальності, суттєве «розчинення» її в общині, оподаткування останньої за принципом кругової поруки.

Свій шлях, який ліг в основу сучасної європейської цивілізації, мало державотворення в Античному світі – у Стародавніх Греції та Римі. Його можна назвати *другим*, або *античним*. Ці держави формувалися в помірно теплому кліматі, на берегах моря, у переважно гористій місцевості,

яка відділяла одну від одної невеликої родючої долини. Корисні копалини стимулювали розвиток ремесел, а останні, разом з можливістю судноплавства – торгівлю. Тут більше спрацьовував індивідуалістичний чинник. Високої суспільної цінності набула приватна власність, яка асоціювалася з особистою свободою, тому тут автономія особистості, передусім, психологічна, була набагато розвиненішою, ніж на Сході.

Найменш культурно розвинена (але найбільш войовнича) частина Греції – Спарта – мала загальнодержавну власність на землю, яку надавала у користування громадянам. Велику роль у становленні античної державності відіграв культурний розвиток давньогрецького народу. Класова боротьба точилася не за лінією «рабовласник» – «раб», а багатий власник – незаможний, і держава намагалася згладити ці протиріччя, не допускати продаж у рабство (боргове) співгромадян. Промовистим прикладом тут є реформи Солона в Афінах, скасування ним боргового рабства, які завершили формування тамтешньої демократії, найпершої у світі.

За схожим сценарієм відбувалося державотворення у Стародавньому Римі. Своїми особливостями тут була гостра суспільна боротьба плебеїв за свої права з патриціями, потужна зовнішня експансія, яка вимагала постійної мобілізації людських і матеріальних ресурсів, а отже, високої дисципліни і якості державного управління, а також запозичення більш високої культури у переможеної та завойованої Греції.

Наступний шлях (особливості) державотворення отримав назву *германський*. Він полягав у тому, що численні союзи германських племен у ході територіальної експансії, яка отримала в історії назву «велике переселення народів», почали активно вторгатися в межі Римської імперії. Остання вичерпала потенціал свого розвитку і почала занепадати. Германці перебували на стадії розвинутої військової демократії. Зіткнувшись із високою культурою Риму та його провінцій і поставши перед завданням управляти завойованими територіями, завойовники потрапили

під дію чинників, які прискорили державотворення в них. Тут вже почало формуватися ранньофеодальне суспільство.

Низка науковців виділяють особливий *слов'янський* шлях державотворення. Віддаленість розселення племен слов'ян від античного центру тогочасного світу, від Середземномор'я, послабили вплив римської культури на них і обмежили нас у достовірних джерелах з історії раннього слов'янства. Проте, як видається, тут державотворення йшло тим же шляхом, що й у германських племен. Внутрішні закономірності переходу до державного ладу тут діяли повільніше, не мали зовнішнього каталізатора, подібного до того, яким у германців виступали їхні «войовничі» контакти з Римською імперією. На західне слов'янство впливало сусідство із германськими ранньофеодальними державами, а на східне – зі значно вищою за своєю культурою і державним розвитком Східно-Римською (Візантійською) імперією. Роль скандинавського (норманського) чинника, яку підносять окремі дослідники, котрі некритично поставились до літописних відомостей про «покликання варягів», безумовно, існувала, але її важко вважати суттєвою, тим більше вирішальною.

3.5. Походження права як історичний процес

В історичному контексті держава і право формувалися у співвідносні часи, у період неолітичної революції та після неї. Сьогодні більшість науковців у світі і чимало в Україні вважають, що право виникло значно раніше, ніж держава. Інші обстоюють ту точку зору, що право і держава виникли одночасно, і право стає таким, коли загальнообов'язковість його норм і приписів спираються на примусову силу держави. Насправді це питання визначення, що таке *архаїчне, первісне право*. Тому для того, щоб умовно реконструювати історичний процес походження права, необхідно проаналізувати питання, який же характер мали норми соціального регулювання в додержавному суспільстві?

Якщо про зовнішні ознаки первісного людського стада, його кількість, спосіб життя, побут ми сьогодні маємо певні відомості на підставі археологічних знахідок, то про

внутрішній устрій, міжособистісні зв'язки судити важко. Писемності не було, а вивести закономірності й аналогії шляхом застосування етнографічних і антропологічних підходів доволі складно, практично неможливо, адже до такої міри примітивних суспільств у період, коли їх можна було б досліджувати, не збереглося. Знайдені в глухих кутках світу, на крайній Півночі, у джунглях Амазонки, екваторіальної Африки, Австралії та Океанії додержавні спільноти людей перебували на родовому ступені розвитку, ближче до його розкладання і переродження. Тому певні аналогії можна робити лише про цей етап розвитку первісного суспільства.

Але з великою часткою вірогідності можна припускати, що, крім біологічно-поведінкових, у первісному стаді існували і зародкові *соціальні*, людські відносини.

Зі встановленням родового ладу склалося первісне суспільство і перша історична форма регулювання відносин всередині роду та між родами – соціальне регулювання. Сьогодні суспільні відносини регулюються різними видами соціальних норм: релігійними, моральними, правовими. У родовому ладі вони не були ще розщепленими, залишаючись єдиними. Родове суспільство було традиційним, тому з року в рік, з десятиріччя в десятиріччя, зі століття в століття існували однакові відносини, виникали однотипні конфлікти і життєві ситуації, які розв'язувалися так, як це робили «в старовину». Такі багаторазово повторювані вирішення ситуацій у житті первісної людини, роду, племені стали стійкими і стабільними. Вони були пов'язані із релігійними культами, міфами, силою богів, їх волею тощо. Заборона інцесту призвела до поширення заборони на певні речі взагалі – *табу*. Так склалися перші *звичаї*.

Вони одночасно визначали і релігійно-культурні, і моральні, й первинно правові явища і події. Звичай за структурою був простим. У ньому не було поділу на релігійну норму, норму моралі чи норму права. Такі звичаї, як первинні «цеглинки», норми соціального регулювання, отримали у науці теорії держави і права назву *мононорми*.

Ім були властиві: *казусність* – вони стосувалися лише конкретних ситуацій та випадків, будь-яка абстракція була

відсутня; сакральність – освяченість віруваннями, культом і традиціями давнини, волею і досвідом предків; єдність звичаїв – мононом як велінь (як правило, у культово-міфологічній формі), дозволів, заборон (табу); усний характер і передавання з покоління в покоління. Обов'язковість дотримання звичаїв забезпечувалася громадською думкою роду і племені, апелюванням до культу, авторитетом старійшин і жерців.

Примирювальне право, таліон (обмеження кровної помсти – життя за життя, око за око, зуб за зуб) – усе це були звичаї, які відображали первинні поняття про справедливість, які забезпечували внутрішню стабільність у людській спільноті. Індивідуальність ще не розвинена, у свідомості не сформовано почуття особистості, суб'єктом соціальних (ранньоправових) відносин виступає рід. Порушення встановленого порядку, плину речей, правил поведінки – це не порушення проти конкретної особи, а проти роду в цілому, проти людини як його частини.

Отже, існують *два підходи* до оцінки такого регулювання відносин між людьми. Можна вважати це *соціальним регулюванням*, і тоді звичаї – монономи є соціальними нормами. При виникненні держави ті з них, які були забезпечені державним примусом і вважалися загальнообов'язковими, ставали нормами права, інші – нормами релігії та нормами моралі. Таким чином, відбувалося розщеплення мононом, із них виділялися норми права.

Якщо вважати, що монономи були первісними *правовими звичаями*, то дійсно, право сформувалося набагато раніше, ніж держава, і протягом тривалого часу його обов'язковість забезпечувалась і підкріплювалась родовими, недержавними інститутами.

У цьому плані вартує на підтримку позиція авторського колективу на чолі з українським професором В. В. Копейчиковим. Вони вважають, що поділ первісного суспільства на роди, невиокремленість індивіда із роду, усвідомлення обставин життя лише поколіннями, підводить до висновку про існування соціального права, яке складалось стихійно (тут бачимо, як певною мірою реалізується теорія походження права, запропонована німецькою

історичною школою), належить роду як цілому. З розвитком родових відносин міжродове право трансформується у внутрішньородове, тобто права роду відносно його членів і навпаки. Ці норми формуються в межах звичаєвого права.

Виникнення *юридичного права* пов'язане з утворенням держави як форми організації суспільства, механізму забезпечення його сталого існування і розвитку¹.

Право, як і держава, виникає під впливом тих самих чинників – *економічних, географічних, психологічних, воєнних, неолітичної революції* тощо, тому не бачимо необхідності висвітлювати їх удруге. При цьому, як правило, воно первинне, похідний характер права стосується не його походження, а *аккультурації* (запозичення чи насадження більш високої правової культури, впровадження більш розвинених правових форм і норм – *рецепція права*). У сьогоденні світі народів, які не створили б власне звичаєве право, не існує. Правові системи похідних держав (як правило, колишніх колоній) є поєднанням місцевого звичаєвого права та більш чи менш широкої рецепції права колишньої метрополії (насадженого для функціонування колоніальної адміністрації).

Перетворення первісного примітивного, традиційного права на право юридичне (тобто права у власне цьому сенсі слова, при цьому йдеться про позитивне право) супроводжується суттєвими психологічними змінами, обумовлено складанням відносин приватної власності формування індивідуалістичної самосвідомості й праворозуміння.

Таким чином, узагальнюючи, шляхами формування права можна визнати такі. По-перше, це *перетворення правових звичаїв*, які склалися у первісній родовій общині, на *правові звичаї*. Не всі звичаї – мононорми, як зазначалося вище, визнавалися державою. Остання завжди має і мала власну політику, тому вона обирала, які з існуючих звичаїв відповідають цій політиці, а які ні. Отже, у цьому випадку держава не творить право, а *санкціонує* існуюче звичаєве право, робить його офіційним юридичним джерелом, перетворює правові звичаї на звичаєве право. Частина

---

¹ Теорія держави і права: Навч. посіб. /А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Д. Лисенков та ін.; За заг. ред. С. Л. Лисенкова. В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – С. 133.

правових звичаїв набувають письмової форми, що надає їм додаткових гарантій загальнообов'язковості.

По-друге, мова йде про **створення правових норм судом** (судовими органами). Судочинство, яке чинилося спершу жерцями, вождями, потім чиновниками, і з часом – професійними суддями, затверджувало своїми рішеннями певні правила поведінки – як існуючі у вигляді звичаїв, так і створювати нові. Ухвалене судове рішення стає джерелом права і набуває обов'язкової сили при розгляді аналогічних справ у майбутньому. У цей спосіб формувалося преторське право у Стародавньому Римі (рішення преторів у конкретних справах ставали його джерелом). Так складалося і так формується сьогодні загальне право та право справедливості в Англії, а також у США та інших державах, яке складалося під впливом чи шляхом рецепції англійського права.

По-третє, **позитивне право розвивається уповноваженими органами держави**. Нові проблеми, які постали перед суспільством, вимагали виправлення та уточнення існуючих правил, що покладається на державну владу. Вони закріплюються в письмових документах, які приймаються органами державної влади й офіційно оприлюднюються¹.

Таким чином, на сьогодні державою і правом є складними, взаємопов'язаними системами, які постійно розвиваються і потребують загальнотеоретичного дослідження і пояснення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ:

1. Покажіть єдність держави і права.
2. Розкрийте основні типи праворозуміння.
3. Охарактеризуйте основні ознаки держави.
4. Охарактеризуйте основні ознаки права.
5. Розкрийте сутність теорій походження держави.
6. Розкрийте сутність теорій походження права.
7. Охарактеризуйте походження держави як історичний процес.
8. Охарактеризуйте походження права як історичний процес.

---

¹ Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2015. – С. 46 – 47.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії прав, конструкції та наук. концепції): навч. посіб. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
2. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва. – К.: Юрінком Інтер, 2015. – 584 с.
3. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: Навчально-методичний посібник (за кредитно-модульною системою). – К.: Атіка, 2010. – 412 с.
4. Правова доктрина України: у 5 т. – Х.: Право, 2013. – Т. 1.: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін.; за заг. ред. О. В. Петришина. – 976 с.
5. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.
6. Скакун О. Ф. Теория государства и права [Текст] : (энциклопедический курс) : Учебник / О. Ф. Скакун. – Х. : Эспада, 2005. – 840 с.
7. Теорія держави і права: підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2015. – 368 с.
8. Теорія держави і права: Навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; За заг. ред. С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 368 с.
9. Теорія держави та права: підручник / [за вимогами кредитно-модульної системи навчання] / С. О. Гіда, Є. В. Білозьоров, А. М. Завальний та ін.; за заг. ред. С. О. Гіди. – К.: ФООП О. С. Ліпкан, 2011. – 576 с.

Розділ 4

ФОРМА ДЕРЖАВИ

4.1. ПОНЯТТЯ І ЕЛЕМЕНТИ ФОРМИ ДЕРЖАВИ

1. **Форма держави** визначається основним законом держави (конституцією) як спосіб організації політичної влади, що містить форму правління, форму державного устрою, форму політичного режиму.

Якщо категорія «сутність держави» відповідає на питання: у чому полягає головне, закономірне, визначальне в державі, то категорія «форма держави» – хто і яким чином здійснює владу в суспільстві, як влаштовані і діють у ньому державно-владні структури, за яким принципом об'єднано населення на цій території, яким чином воно пов'язане через різноманітні територіальні і політичні утворення з державою в цілому, за допомогою яких методів і засобів здійснюється державна влада.

Форма держави – це її будова, на яку впливають соціально-економічні, природні, кліматичні умови, національно-історичні, релігійні особливості, культурний рівень суспільства.

Елементами форми держави є:

1) **форма правління** характеризує порядок утворення і організації вищих органів державної влади, їх взаємовідносини між собою і населенням;

2) **форма державного устрою** відображає територіальну структуру держави, співвідношення між державою загалом та її складовими територіальними одиницями;

3) **політичний (державний) режим** є системою методів, способів і засобів здійснення державної влади.

Категорія «форма держави» є штучно сконструйованим поняттям. Уведення її в науковий обіг – спроба з різних сторін і водночас час комплексно розглянути організа-

цію і функціонування держави, і насамперед, – формування та діяльність його вищих органів.

4.2. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ПРАВЛІННЯ. ОСОБЛИВОСТІ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ В УКРАЇНІ

Форма державного правління – це організація вищих органів державної влади, їх структура, порядок утворення, розподіл компетенції та взаємовідносин із населенням.

За формами правління держави розподіляють на **монархії та республіки**.

Загальні ознаки монархії:

- 1) влада передається у спадщину (як правило – від батька до сина за принципом майорату);
- 2) влада здійснюється безстроково;
- 3) монарх у своїх рішеннях не залежить від населення;
- 4) монарх ухвалює рішення від свого імені;
- 5) монарху належить право ухвалювати рішення про створення, реорганізацію чи ліквідацію державних органів;
- 6) монарх є верховним головнокомандувачем збройних сил.

Монархи користуються титулом (родовим званням), який у різних країнах має відмінні назви (король, цар, імператор, шейх і т. ін.). Монархічна форма правління досить різноманітна, причому настільки, що на кожну з вказаних ознак можна знайти виняток.

Залежно від обсягу повноважень монархії поділяються на **абсолютні (необмежені) і обмежені**.

Абсолютні монархії характеризуються зосередженням всієї повноти влади в руках монарха, юридичних обмежень повноважень монарха не існує. В абсолютній монархії відсутні представницькі установи народу. Цей різновид форми правління є найбільш характерний для держав з різними видами авторитарного політичного режиму. На сьогодні абсолютна монархія – досить рідкісна форма правління. Абсолютна монархія історично вже себе вичерпала. Відповідно до конституцій деяких держав Сходу вся влада – законодавча, виконавча, судова – походить від монарха, а його повноваження практично необмежені. Ва-

жається, що він наділяється ними від Бога, а тому вся влада монарха носить **теократичний характер**. Найбільш характерні риси абсолютної монархії притаманні Бахреїну, Кувейту, Брунею, Катару та деякими іншими державами.

В обмежених монархіях влада монарха юридично обмежена практично в усіх сферах діяльності. Зазвичай в обмежених монархіях реалізується принцип розподілу влади. Залежно від того, наскільки обмежена влада монарха, розрізняють **парламентську (конституційну)** та **дуалістичну** монархію.

Парламентська монархія є характерною для сучасних індустріально розвинених держав демократичним політичним режимом (Великобританія, Бельгія, Норвегія, Швеція, Нідерланди, Японія). Монарх здійснює владу традиційно, символічно. В парламентських державах монарх формально є главою держави. Фактично він здебільшого виконує офіційно-представницькі функції і є символом єдності нації. Монарх і його родина традиційно беруть участь у проведенні державних свят, опікуються справами культури, освіти, займаються благодичністю. Вся повнота виконавчої влади зосереджується у руках прем'єр-міністра та його кабінету, персональний склад якого формується парламентом. Уряд підзвітний лише парламенту.

У сучасних обмежених монархіях монарх і його родина утримуються за рахунок державного бюджету. грошова сума, яка виділяється на утримання монарха і його родини, називається цивільний лист. Ще однією узагальненою рисою сучасних монархій є те, що монархи часто зберігають за собою найвищі військові звання, не маючи при цьому спеціалізованої військової освіти і підготовки.

Дуалістична монархія – це первинна форма обмеженої монархії. Ця форма правління характеризується тим, що у державі існує два впливових владних центри – монарх і парламент. Монарх є главою виконавчої влади, верховним головнокомандувачем. Монарх формує персональний склад уряду, має право абсолютного вето, уповноважений розпускати парламент, вводити надзвичайний стан, визначати пріоритети зовнішньополітичної діяльності. Парла-

менту ж, незалежно від монарха, належить право розробляти й ухвалювати бюджет.

Загалом можна підсумувати, що в дуалістичних монархіях провідна роль в управлінні державними справами залишається за монархом. На сьогодні «класичних» дуалістичних монархій не існує. Вони були характерні для часів існування в Європі держав зі станово-представницьким устроєм життя в XII – XIV століттях. Фактично з 1905 року по 1917 рік Росія також була дуалістичною монархією.

Республіка – форма правління, за якої верховна влада в державі здійснюється вищими органами влади, які формуються населенням у результаті проведення виборів.

Ознаки республіки:

1) виборність органів влади (тобто представницький характер державної влади);

2) залежність виборних органів влади від виборців (населення);

3) народ є єдиним джерелом влади;

4) повноваження вищих органів влади обмежуються певним терміном з метою запобігання можливої узурпації влади.

Залежно від характеру взаємовідносин між законодавчою та виконавчою владою розрізняють **парламентську, президентську і парламентсько-президентську республіку**. Основним критерієм, за яким розрізняють різновиди республік, є фактор формування, підзвітності і відповідальності уряду.

Парламентська республіка характеризується підпорядкуванням виконавчої влади законодавчій. Парламент формує уряд, який є відповідальним перед ним. У парламентській республіці вибори одночасно вирішують питання про склад і парламенту і уряду. Крім того, зазначена форма правління передбачає існування посади президента, який формально є головою держави, однак не є відповідальним за результати діяльності уряду. Функції президента здебільшого зводяться до представництва держави у сфері зовнішньої політики. Формально президент є верховним головнокомандувачем збройних сил. Найбільш вагомий вплив в державі має глава уряду – прем'єр-міністр (у

Німеччині – Федеральний канцлер). Прем'єр-міністр обирається на посаду парламентом. Здебільшого він є лідером партії, яка в парламенті формує більшість. Слід зазначити, що парламентських республік сьогодні в світі не дуже багато. Це ФРН, Італія, Індія, Фінляндія, Угорщина, Чехія, Словаччина, Естонія та деякі інші країни.

Президентська республіка вирізняється тим, що домінуючу роль у державному апараті займає президент, уповноважений формувати вищі органи виконавчої влади, які є йому підзвітними і не несуть відповідальності перед парламентом. Президент одноособово призначає міністрів і є формально головою виконавчої влади, посада прем'єр-міністра взагалі відсутня (США). У президентських республіках президент наділений низкою важливих державно-владних повноважень: наділений правом законодавчої ініціативи, призначає референдум, вводити надзвичайний стан, вирішувати окремі найбільш важливі персональні справи (помилування, нагородження, надання громадянства), є верховним головнокомандувачем збройних сил, представляє державу на міжнародній арені. Яскравими прикладами президентської республіки є Бразилія, Аргентина, Мексика, Зімбабве, Нігерія, Філіппіни. Парламент не має права звільняти міністрів.

Парламентсько-президентська республіка є однією з найбільш складних форм здійснення державної влади. Голова держави – президент – пропонує персональний склад уряду (передусім, посаду прем'єр-міністра) на затвердження парламентом. Виконавча влада у такому типі республіки належить одночасно як президентові, так і прем'єр-міністрам. За цих обставин уряд може одночасно бути підзвітним парламенту і підконтрольний президентові. Президент має право головувати на засіданнях уряду. Президент і парламент в парламентсько-президентських республіках обирається всенародним голосуванням. Прикладами змішаних республік є Франція, Російська Федерація.

Особливості форми правління в Україні. За формою правління станом на 2017 р. Україна є парламентсько-президентською республікою. Проте від початкових етапів формування власної державності з кінця 1990-х років (про-

голошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р.) і до сьогодні форма правління в Україні змінювалася. У первинній редакції Конституції України від 28.06.1996 р. в Україні діяла президентсько-парламентська форма правління. Конституція України в редакції 1996 року діяла в державі до 2004 року, коли у період передвиборчої компанії Президента України значно загострилася суспільно-політична обстановка і посилювалося політичне протистояння різноманітних політичних сил. У цих умовах внесення змін до Основного Закону в частині зміни форми правління стало єдиним виходом із ситуації. 8 грудня 2004 року на позачерговому пленарному засіданні Верховної Ради України було вирішено питання про внесення змін до Конституції України. 402 народних обранці підтримали зміни до Основного Закону. Відповідно до оновленої редакції Конституції в Україні трансформувалася форма правління з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську; уведено низку нових положень стосовно виборів глави держави і Верховної Ради України, змінено порядок формування уряду, зменшено кількість суб'єктів законодавчої ініціативи тощо.

За період з 2006 до 2010 року в українському суспільстві і політикумі активізувалася дискусія про необхідність унесення нових змін до Конституції України. Основним аргументом прибічників зміни чинної редакції конституції була теза про недосконаду модель організації державної влади, реалізація якої гальмує проведення прогресивних соціально-економічних перетворень у державі.

Унаслідок цього 30 вересня 2010 року Конституційний Суд України виніс Рішення у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року N 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України), яким визнав закон таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та ух-

валення, тим самим була поновлена дія Конституції України в редакції від 28 червня 1996 року. Після цього, 1 лютого 2011 року, у Конституцію України були внесені зміни стосовно подовження термінів повноваження Верховної Ради України з 4 до 5 років, а також встановлено новий термін проведення виборів до парламенту. Наприкінці 2013 – на початку 2014 р. в Україні знову сформувалася кризова політична ситуація, наслідком якої стало дострокове припинення виконання повноважень чинного на той час Президента України і повернення до парламентсько-президентської форми правління у відповідності до положень конституційної реформи 2004 р.

Сучасній моделі парламентсько-президентської республіки в Україні притаманно кілька особливих рис.

По-перше, хоча Президент України наділений широким спектром повноважень, його вплив на формування складу уряду є фактично номінальним. Відповідно до ст. 114 Конституції України, Президент України вносить подання на розгляд Верховної Ради України про призначення Прем'єр-міністра, яка перед цим пропонується йому коаліцією депутатських фракцій парламенту. За такої умови Президент не має право відхилити запропоновану кандидатуру Прем'єр-міністра.

По-друге, персональний склад уряду формується Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України. Так, після призначення на посаду, голова уряду України вносить до Верховної Ради України подання про призначення інших членів Кабінету Міністрів. Міністр оборони України і Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України. Це обумовлено статусом Президента як Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України (п. 14 ст. 106 Конституції України), а також його керівною роллю в зовнішньополітичній діяльності держави (п. 3 ст. 106 Конституції України).

По-третє, формально уряд в Україні відповідальний перед Президентом, але підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України (ст. 113 Конституції України). Проте Президент України не наділений повноваженнями щодо

припинення діяльності уряду. Відповідно до п. 15 ст. 106 Конституції України Президент має право лише зупиняти дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності Конституції. Лише парламент України може відправити у відставку уряд в разі ухвалення резолюції недовіри Кабінету Міністрів України (ст. 115 Конституції України).

4.3. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО (ПОЛІТИЧНОГО) РЕЖИМУ

Державний (політичний режим) – це сукупність прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється державна влада. Всілякі зміни, які відбуваються в сутності держави відповідного типу, насамперед, відображаються на його режимі, а він впливає на форму правління і форму державного устрою.

Згідно з однією точкою зору поняття «політичний режим» і «державний режим» можна розцінювати як тождісні. Відповідно до іншого підходу поняття „політичний режим” є ширшим за змістом, ніж поняття «державний режим», оскільки охоплює не лише методи і прийоми здійснення державної влади державою, а й політичними партіями та рухами, громадськими об'єднаннями, організаціями.

Політичний режим – це динамічна, функціональна характеристика політичної системи. Категорії «державний режим» і «політична система» тісно пов'язані між собою. Якщо перша розкриває весь комплекс інститутів, які беруть участь в політичному житті суспільства і в здійсненні державної влади, то друга демонструє, як ця влада здійснюється, як діють ці інститути (демократично чи недемократично).

Поняття державного (політичного) режиму є ключовим для формування уявлення про основні системи влади. Саме виходячи з політичного режиму, судять про організацію державного устрою. Державний режим характеризує визначений політичний клімат, існуючий в тій чи іншій країні в конкретний період її історичного розвитку.

Поняття «державний режим» містить в собі такі риси:
– ступінь участі народу в механізмах формування державної влади, реалізації влади безпосередньо народом;

- співвідношення прав і свобод людини і громадянина з правами держави;
- гарантованість прав і свобод особи;
- положення засобів масовою інформації, ступінь гласності в суспільстві і прозорості функціонування державного апарату;
- місце і роль недержавних структур у політичній системі суспільства;
- співвідношення між законодавчою та виконавчою гілками влади;
- характер правового регулювання (стимулюючий, обмежувальний) стосовно громадян і посадових осіб;
- тип політичної поведінки та характер політичного лідерства;
- облік інтересів меншості при ухваленні політичних рішень;
- домінування визначених методів державного впливу (переконання, примус);
- ступінь верховенства закону у всіх сферах суспільного життя;
- принципи взаємовідносин суспільства і влади;
- політичне і юридичне положення і роль в суспільному житті силових структур держави (армія, поліція, органи державної безпеки);
- міра і ступінь політичного плюралізму, зокрема багатопартійності;
- існування реальних механізмів притягнення до політичної і юридичної відповідальності посадових осіб, включно з вищими.

У теорії держави і права традиційно розрізняють два види державного режиму: демократичний і антидемократичний.

Демократичний режим репрезентує стан політичного життя суспільства, за яким державна влада здійснюється відповідно до принципів широкої і реальної участі громадян та їх об'єднань у формування державної політики, створенні та діяльності державних органів, додержанні прав і свобод людини.

Демократичний режим характеризується:

- наявністю громадянського суспільства;
- наявністю гарантованих прав і свобод людини громадянина;
- контролем населення за ухваленням політичних рішень;
- реальною можливістю народу безпосередньо впливати на формування органів державної влади;
- реальним втіленням принципу розподілу державної влади на три гілки (законодавча, виконавча, судова);
- політичним, ідеологічним, релігійним плюралізмом;
- основним пріоритетом у функціонування правоохоронних органів є повноправний захищений громадянин (людина).

Як підвиди демократичного державного режиму, виокремлюють **ліберально-демократичний** (характеризується формальним декларуванням широкого переліку прав і свобод громадян, які внаслідок слабого економічного розвитку і низького рівня культурного розвитку більшості населення не дотримуються, оскільки відсутні реальні механізми їх втілення в життя), **радикально-демократичний** (характеризується постійним введенням нових форм реалізації державної влади, використанням рішучих заходів для підвищення ефективності державного управління), **консервативно-демократичний** (побудований на переважному застосуванні таких принципів державного управління, які склалися історично, отримали закріплення у свідомості суспільства, є характерними саме для цієї держави, що не бажає перейти до нових форм і методів державного управління).

Україна за формою державного режиму є демократичною державою (ст. 1 Конституції України).

Антиподом демократичному режиму є антидемократичний режим, який так само розподіляється на **авторитарний і тоталітарний**.

Авторитарний режим – державно-політичний устрій, за яким політична влада здійснюється конкретною особою (представником класу, партії, елітної групи) за мінімальною участі народу в управлінні державними справами. Головною характеристикою такого режиму є авторитаризм як

метод управління. Прикладами авторитарних режимів є період перебування при владі в Чілі Аугусто Уґаре Піночета в 1973 – 1989 рр., правління Франсіско Баамонде Франко в 1939 – 1975 рр., правління А. Гітлера в Німеччині у 1933 – 1945 рр., більшовицький режим з часів Й. Сталіна в Радянському Союзі у 1924 – 1953 рр.). Основними ознаками авторитарного режиму є концентрація всієї влади в руках однієї особи, ігнорування принципу розподілу влади на три гілки, обмежена роль представницьких органів влади (хоча вони можуть існувати), серед методів державного управління домінують командно-адміністративні, відсутні єдина політична ідеологія, підпорядкування судових органів особі, яка перебуває при владі. Здебільшого різновидами авторитарних режимів є революційний режим (спрямований на зміну типу суспільно-політичного розвитку) і стабілізаційний (спрямований на збереження існуючого типу суспільно-економічного розвитку). Особливим різновидом авторитаризму є військова диктатура (зазвичай носить тимчасовий, вузько груповий характер).

Тоталітарний режим характеризується контролем держави над усіма галузями суспільного життя, повним підкоренням населення політичній владі та єдиній ідеології. Основними ознаками тоталітарного режиму є: глобальне всевладдя над усіма сферами суспільного життя, повним відчуженням суспільства від політичної влади, монопольним державним контролем над культурно-духовною, економічною, творчою сферами життя суспільства, перебуванням у державній власності всіх великих об'єктів господарського сектору, широке застосування в державному управлінні методів примусу аж до фізичного знищення громадян, всевладність однієї політичної партії та ідеології, ігнорування прав і свобод людини і громадянина, здійснення державної влади відповідно до власного переконання лідера партії та його найближчого оточення. Яскравими прикладами тоталітарних режиму була Німеччина періоду перебування при владі Націонал-соціалістичної партії Німеччини (на чолі з Адольфом Гітлером) у 1933 – 1945 рр., Радянський Союз з 1922 по 1991 рр., Кореїська Народно-Демократична Республіка (КНДР).

4.4. ФОРМА ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

Форма державного устрою – це політико-територіальний устрій держави, характер взаємовідносин між центральною і місцевою владою.

За формами державного устрою розрізняють прості і складні держави.

1) **унітарна держава** – проста, єдина держава, що складається з адміністративно-територіальних одиниць, які не мають ознак державного суверенітету: в ньому існує єдина система вищих органів і єдина система законодавства, як, наприклад, у Польщі, Франції). Унітарні держави поділяються на адміністративно-територіальні одиниці, які не наділені політичною самостійністю, хоча в економічній, соціальній, культурних сферах можуть наділитися значною компетенцією. Як водиться, адміністративно-територіальні одиниці мають однаковий юридичний статус і рівне положення щодо держави загалом. Такий унітарний устрій називається *симетричною унітарною державою*. Якщо ж на тій чи іншій території існують досить виражені національні чи культурно-історичні особливості, які обумовлюють специфічні погляди до управління цією територією, може мати місце політична чи адміністративна автономія. Такі держави визначають як *асиметричні унітарні держави*.

За ступенем залежності місцевих органів від центральної влади унітарні держави поділяються на **централізовані** (місцеві органи влади повністю формуються вищим органом влади), **децентралізовані** (місцеві органи влади мають певну самостійність у вирішенні питань внутрішнього життя) та **змішані** (присутні ознаки як централізованої унітарної держави, так і децентралізованої). Унітарними державами є Франція, Білорусь, Україна.

Україна відповідно до ст. 1 Конституції є унітарною державою. Унітарний устрій України вирізняється певною особливістю, адже до складу держави входить Автономна Республіка Крим, яка згідно зі ст. 134 Конституції України є невід'ємною частиною України. Ця обставина дає підстави називати унітарну форму державного устрою України асиметричною.

2) **федеративна держава** – складна, союзна держава, частини котрої є державними утвореннями і характеризуються наявністю певною мірою державного суверенітету й іншими ознаками державності. Нарівні з вищими федеральними органами і федеральним законодавством існують вищі органи і законодавство суб'єктів федерації, як, наприклад, у Російській Федерації і США. Залежно від принципу утворення розрізняють **національно-державні федерації**, які формуються з урахуванням національних особливостей населення (Бельгія, Ефіопія), **адміністративно-територіальні** федерації. Вони формуються відповідно до встановленого адміністративно-територіального поділу держави (Мексика, Австралія).

На початок XXI століття в світі налічується близько двадцяти федерацій. Це, здебільшого, великі держави, розташовані на різних материках – Австрія, Швейцарія, ФРН, Індія, Малайзія, Нігерія, Танзанія, Канада, Мексика, Аргентина, Бразилія, Австралія.

3) **конфедерація** – тимчасовий союз держав, утворений для досягнення політичних, військових, економічних та інших цілей. Конфедерація загалом не володіє суверенітетом, оскільки відсутній загальний для об'єднаних суб'єктів центральний державно-управлінський апарат і єдина система законодавства. У межах конфедерації можуть створюватися союзні органи, однак лише за тими проблемами, заради вирішення котрих вони об'єдналися, і лише координаційної якості. Конфедерації становлять тимчасові міждержавні утворення й існують порівняно нетривалий період часу: вони або розпадаються, або перетворюються на федеративні держави. Останнє, наприклад, відбулося зі Швейцарією, яка з конфедерації Швейцарський союз (1815 – 1848 рр.) трансформувалася в федерацію. Світова практика доводить, що створення конфедерацій є довготривалим процесом. Так, найбільш потужна в економічному плані конфедерація держав – Європейський Союз – почав формуватися ще в середині XX століття і досі переживає процес інституційної трансформації.

Наприкінці XX століття в світі з'явилася нова форма асоційованого державного об'єднання, яка названа співдру-

жністю держав. Прикладом може слугувати Союз Незалежних Держав, що утворився після розпаду СРСР. Ця форма ще більш аморфна і невизначена, аніж конфедерація.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначте складові категорії «форма держави».
2. Що таке форма державного правління?
3. Охарактеризуйте форму державного режиму.
4. Що таке форма державного устрою?
5. Яка форма держави притаманна Україні?
6. Які існують форми державного правління?
7. Які існують форми державного режиму?
8. Які існують форми державного устрою?
9. Яка форма державного правління притаманна Україні?
10. Охарактеризуйте історичні аспекти трансформації форми державного правління в Україні.
11. Яка форма державного режиму притаманна Україні?
12. Яка форма державного устрою притаманна Україні?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Александров И. А. Монархии Персидского залива: этап модернизации / И. А. Александров. – М. – 2000 – 544 с.
2. Бобровник С. В. Конфедерація // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія» – 2001. Т. 3 – с. 330.
3. Богінич О. Л. Форми здійснення державної влади в пост-соціалістичних країнах [Текст] / Л. О. Богінич // Правова держава. – Вип. 11. – К. – 2000 – С. 41 – 47.
4. Бостон С. С. Напівпарламентська-напівпрезидентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С. С. Бостон // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 4 (13).
5. Дубина О. К. Монархія // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2001. – Т. 3 – с. 758.
6. Кельман М. С. Десять засад демократії / М. С. Кельман // Право України. – 1996. – № 8. – С. 7 – 11.
7. Колодій А. М. До питання про політичний режим в Україні / А. М. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 78. – С. 84 – 96.

8. Колодій А. М. Народовладдя як основа представницької демократії / Колодій А. М., Копейчиков В. В., Цвік М. В. // Українське право. – 1995. – № 2. – С. 14 – 23.

9. Курас І. Федерація чи унітарна держава // Політика і час. – 1992. – № 3.

10. Нагребельний С. В. Федерація // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2004. – Т. 6 – С. 258.

11. Телешун С. Поняття державного устрою України: проблеми теорії і практики [Текст] / С. Телешун // Право України : Юридичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 14 – 19.

12. Шаповал В. М. Дуалістична монархія // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 1999. – Т. 2 – С. 308.

13. Шаповал В. М. Форма держави // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2004. – Т. 6 – С. 295.

14. Шаповал В. М. Унітарна держава // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2004. – Т. 6 – С. 213.

15. Шаповал В. М. Форма правління // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2004. – Т. 6 – С. 295.

16. Шаповал В. М. Республіка // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2003. – Т. 5 – С. 297.

17. Шаповал В. М. Монархія конституційна // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2001. – Т. 3 – С. 758.

18. Шаповал В. М. Монархія парламентарна // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2001. – Т. 3 – С. 759.

19. Шемшученко Ю. С. Панєвропеїзм // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2004. – Т. 4 – С. 419.

20. Шемшученко Ю. С. Правовий режим // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2003. – Т. 5 – С. 44.

21. Чиркин В. Е. Нетипичный формы правления в современном государстве / В. Е. Чиркин // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 109 – 115.

22. Якушик В. Політична система та політичний режим / В. Якушик // Політична думка. – 1993. – № 1. – С. 20 – 21.

Розділ 5

МЕХАНІЗМ ДЕРЖАВИ

5.1. ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ. ДЕРЖАВНИЙ АПАРАТ.

Особливістю зовнішнього прояву державної влади є реалізація її в тих або інших організаційних формах. Єднання цих форм у цілісну структуру і складає механізм держави. Основну частину цього механізму займає апарат державної влади – інститут держави, що містить сукупність органів державної влади, представлену специфічною групою людей, що є державними службовцями та здійснюють на професійній основі діяльність щодо забезпечення виконання повноважень державних органів.

Разом і нарівні з державним апаратом у механізм державної влади долучаються і деякі форми безпосередньої демократії (референдуми, вибори і т. ін.), тобто форми втілення державної влади безпосередньо населенням.

Механізм держави утворюється зі спеціального розряду осіб, що втілюють у життя функції державної влади. Крім того, це система державних органів, державних установ, з'єднаних ієрархічною підпорядкованістю і наділених владою, що діють за допомогою і на матеріальній основі державних підприємств та організацій.

Поняття механізму держави розкривається через характерні риси або ознаки, що дозволяють відмежувати його як від недержавних структур в політичній системі суспільства, так і від окремо взятих державних органів:

а) механізм держави – це система державних органів, установ, підприємств, організацій, заснована на єдності принципів його організації і діяльності.

б) апарат держави характеризується складною структурою, що відображає певне місце, яке займають у ній різні

види і групи (підсистеми) державних органів, їх співвідношенням і взаємозв'язками.

Таким чином, спираючись на позначені характеристики, доцільно визначити механізм сучасної держави як з'єднану єдиними, нормативно закріпленими ідейними закладами, що спираються на принцип «розподілу влад» систему державних органів, підприємств та організацій, за допомогою яких реалізуються задачі і функції держави.

На думку українських учених правників-теоретиків М. С. Кельмана й О. Г. Мурашина, механізм держави складається з таких елементів:

- а) апарат держави;
- б) державні підприємства;
- в) державні установи;
- г) інші державні організації.

Державний апарат – це частина механізму держави, система всіх державних органів, які наділені владними повноваженнями для здійснення функцій та завдань держави. Через функціонування механізму держави здійснюється державна влада.

Державний апарат має специфічне призначення, а саме – здійснення державної влади. Проте на його структуру і принципи формування впливають різні фактори економічного, політичного, історичного, міжнародного та іншого характеру, причому суттєві чи функціональні зміни вимагають удосконалення державного апарату, появу нових органів держави.

Державні підприємства – це вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва.

Державні підприємства становлять самостійні господарські організації, створені та зареєстровані у встановленому законом порядку для здійснення господарської діяльності з метою задоволення суспільних потреб у товарах (продукції, роботах, послугах) і одержання прибутку, які діють на підставі статуту, є юридичними особами, мають самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в банківських установах.

Державні підприємства як суб'єкти однієї форми власності (організаційної форми) поділяються на *види*:

- а) державні підприємства, засновані на загальнодержавній власності;
- б) державні підприємства, засновані на республіканській (Автономна Республіка Крим) власності;
- г) державні комунальні підприємства, засновані на власності адміністративно-територіальних одиниць. Усі ці підприємства – державні юридичні особи.

Державні установи – це такі державні організації, які здійснюють завдання та реалізують функції держави у сфері нематеріального виробництва.

Для державних установ характерний не виробничий тип діяльності і вони функціонують переважно на підставі бюджетного фінансування. Державні підприємства і установи не можуть характеризуватися як державні органи тому, що вони:

- а) не наділені владними повноваженнями, тобто не є носіями державної влади;
- б) здійснюють управлінські функції лише у сфері своєї діяльності в межах підприємства чи установи;
- в) мають чітко визначену, тільки їм притаманну організаційну структуру, характер повноважень;
- г) керуються у своїй діяльності статутом, наділені правами юридичної особи.

Державні підприємства слід відрізнити від підприємств приватної власності та підприємств, заснованих органами місцевого самоврядування.

5.2. ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МЕХАНІЗМУ ДЕРЖАВИ

Механізм держави будується на підставі певних *принципів*, які визначаються законами України. До них належать: демократизм; національна рівноправність; законність; розподіл влади; соціальна справедливість; гуманізм і милосердя; поєднання переконання і примусу; привселюдність, відкритість, врахування громадської думки тощо (на думку М. С. Кельмана й О. Г. Мурашина).

У сучасних умовах розвитку української державності виник новий принцип організації та функціонування механізму держави, а саме *принцип децентралізації влади*, за яким низка повноважень державних органів виконавчої влади передається місцевим органам виконавчої влади. Відтак механізм діяльності районних і обласних державних адміністрацій (в м. Києві – міської державної адміністрації) значно ускладнюється, що вимагає високої професійної кваліфікації відповідальних посадових осіб.

Демократизм в Україні характеризується тим, що державний апарат, як складова частина механізму держави, формується за волею більшості населення, виражає і виконує волю громадянського суспільства.

Національна рівноправність полягає в тому, що як корінна, так і всі інші національні групи, що проживають на території України, є рівноправними. Держава гарантує всім здійснення, охорону, захист і відтворення політичних, економічних, громадянських, соціальних та культурних прав.

Законність означає, що державний апарат організується і діє на основі законів. Його діяльність спрямована на виконання законів і відбувається у порядку, передбаченому чинними законами.

Державна влада в Україні здійснюється за принципом *розподілу влади* на законодавчу, виконавчу і судову. Єдиним органом законодавчої влади є *Верховна Рада України*, вищим органом у системі виконавчої влади – *Кабінет Міністрів*. Правосуддя в Україні здійснюється виключно *судами*, що будуються за територіальним і спеціальним принципами. Забезпечено закріплення системи стримувань і противаг між різними гілками влади.

Принцип соціальної справедливості державного апарату означає, що його завданням є забезпечення соціальної злагоди, консенсусу між різними частинами суспільства, балансу різних інтересів усіх соціальних прошарків, груп та інших верств населення.

Гуманізм і милосердя виявляються в тому, що державний апарат допомагає здійснювати всім верствам населення їх суб'єктивні права, охороняє й захищає основні

права людини і громадянина, надаючи пріоритет загальнолюдським цінностям, забезпечує гуманне і милосердне ставлення до всього населення України і кожного, окремо взятого індивіда.

Важливим принципом державного апарату України є *поєднання переконання і примусу*. Примус до осіб застосовується лише тоді, коли вичерпано всі можливості переконання і особа не підкорилася загальнодержавним інтересам та інтересам громадянського суспільства.

Державний апарат реалізує також *принцип контролю* за виконанням вимог законів, інших нормативно-правових актів, владних розпоряджень у різних сферах суспільного життя.

Привселюдність, прозорість та врахування громадської думки означає, що свої функції державний апарат виконує відкрито, співпрацює з різними громадськими об'єднаннями і рухами, вивчає громадську думку і враховує її в організації покладених на нього завдань.

5.3. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ

Особливу роль в механізмі державної влади виконують державні органи. Саме вони спеціально утворюються для втілення в життя державної влади. Принциповою особливістю державних органів є те, що вони володіють такими засобами і можливостями, яких не має жодна інша організація, тобто державно-владними повноваженнями – ухвалювати управлінські рішення, видавати розпорядження, забезпечувати, контролювати виконання, карати за порушення законності тощо.

Ці повноваження необхідні для ефективного виконання державою своїх функцій. Держава, діючи через свої органи, покладає на них певні обов'язки і наділяє відповідними правами.

Отже, **орган держави** – це частина державного механізму, його основна ланка, що володіє певними специфічними ознаками:

1. Державний орган наділений владними повноваженнями. Іншими словами, він наділений юридично закріпленими можливостями здійснювати державну владу, ухвалювати від імені держави юридично значущі рішення і забезпечувати їх реалізацію. Водночас державно-владне повноваження характеризується тим, що: а) порядок формування і діяльності органу, його структура і компетенція (має права і обов'язки) закріплюються нормами права; б) орган держави наділений правом видання юридичних актів, що містять обов'язкові загальні і індивідуальні правові розпорядження; в) ці розпорядження забезпечуються системою спеціальних заходів і гарантій, насамперед, економічного характеру (стимулювання, заохочення), виховного (приклад, переконання), та, крім того, заходами примусу; г) державний орган спирається на матеріальне забезпечення своїх розпоряджень, завдяки можливості розпоряджатися певною частиною засобів з державного бюджету.

2. Органу державної влади притаманна певна організаційна і економічна відособленість і самостійність.

3. Усі державні органи відповідно до своєї компетенції здійснюють властиві їм функції. Державний механізм здійснює свої задачі за допомогою діяльності конкретних державних органів. Отже, державні функції загалом реалізуються через функціонування окремих державних органів. Так само державний орган, здійснюючи свої функції, одночасно бере участь в реалізації функцій держави.

4. Для втілення в життя функцій держави органи державної влади мають спеціальну структуру і засоби матеріального, господарського, організаційного забезпечення, що акумульовані в системі державних підприємств, організацій і установ. Ця структура є начебто природним матеріально-господарським продовженням державних органів, яка, хоча і не володіє сукупністю державно-владних повноважень і не є органами держави, на систематичній основі виконує поточну державну діяльність.

5. Державні органи реалізують свою діяльність через громадян України, оскільки на державній службі можуть перебувати тільки громадяни України. Проте не йдеться про просту сукупність довільного об'єднання громадян. У

цьому випадку передбачається сукупність державних службовців. Іншими словами, сукупність спеціально підготовлених, професійних управлінців, що здійснюють державно-владну діяльність в системі державного механізму, сформовані на виборній, конкурсній основі, або призначаються і субсидійовані з державного бюджету. За таких умов значна частина з них визначається посадовими особами, що наділені спеціальними державно-владними повноваженнями, правами, обов'язками і спеціальною відповідальністю.

Посадова особа – фахівець з управління, що обіймає посаду в державному органі, підприємстві, установі, комерційній організації і постійно або тимчасово виконує організаційно-розпорядчі та інші функції, пов'язані з владним впливом на підлеглих і зі здійсненням юридично значущих дій, спрямованих на породження, зміну чи припинення правовідносин.

Ознаки посадової особи:

- 1) виконує функції публічного характеру;
- 2) наділена державно-владними повноваженнями;
- 3) має право видавати правові акти, обов'язкові для інших осіб (підлеглих або інших соціальних інститутів)
- 4) виступає носієм і представником державної влади;
- 5) може бути притягнута до підвищеної юридичної відповідальності.

Класифікація посадових осіб держави може бути різною. Категорії посадових осіб залежно від їх статусу:

а) недержавні службовці, що обіймають державні посади і мають владно-розпорядчі повноваження щодо осіб, не підпорядкованих по службі (представники влади). Це вищі посадові особи (суддя, прокурор та ін.). Їх статус визначається Конституцією та іншими законами.

б) державні службовці, тобто особи, що перебувають на службі в державних органах та їх апараті. Вони діють відповідно до Закону України «Про державну службу», який ухвалений 10 грудня 2015 року, інших законів про організацію і діяльність окремих державних органів.

в) особи, що обіймають керівні посади у державних органах управління і організаціях (глави міністерств, відомств та ін.).

г) особи, що мають виборчий мандат (депутати рад усіх рівнів).

Орган державної влади – це законодавчо обумовлена, економічно і організаційно відособлена частина механізму держави, що складається з державних службовців, які здійснюють свою діяльність на професійній основі, наділених державно-владними повноваженнями і необхідними матеріально-господарськими засобами з державного бюджету для здійснення в межах своєї компетенції певних задач і функцій держави.

Різноманітність і складність діяльності державного механізму припускає достатню велику кількість і розгалуженість його органів. Усі державні органи можна розподілити на такі види:

- законодавчі;
- виконавчі;
- судові;
- контрольно-наглядові і т. ін.

За дією в просторі державні органи поділяються на:

- загальнодержавні органи;
- місцеві (обласні, районні).

Водночас прокуратура, збройні сили завжди належать до загальнодержавних органів.

За *тривалістю дії* державні органи: постійні і тимчасові. Абсолютна більшість державних органів України діє на постійній основі. Заразом можуть бути органи, створення і діяльність яких носить тимчасовий характер, вони пов'язані з рішенням невідкладних задач, викликаних певними тимчасовими обставинами (наприклад, у зв'язку з введенням надзвичайного або військового стану).

Органи держави розрізняються між собою і тим, що одні з них – колективні утворення, інші – представлені однією особою. За загальним правилом орган держави складається з колективу державних службовців. Так, наприклад, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України. Проте в окремих випадках орган держави може утілюватися в одній особі (наприклад, Президент України, уповноважений Верховної Ради України з прав людини).

Свого роду узагальненою підставою класифікації державних органів є їх місце, роль, функціональне призначення в структурі механізму держави.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Що таке механізм держави?*
2. *Які елементи можна виокремити в структурі механізму держави?*
3. *Надайте характеристику апарату держави.*
4. *Які принципи організації діяльності механізму держави Вам відомі?*
5. *Що таке державний орган?*
6. *Що таке державні підприємство, установа, організація?*
7. *Проведіть класифікацію державних органів.*
8. *Проблема поділу влади і система державних органів.*
9. *Поняття посадової особи.*
10. *Охарактеризуйте систему державних органів в Україні.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 38. – Ст. 502.
3. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 799.
4. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31. – Ст. 429.
5. Про державну службу Верховна Рада України; Закон від 10.12.2015 № 889-VIII // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/889-19>
6. Актуальні проблеми теорії держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, Є. О. Гіда, А. М. Завальний та ін.] ; за заг ред. Є. О. Гіди. – К. : ФОП О. С. Липкан. – 2010. – 260 с.
7. Актуальні проблеми теорії держави та права. Частина I. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – 2-е вид., стереот. – К. : КНТ, 2008. – 288 с.
8. Алексеев С. С. Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. – М. : Проспект, 2009. – 576 с.

9.Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права : навч.-метод. посібник / О. М. Балинська. – Т. 3. Гарасимів. – Львів : ЛьвДУВС, 2008. – 320 с.

10. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. / Ю. А. Ведерніков, А. В. Папірна. – К. : Знання, 2008. – 333 с.

11. Волинка К. Г. Теорія держави і права : навч. посіб. / К. Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.

12. Головка О. М. Теорія держави і права : навч. посіб. / О. М. Головка, І. М. Погрібний, О. В. Волощенко та ін. ; за заг. ред. І. М. Погрібного; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2010. – 274 с.

13. Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. – К. : Правова єдність, 2008. – 270 с.

14. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек ; И. Ю. Козлихин (отв. ред.). – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 750 с.

15. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: методологічні проблеми розвитку та системний аналіз / М. С. Кельман. – Тернопіль : Терно-граф, 2007. – 152 с.

16. Кельман М. С. Теорія держави і права (схеми, таблиці, поняття, принципи, основні засади) : навч. посіб. / М. С. Кельман, В. Л. Ординський, М. Й. Штенгрет. – Львів : ЛІВС, 2003. – 180 с.

17. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.

18. Крестовская Н. Н. Теория государства и права: Элементарный курс / Н. Н. Крестовская, Л. Г. Матвеева. – Х. : Одиссей, 2007. – 384 с.

19. Осауленко О. І. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О. І. Осауленко – К. : Істина, 2007. – 336 с.

20. Пендюра М. М. Теорія держави і права : посіб. для підготов. до іспитів / М. М. Пендюра. – К. : ТЕКСТ, 2009. – 208 с.

21. Пендюра М. М. Теорія держави і права : посіб. для підготовки до іспитів. – К. : ТЕКСТ, 2008. – 192 с.

22. Петришин О. В. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х. : Право, 2015. – 368 с.

23. Письменицкий А. А. Теорія держави і права: навчальний посібник / А. А. Письменицкий, Д. В. Слинько, А. С. Спаський. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2010. – 244 с.

Розділ 6

ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

6.1. ПОНЯТТЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

Наукове пізнання держави будь-якого історичного типу припускає розгляд її функцій, що є найважливішими якісними характеристиками та орієнтирами не тільки держави як специфічної форми організації публічної влади, але й як організації суспільства загалом.

Функції держави – це основні напрями внутрішньої та зовнішньої діяльності держави, в яких виражається і конкретизується її сутність і соціальне призначення.

Можна виділити найважливіші ознаки функцій держави:

1. Функції держави безпосередньо виражають і наочно конкретизують її класову і загальнолюдську сутність. Їх зміст урахує групові (корпоративні), національні та приватні інтереси членів суспільства.
2. У функціях держави втілюється і розкривається її активна службова роль як найважливішої частини надбудови відносно до свого базису, реалізується різнобічна практична діяльність усередині країни і на міжнародній арені.
3. Державні функції виникають і розвиваються відповідно до історичних завдань і цілей та принципів державної діяльності.
4. Держава здійснює своє соціальне значення через втілення відповідних йому функцій, що є основними напрямками діяльності, які стійко склалися.
5. У функціях держав виявляються, залежно від особливостей історичного типу, і конкретизуються властиві державам особливості і закономірності розвитку, характеристики динаміки соціально-економічних, політичних і духовних перетворень у житті суспільства.

У зв'язку з тим, що держава здійснює найрізноманітніші функції, зміст яких є неоднорідним, виникає необхідність в їх науковій класифікації.

Узагальненими критеріями відмежування однієї функції від іншої є:

- **специфіка об'єкту державної дії** – своєрідність тих суспільних відносин, на які держава впливає в процесі своєї діяльності;

- **особливість змісту кожної функції** – більшим або меншим ступенем однорідних, близьких відносно один до одного видів державної діяльності.

Залежно від того, в якій сфері суспільного життя – внутрішній або зовнішній – реалізуються ті чи інші функції держави, вирішенню яких завдань вони служать – внутрішньополітичних чи зовнішньополітичних – вони поділяються на внутрішні і зовнішні. Так, до внутрішніх функцій держави можна зарахувати: економічну, екологічну, соціально-культурну й ін. Серед зовнішніх функцій держави можна назвати оборонну функцію, забезпечення миру і підтримку світового порядку.

Слід робити розмежування між функціями держави і функціями державних органів. Інакше кажучи, необхідно розрізнити реалізацію компетенції, повноважень та обов'язків конкретних органів держави відповідно до їх місця і призначення в державному механізмі і політичній системі суспільства від напрямів діяльності всієї держави загалом.

Реалізація функцій держави є безперервним процесом здійснення різноманітних напрямів діяльності держави, а також функцій окремих державних органів. Взаємодія між цими видами державних функцій відображає діалектику загальної, особливої й одиничної в діяльності держави.

Вивчення функцій держави припускає розкриття співвідношення з завданнями і принципами державної діяльності. Завдання та функції держави – явища співвіднесені, пов'язані, але не ідентичні. Тут неможливе ні зіставлення, ні отождошення. Через завдання держави визначається її соціальне призначення, історична місія на тому або іншому етапі історії.

У завданнях держави визначається її початкове значення щодо напрямків її діяльності. Вони є їх найближчою безпосередньою передумовою. У змісті завдань зосереджується і переломлюється вплив політики й економіки на розвиток напрямків діяльності держави.

Одночасно функції держави є засобом втілення в життя її завдань. Завдання держави реалізуються за допомогою здійснення її функцій.

Не слід також зміщувати функції держави з принципами її формування та діяльності.

У ході еволюційного вдосконалення держави її функції постійно змінюються: деякі відмирають або розвиваються, набувають нової форми і змісту, інші – відроджуються знову. Проте в усіх випадках ці процеси обумовлені властивими певному історичному етапу економічним і соціально-класовим особливостям суспільства, квінтесенцією держави та її соціальним призначенням. З огляду на це, напрями діяльності держави необхідно розглядати з урахуванням її приналежності до того чи іншого типу держави.

Таким чином, можна зробити висновок, що:

- функції держави – це основні напрями діяльності держави з вирішення завдань, що стоять перед нею;

- функції держави не слід ототожнювати з метою і завданнями держави, оскільки мета суспільства – це те, чого прагне держава, а завдання – мета і засоби їх досягнення;

- мета і завдання держави є відправними векторами функцій держави;

- функції держави не збігаються з поняттям функцій органів держави, тому що, на відміну від функцій численних державних органів, спеціально призначених для певного виду діяльності, функції держави охоплюють її діяльність загалом, у них знаходиться відображення соціальна цінність і сутність держави, їх здійсненню підпорядкована робота всього державного апарату і кожного органу окремо.

6.2. КЛАСИФІКАЦІЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФУНКЦІЙ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Залежно від тривалості дії функції держави класифікуються на:

- *постійні* – здійснюються на всіх етапах розвитку держави;

- *тимчасові* – припиняють свою дію з вирішенням певної задачі, як правило, мають надзвичайний характер;

Залежно від того, в якій сфері суспільного життя вони здійснюються, функції поділяють на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції – це основні напрями діяльності держави з розв'язання внутрішніх задач.

До внутрішніх функцій сучасної Української держави можна віднести такі:

1) функція охорони прав і свобод людини і громадянина, забезпечення правопорядку – це діяльність держави, спрямована на захист інтересів особи та суспільства, на реальне втілення в життя розділу другого Конституції України, в якому закріплені основні права і свободи громадян;

2) економічна функція – це діяльність держави, скерована на здійснення різних завдань державного управління економічними відносинами, особливістю якої є визначення необхідного рівня втручання держави в економічну сферу, при адміністративній системі управління має переважно директивний характер, а в умовах ринкових відносин – шляхом оподаткування, проведення кредитувань тощо;

3) функція оподаткування – це прямі і непрямі відрахування з прибутку юридичних осіб і заробітку фізичних осіб до бюджету держави, які в сучасних умовах стають головним методом нової системи управління, універсальним регулятором, що використовуються не тільки в економічній сфері, але і в соціальній, і в юридичній, і в зовнішньополітичній;

4) функція соціального захисту – це, насамперед, забезпечення нормальних умов життя для певних категорій громадян, які через різні об'єктивні причини не можуть повноцінно працювати – інваліди, пенсіонери, студенти та

інші. Крім того, соціальна функція розкривається через підтримку житлового будівництва, охорони здоров'я, освіти, суспільного транспорту тощо;

5) екологічна функція – це встановлення правового режиму природокористування, здійснення заходів щодо забезпечення нормальних умов для населення шляхом захисту від шкідливої дії на природне навколишнє середовище та проведення заходів щодо відновлення вже порушеної екології;

6) культурна функція – це система заходів щодо здійснення різнобічної державної підтримки і розвитку культури (літератури, мистецтва, театру, кіно, музики, засобів масової інформації, науки, освіти і інших напрямів).

7) функція державного контролю за виконанням вимог законності всіма суб'єктами суспільного життя.

Зовнішні функції – це основні напрями діяльності держави щодо здійснення завдань, які стоять перед нею у взаємовідношенні з іншими державами і всією світовою спільнотою.

До зовнішніх функцій сучасної Української держави належать такі:

1) *функція оборони країни* – це забезпечення належного рівня обороноздатності суспільства, що відповідає вимогам його національної безпеки, спрямована на захист суверенітету і територіальної цілісності, припинення небезпечних життєво важливим інтересам України озброєних конфліктів;

2) *функція підтримки світового порядку* – це діяльність із підтримки миру в усьому світі, запобігання війні і роззброєнню, скорочення хімічної і ядерної зброї, формування обов'язкового для всіх режиму непоширення зброї масового знищення та новітніх військових технологій, участь у програмах припинення та відвернення міжнародних і міждержавних конфліктів;

3) *функція співпраці з іншими державами* – це діяльність держави, спрямована на встановлення та розвиток економічних, політичних, культурних та інших відносин, що гармонійно поєднують інтереси цієї держави з інтересами інших держав;

4) *функція захисту світового правопорядку* – це діяльність держави щодо боротьби з міжнародною злочинністю (тероризм, торгівля наркотиками і психотропними речовинами, работоргівля), участь в міжнародній правоохоронній діяльності Інтерполу.

6.3. ФОРМИ ТА МЕТОДИ ЗДІЙСНЕННЯ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

В юридичній літературі під формами здійснення функцій держави розуміють: по-перше, діяльність основних ланок механізму держави, по-друге, однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність органів держави, за допомогою якої реалізуються її функції.

Згідно з першим критерієм основними формами здійснення функцій держави є:

- 1) законодавча;
- 2) управлінська (виконавча);
- 3) судова;
- 4) контрольньо-наглядова.

Законодавча діяльність полягає у виданні законодавчими (в окремих країнах представницькими) органами законів, обов'язкових для виконання всіма державними органами, суспільними об'єднаннями, органами місцевого самоврядування, посадовими особами і громадянами.

Згідно з Конституцією України правом видавати закони наділений парламент – Верховна Рада України.

Управлінська, або виконавча діяльність заснована на законах оперативною, повсякденною реалізацією органами виконавчої влади (державного управління) функцій держави в сферах розвитку економіки, соціального забезпечення, культури, охорони здоров'я, транспорту, зв'язку, охорони громадського порядку, оборони країни і т. ін.

Судова діяльність охоплює втілення в життя функцій держави через здійснення правосуддя всіма ланками судової системи країни, шляхом офіційного розв'язання суперечок, що виникають між суб'єктами права, а також захист порушених прав на законних підставах.

Контрольно-наглядова діяльність – здійснюється системою державних органів, що втілюють у життя перевірку і спостереження за законністю в різних сферах суспільних відносин. Контрольно-наглядову діяльність реалізують державні інспекції (Державна аудиторська служба України, Державна екологічна інспекція України, Державна інспекція техногенної безпеки України та ін.), державні адміністрації (фіскальна), уповноважені Верховної Ради України з прав людини (здійснює контроль за дотриманням конституційних прав і свобод людини і громадянина) та Уповноважений Президента України з прав дитини (дбає про здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення дотримання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері).

Усі зазначені вище форми з властивими їм засобами і способами служать втіленню в життя функцій держави.

Науково-практична цінність цієї класифікації полягає в тому, що вона сприяє пізнанню і вдосконаленню розподілу повноважень і видів діяльності між окремими елементами державного механізму щодо здійснення його функцій.

Одночасно з розглянутою раніше класифікацією в юриспруденції формується й інший підхід до розуміння різновидів форм, здійснення функцій держави. Цей підхід ґрунтується на критерії *однорідності характеристик діяльності* органів державної влади, щодо втілення в життя його функцій. Такий критерій дає можливість встановити, як державний механізм реалізує функції держави, визначає, яким чином держава для втілення в життя своїх задач і функцій використовує правові норми. Відповідно до такої класифікації у функціонуванні всіх елементів державного механізму можна виділити *правову форму діяльності* й *організаційну форму діяльності*. Водночас слід урахувати, що така класифікація не припускає зменшення ролі права в житті суспільства. Якщо правові форми, так чи інакше, завжди носять організаційну роль, то організаційні форми не завжди є правовими.

Правові форми реалізації функцій держави – це передбачена законом, однорідна за способом зовнішнього вираження й юридичними наслідками діяльність державних органів, що проявляється у створенні і втіленні в життя юридичних актів.

Таким чином, до правових форм реалізації функцій держави належить правотворча діяльність і правозастосовна діяльність, яка зі свого боку поділяється на організаційно-виконавчу і правоохорончу.

Правотворча діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом підготовки й ухвалення, затвердження, санкціонування й оприлюднення, введення в дію, зміни і скасування юридичних норм.

Правозастосовна діяльність – це діяльність державних органів, спрямована на вирішення конкретних юридичних справ, реалізацію в життя законів і підзаконних актів, шляхом винесення актів застосування права. Цей процес втілюється в оперативно-виконавчій і правоохоронній діяльності.

Організаційно-виконавча діяльність – це форма здійснення функцій держави, реалізована у владній, виконавчо-розпорядчій роботі службовців, що здійснюється на систематичній основі, спрямованій на вирішення питань управління справами суспільства, шляхом видання актів застосування права, що є підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Правоохоронна діяльність – це форма здійснення функцій держави за допомогою владної оперативної роботи державних органів з охорони юридичних норм від порушень, захисту закріплених у них прав і свобод громадян і забезпечення виконання покладених на них юридичних обов'язків.

Результатом цієї діяльності є видання актів правозастосовних актів (постанова слідчого, подання прокурора, рішення або вирок суду і т. ін.). Особливістю цих актів є те, що вони спрямовані на протидію злочинності, відновлення порушеного права, реалізацію юридичної відповідальності особи, що вчинила правопорушення, а отже, – охорону прав особи, захисту інтересів громадян і суспільства загалом.

Під організаційною формою діяльності органів держави щодо здійснення його функцій слід розуміти однорідну за своїм зовнішнім проявом роботу державних органів, яку здійснюють у межах певного юридичного регулювання і при дотриманні вимог законності, що не тягне за собою обов'язкові юридичні наслідки.

Серед видів організаційних форм діяльності державних органів можна виділити такі:

- *організаційно-регулятивна* – це робота державних органів, спрямована на встановлення регламенту стратегічної взаємодії між різними ланками органів державної влади з метою оперативного розв'язання поточних політичних, технічних, структурних та інших задач;

- *організаційно-матеріальна* – це робота державних органів щодо забезпечення функціонування їх господарського базису, виражена в забезпеченні економічного обґрунтування, бухгалтерського обліку, аудиту, статистики, створенні системи постачання й інших ланок забезпечення різних державних функцій;

- *організаційно-ідеологічна* – це робота державних органів щодо систематичної взаємодії з суспільством шляхом проведення роз'яснювальних заходів, формування громадської думки, пропаганди, залучення засобів масової інформації для забезпечення розуміння діяльності органів держави і «прозорості» ухвалення ними рішень.

Серед методів здійснення функцій держави тривалий час у теорії держави і права переважними визнавалися методи переконання і примусу. Не відмовляючись від їх використання і підкреслюючи певну ефективність впливу цих методів на розвиток суспільних відносин і процесів, слід звернути увагу на те, що ускладнення керівництва суспільством вимагає різноманіття управлінських методів.

Можна назвати такі групи методів, за допомогою яких держава здійснює свої функції:

- 1) метод нормативно-правового регулювання;
- 2) метод примусу, який використовується при порушенні загальнообов'язкових державних приписів;
- 3) метод рекомендацій, тобто орієнтації на конкретний зразок поведінки або дій, потрібних державі;

4) метод заохочення стимулює суспільно-корисну діяльність;

5) метод договірної регулювання, який набуває в умовах демократичної держави універсального значення. Останнім часом метод договірної регулювання набув широкого поширення не лише у сфері приватних, а й публічних інтересів;

6) методи контролю та нагляду.

Держава здійснює ліцензування окремих видів підприємницької діяльності, а також діяльності некомерційних організацій; стандартизує продукцію, роботи, послуги, видає сертифікати якості тощо. У здійсненні функції охорони прав і свобод громадян, усіх форм власності, забезпечення законності і правопорядку велику роль відіграє прокурорський нагляд за виконанням чинних законів та інших нормативно-правових актів фізичними й юридичними, посадовими та службовими особами. У будь-якій державі діють і спеціальні органи громадського контролю.

Особливе місце посідає Уповноважений з прав людини Верховної ради України. У сфері оподаткування реалізація цих функцій покладається на державну податкову адміністрацію і податкову міліцію.

7) метод інформаційного впливу на суспільство. Держава через засоби масової інформації доводить до відома зміст ухвалених нормативно-правових актів, державні рішення, формує громадську думку, цілеспрямовано регулює інформаційні потоки тощо. Інформація опосередковано та регулятивно впливає на свідомість, поведінку людей. За допомогою інформаційного впливу можливо як прискорити розв'язання соціальних і юридичних конфліктів, так і локалізувати їх, пом'якшити.

Можна виділити й інші методи здійснення функцій держави, але наведені є ключовими, засадничими для функціонування держави.

6.4. ЗАВДАННЯ ТА РОЛЬ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ДЕРЖАВИ

Діяльність Міністерства внутрішніх справ України протікає в тих самих формах (правових і неправових, організаційних) і з використанням тих же методів (за загальною класифікацією – переконання й примусу), які властиві іншим органам виконавчої влади.

Згідно із Положенням про Міністерство внутрішніх справ України, яке затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 878 від 28 жовтня 2015 року, МВС України забезпечує формування державної політики у сферах:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства та держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;
- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- цивільного захисту, захисту населення та територій від надзвичайних ситуацій і запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших визначених законодавством категорій мігрантів.

За своєю природою, у силу специфіки покладених на МВС України завдань (охорона громадського порядку і боротьба зі злочинністю), міністерству, на відміну не тільки від інших виконавчих, але й більшості правоохоронних органів, надано право широкого використання методів примусу, пов'язаних із можливістю обмеження прав і свобод громадян, заподіянням шкоди здоров'ю й навіть позбавленню життя (у випадку застосування спеціальних засобів, зброї). Із цієї причини проблема форм і методів діяльності МВС України набуває особливого значення.

Міністерство внутрішніх справ України забезпечує належну реалізацію внутрішніх функцій держави, насамперед, функції охорони прав і свобод людини і громадянина, забезпечення правопорядку. Діяльність міністерства у цій сфері здійснюється відповідно до конституційних принципів законності, поваги прав особистості, гуманізму, гласності, підзвітності й підконтрольності органам державної влади й управління, планування й взаємодії.

Правову основу діяльності МВС України у цій сфері становлять Конституція України, закони й інші нормативно-правові акти, нормативні акти Міністерства внутрішніх справ, акти органів місцевого самоврядування, ухвалені в межах їхніх повноважень, міждержавні договори й міжурядові угоди, укладені МВС України із правоохоронними органами інших держав, міжнародні конвенції.

Специфіка діяльності МВС України у сфері забезпечення прав людини обумовлена: *по-перше*, тим, що вона є досудовою; *по-друге*, в адміністративно-юрисдикційному плані допускає (при певних, установлених у законі умовах і при дотриманні визначених правил і процедур) застосування й використання спеціальних засобів (гумові палиці, наручники, сльозоточиві речовини, патрони з гумовою кулею, світлозвукові засоби, пристрої зупинки транспорту, водомети, бронемашини, спеціальні речовини, що фарбують, і т. ін.). Водночас закон забороняє застосування спеціальних засобів, зокрема, відносно жінок з видимими ознаками вагітності, осіб з явними ознаками інвалідності й малолітніх, крім випадків вчинення ними збройного опору, здійснення групової або іншої дії, що загрожує життю й здоров'ю людей; при припиненні несанкціонованих зборів, мітингів, вуличних зібрань і демонстрацій ненасильницького характеру, які не порушують роботу транспорту, зв'язку, підприємств, установ і організацій; *по-третє*, у цивільно-, адміністративно-, кримінально-юрисдикційному аспекті діяльність Міністерства внутрішніх справ України пов'язана із процесуальними гарантіями забезпечення прав людини.

Забезпечення (гарантії) прав і свобод людини й громадянина МВС України – це створення особі умов, що сприя-

ють задоволенню її благ та інтересів у різних сферах: економічній, політичній, соціальній, духовній. Ця обставина визначає широкий спектр прав і свобод, що входять до сфери забезпечення міністерства, а саме: соціально-економічних, політичних, соціально-культурних, особистих.

Також Міністерство внутрішніх справ України бере участь у забезпеченні реалізації такої зовнішньої функції держави, як функція захисту світового правопорядку (наприклад, боротьба з міжнародною злочинністю, участь у міжнародній правоохоронній діяльності Інтерполу та ін.).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Наведіть визначення функцій держави.*
2. *Вкажіть ознаки функцій держави*
3. *Які розрізняють функції держави?*
4. *Які існують форми здійснення функцій держави?*
5. *Які існують методи здійснення функцій держави?*
6. *Охарактеризуйте зовнішні функції держави.*
7. *Надайте характеристику зовнішніх функцій держави.*
8. *Надайте характеристику політичної функції держави.*
9. *Що таке тимчасова функція держави?*
10. *Розкрийте роль Міністерства внутрішніх справ України у виконанні функцій держави*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Джурасва О. О. Поняття та ознаки функцій сучасної держави / О. О. Джурасва // Актуальні проблеми політики: зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2005. – Вип. 25. – С. 143 – 149.
2. Кравченко В. Економічні функції держави / В. Кравченко // Право України. – К., 1993. – № 1. – С. 10 – 12.
3. Любашец В. Я. Современное государство в глобализирующемся мире: проблемы теории / В. Я. Любашец // Правоведение. – 2004. – № 4. – С. 203 – 221.
4. Лоцихін О. Економічна функція у системі функцій сучасної держави: деякі питання теорії / О. Лоцихін // Право України. – 2006. – № 8. – С. 29 – 34.
5. Марченко М. Н. Государственный суверенитет: проблемы определения понятия и содержания / М. Н. Марченко // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 186 – 197.

6. Морозова Л. А. Влияние глобализации на функции государства / Л. А. Морозова // Гос. и право. – 2006. – № 6. – С. 101 – 107.
7. Наливайко Л. Р. Поняття та основні ознаки функцій держави / Л. Р. Наливайко // Правова держава. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 177 – 191.
8. Онопенко П. В. Правоохоронні функції держави України. [Текст] / П. В. Онопенко. – К.: Варта, 2003. – 128 с.
9. Пендора М. М. Співпраця правоохоронних органів щодо унеможливлення сучасних викликів та загроз / М. М. Пендора, Ю. І. Римаренко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2006. – № 2. – С. 239 – 246.
10. Погорілко В. Ф. Функції держави // Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. Енцикл., 2004. – Т. 6. – С. 313.
11. Петришин О. В. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін. ; за ред. О. В. Петришина. – Х.: Право, 2015. – 368 с.
12. Письменицький А. А. Теорія держави і права: навчальний посібник / А. А. Письменицький, Д. В. Слинько, А. С. Спаський. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2010. – 244 с.
13. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України Кабінет Міністрів України; Постанова, Положення, Перелік від 28.10.2015 № 878 // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF>.
14. Про Національну поліцію Верховна Рада України; Закон від 02.07.2015 № 580-VIII // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page2>
15. Просвирнин Ю. Г. Информационная функция государства / Ю. Г. Просвирнин // Журнал российского права. – 2002. – № 3. – С. 29 – 35.
16. Рабінович П. Соціальна сутність держави: теоретико-методологічні засади дослідження / Рабінович П., Лобода Ю. // Право України. – 2001. – № 8. – С. 41.
17. Чиркин В. Е. Государствоведение. [Текст] : учебник / В. Е. Чиркин. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Юрист, 2000. – 382 с.
18. Шидловская О. Социальная сущность Украинского государства / О. Шидловская // Актуальні проблеми держави і права. 36 наук. праць. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – Вип. 22. – С. 283 – 288.

Розділ 7

ПРАВОВА ДЕРЖАВА

7.1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНЦЕПЦІЙ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Становлення ідеї правової держави сягає своїм корінням у глибоку давнину. Розглядаючи державну владу як силу, здатну бути звернутою і на благо, і на шкоду суспільству, філософи, політики, юристи, державні діячі протягом багатьох сторіч пропонували різні концепції вдосконалення форми та механізму держави.

Один із основних напрямів наукових концепцій у цій сфері – це ідея про правову державу, необхідність виключення монополізації влади. Інакше кажучи – розподіл гілок державної влади.

«Розподіл влади» – одна з основних рис сучасної правової держави, принципова умова та механізм функціонування всіх видів політичної та неполітичної влади.

Учення про розподіл влади історично склалося на ранніх етапах формування держави та трансформувалося у спеціалізацію влади різних осіб та інститутів, у якій виявилися дві стійкі тенденції: концентрація влади в одних руках або одному інституті і потреба розподілення влади.

Ще в Афінійській і Римській республіках громадяни прагнули не допустити концентрації влади в одних руках. Так, у Греції існували декілька політичних інститутів, які не повинні були дозволити зосередження влади в одних руках. Контроль за всіма органами влади здійснювали так звані особливі народні збори, які збиралися раз на місяць і займалися перевіркою діяльності владних формувань.

Мислителі античності (Сократ, Арістотель, Полібій, Цицерон) намагалися виявити зв'язки та взаємодії між правом і державною владою, які забезпечували гармонійне функціонування суспільства. Наголошувалося, що най-

більш розумна і справедлива лише та політична форма життя, за якої закон загальнообов'язковий як для громадян, так і для самої держави.

У своїй книзі «Політика» Арістотель (389 – 328 рр. до н. е.) писав: «Там, де відсутня влада закону, немає місця і формі державного ладу». Щодо демократичного режиму Арістотель висловився так: «Демократії користуються більшою порівняно з олігархіями безпекою, існують більш довговічно...».

Цицерон розглядав державу як форму правового спілкування та загального порядку. Становлення державно-правових інститутів у Стародавній Греції і Стародавньому Римі значно вплинуло на формування та розвиток більш пізніх прогресивних навчань у правовій державі.

У період панування феодалізму ідеї правової держави розвивалися в творах Нікколо Макіавеллі і Жана Бодена – великих мислителів того часу. У своїх роботах вони обстоювали ідею переваги республіки над іншими формами правління держави. Головним завданням держави вони проголошують забезпечення прав і свобод громадян, захист інтересів особи.

Період ранніх буржуазних революцій ознаменувався новим етапом у розвитку теорії правової держави. Могутній внесок у цю концепцію зробили Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеск'є, Д. Дідро, Т. Джефферсон.

Ідеї правової держави знайшли широке віддзеркалення і в російській політико-правовій думці. Так, подібна проблематика вивчалася у працях Д. Писарєва, О. Герцена, М. Чернишевського, О. Радищева, П. Пестеля, М. Муравйова.

Перший значний розподіл влад відбувався між політичною і релігійною владою, владою держави і церкви. Він супроводжувався тривалою боротьбою, по-перше, за уніфікацію влади, переважання світської влади над релігійною або панування церкви у світському житті суспільства. Суперництво між ними тривало багато сторіч, протягом усього середньовіччя. Спочатку Захід, переважно християнська його частина, вирішила владну суперечку на користь світської моделі, східна ж частина світу та деякі мусульманські країни, наприклад, Іран – на користь значного впливу релі-

гійних засад щодо життя суспільства, його політико-правової системи.

Серед названих вище вчених різних періодів і країн приваблює концепція розподілу влад Дж. Локка (1632 – 1704). Локк у своїх поглядах багато в чому дотримувався позиції Гоббса, прихильника теорії суспільного договору. Проте, виражаючи симпатії монархії, Дж. Локк вважає, що вона повинна бути обмежена народним представництвом і чітко визначена законом, обов'язковим для всіх, зокрема і для монарха. Головна загроза для свободи, вважає Дж. Локк, полягає в нероздільності влади, в її зосередженні в руках абсолютного монарха, який сам встановлює закони і примушує до їх виконання. «Абсолютна деспотична влада або управління без установлених постійних законів не можуть жодною мірою відповідати заходам уряду», – констатує Дж. Локк. Окрім того, в своїх працях він говорить про те, що влада для ухвалення законів і влада для їх виконання повинна бути розділена. Джон Локк висуває законодавчу владу на перше місце. Він пропонує систему стримувань і противаг – розподіл влад на законодавчу, виконавчу та судову «з передачею кожній особливого кола осіб. Тоді, наприклад, у правовій монархічній державі законодавчою владою може бути аристократичний парламент, вищою виконавчою – король, а судову має сенс пропорційно поділити між аристократичним і демократичним станами».

Джон Лільберн (сер. XVII ст.) уперше обґрунтував категорію «права людини» та розробив вчення про гарантії їх забезпечення. На його думку, свобода слова, совісті, друку, петицій, торгівлі, рівність перед законом і судом, право власності складають природні права людини.

На розвиток сучасного розуміння теорії розподілу влад значний вплив мали погляди французького мислителя Шарля Луї де Монтеск'є (1689 – 1755). У 1748 році він публікує свою видатну працю «Про дух законів» (робота над якою тривала близько 20 років), у якій протиставляє абсолютизму республіканське державне правління з розподілом влад.

Монтеск'є пропонує розділяти владу на три гілки: законодавчу, виконавчу, судову. За теорією Монтеск'є, всі

три гілки влади повинні бути врівноважувати одна одну: не дати здійснювати контрольні дії в рамках своєї компетенції. «Щоб не було можливості зловживати владою, необхідний такий лад, за яким різні влади могли б взаємно стримувати одна одну». Монтеск'є розглядає як неприпустиму ситуацію, коли в одних руках з'єднано не всі, а лише дві гілки влади. На відміну від такої позиції, теорія Дж. Локка припускала обов'язкове відособлення лише для законодавчої гілки влади.

На відміну від Монтеск'є, Руссо вважав, що «законодавча, виконавча і судова влади – особливі прояви єдиної влади народу». Руссо зазначає, що йдеться не тільки про владу певної соціальної спільноти, навіть якщо це компроміс різних класів, які спільно здійснюють політичне панування, політичне керування суспільством, але і про відомий ступінь організаційної єдності: всі органи держави проводять зрештою загальну політичну лінію, визначену носієм реальної влади, і, як правило, будуються за вертикаллю».

Незалежність і самостійність кожної з гілок влади не є самоціллю. Це також не перешкода до їх взаємодії. До того ж, ефективність влади недосяжна без співпраці гілок цієї влади. Прикладом втілення такої ідеї є структура взаємодії гілок державної влади в США. Своярідний механізм практичної реалізації принципу розподілу влади, що склався тут, став відомий під назвою «системи стримувань і противаг». Основне його призначення – сприяти взаємодії влад, не допускаючи узурпації повноважень однієї з гілок влади на збиток іншій.

Таким чином, теорія правової держави нерозривно пов'язана з ідеєю про розподіл гілок державної влади. Це свідчить про те, що втілення цієї ідеї можливо лише в демократичному суспільстві і державі. Ані в рабовласницькій, ані у феодальній державі втілення цього принципу неможливе, оскільки сам принцип передбачає наявність економічно вільного власника – основного представника суспільства, що володіє також і політичними правами.

Для фактичного здійснення розподілу гілок державної влади необхідні об'єктивні умови – достатній ступінь

розвитку продуктивних сил і відносин, а також суб'єктивні – високий рівень політичної свідомості суспільства.

Сучасна юридична наука розглядає безліч варіантів і теоретичних моделей втілення в життя концепції правової держави. Ця теорія не перетворилася на догматичне навчання. Процес удосконалення цього вчення продовжується і сьогодні.

7.2. УКРАЇНА У НАПРЯМКУ ДО ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У Конституції України 1996 року, в ст. 1 проголошено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Проте це не означає, що в нашій країні вже побудована правова держава. В Конституції окреслено цілі, програму, на виконання яких спрямовується суспільство на певний проміжок часу. Можна констатувати про значні досягнення на цьому шляху: в незалежній Україні створено механізм реалізації та захисту прав і свобод людини, принцип верховенства права поступово втілюється у всіх сферах, динамічно розбудовується громадянське суспільство, реалізовано принцип розподілу влад і т. ін.

Звертаючись до минулого, можна побачити, що в історії України задовго до американської конституційної ідеї були періоди, коли окремі політики і вчені передбачали необхідність «розподілу влад» як основи для поліпшення державного механізму і більшої демократичності держави.

Так, у Конституції Пилипа Орлика, ухваленій 5 квітня 1710 року на Козацькій Раді в м. Бандери, в VI розділі автор пропонує державне управління, розділивши повноваження й об'єднавши всі гілки влади в єдиний державний механізм: «Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – під час війни і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішенню урядовців і радників, то чому ж вільній нації не дотримуватись такого ж прекрасного порядку в незалежних держа-

вах». Таким чином, першість у країні належить Генеральній старшині, якій підпорядковувалися полковники, прирівнювані до радників. Законодавчий орган складається зі знатних ветеранів, що обираються від кожного полку, та входять до публічної ради. Ясновельможний гетьман прирівнюється у сучасному розумінні до президента республіки з президентською формою правління.

Узгодженню механізму держави з правом, обґрунтуванню необхідності конституційного закріплення та захисту основних прав і свобод людини були присвячені дослідження українських правників, філософів М. Палієнка, М. Драгоманова, М. Грушевського, В. Винниченка та ін.

Саме Михайло Драгоманов наголошував на необхідності розподілу влади в державі, виділяючи незалежну судову владу (поряд із законодавчою і виконавчою) як потужний засіб захисту прав і свобод людини.

Богдан Кістяківський уважав, що правова держава – це конституційна держава, де влада перестає бути фактичним пануванням людей і перетворюється на панування правових норм.

Дотепер одним із вітчизняних фундаторів суверенітету держави вважають М. І. Палієнка. Концептуальні засади його теорії про суверенітет («Проблеми суверенітету сучасної держави») є прогресивними, демократичними, бо будуються на принципах парламентаризму та поділу влад у державі, тобто спираються на основні засади правової держави.

Реформування держави на демократичних засадах, втілення принципу «дозволено все, що не заборонено законом» у своїх творах («Конституційне питання: українство в Росії», «Початки громадянства...» та ін.) обґрунтував М. Грушевський. Його погляди знайшли втілення в Конституції Української Народної Республіки (УНР).

Конституцію УНР, ухвалену 29 квітня 1918 року Українською Центральною Радою, вважають однією із найдемократичніших конституцій того часу. Статті 22–25 закріплюють принцип розподілу влад на законодавчу, виконавчу та судову. Верховним органом у Республіці були Всенародні Збори, що здійснювали безпосередньо законо-

давчу владу. Вони ж формували органи виконавчої та судової влади. Вища виконавча влада належала Раді Народних Міністрів. Арбітром зазначених гілок влади був Генеральний Суд УНР. Водночас у статті 63 наголошувалося: «Рішення Суду не можуть бути змінені ні законодавчими, ні адміністративними органами влади».

Із приходом до влади більшовиків II Всеросійський з'їзд Рад 8 листопада 1917 року проголосив перехід всієї повноти влади в руки Рад. Цим рішенням було закріплено формування тоталітарної держави. Концепція правової держави, як вираження інтересів буржуазії, марксизмом відкидалася, вивчення у вищих навчальних закладах розглядалася у розділі «Критики буржуазних правових теорій». Отже, і розподіл влади визнавався непридатним. Радянська влада сформувала власний підхід до основ побудови механізму влади – жорсткої її централізації. Формально Рада належала повнота влади, а інші органи були органами управління, правосуддя, виконавчо-розпорядчими органами державної влади. Проте, не маючи матеріальної бази, місцеві Ради залежали від відомств і розташованих на їх території підприємств. В умовах диктатури пролетаріату різко посилилася виконавча влада, що підмінила собою дві інші гілки. Судові органи заміщувалися всілякими «двійками», «трійками» (варіанти надзвичайних судів), які формувалися з представників партії та виконавчої влади. Посада Генерального Секретаря КІРС була куди більш значною, ніж посада голови Президії Верховної Ради, який формально вважався главою держави. Таким чином, злиття партійного та державного апаратів внесло нові принципи в організацію системи державних органів, що не відповідала теорії «розподілу влади». Це фактично перетворило законодавчу і судову владу на придаток заідеологізованої бюрократичної системи управління, яку очолює або представляє партійний лідер і його найближче оточення.

7.3. ПОНЯТТЯ І ОЗНАКИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Реалізація та розвиток ідеї правової держави розпочалися у середині 80-х років XX сторіччя.

Політична влада в будь-якій державі організовується і здійснюється у певних правових формах, але лише в правовій державі вона заснована на праві, максимально обмежена правом і правами людини.

Термін «правова держава» вперше ввів в юридичну та політичну науку відомий німецький вчений Карл-Теодор Велькер (1813 р.), а інший німецький науковець Роберт фон Моль (1879 р.) надав його наукове визначення. На його думку, правова держава – це держава, що ґрунтується на закріпленні прав і свобод громадян та забезпеченні їх судового захисту.

Правова держава – це політична організація громадянського суспільства, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності держави і особи.

Соціальною основою правової держави виступає громадянське суспільство, в якому є всі умови для реалізації кожним своїх творчих можливостей, різноманіття поглядів, особисті права і свободи.

Економічною основою правової держави є всі форми власності, що є рівноправними, стимулюються до розвитку і захищені юридично. Тобто у правовій державі суспільство стає спілкою вільних і рівноправних власників.

Моральну основу правової держави складають загальнолюдські цінності: принципи гуманізму, милосердя, рівності, свободи, честі та гідності особи.

Правова держава характеризується низкою ознак, що виступають певними критеріями успішності наближення до проголошеного ідеалу.

Законодавче закріплення, реальне здійснення, охорона і захист невід'ємних прав і свобод людини.

Людина визнається найвищою соціальною цінністю. Держава визнає непорушними життя, свободу та гідність людини. Права та свободи людини і громадянина визначають зміст законів, діяльність держави і виступають дієвим інструментом обмеження державної влади, її підпорядкування потребам громадянського суспільства.

Ще в преамбулі французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. проголошувалося, що: «невігластво,

забуття прав людини або нехтування ними є єдиною причиною суспільних бід та зіпсованості урядів». У подальшому основні права людини, їх визнання, охорона та захист знайшли своє втілення в Загальній декларації прав людини 1948 р.

Сутність правової держави як «зряддя соціального компромісу» реалізується за допомогою законодавчого закріплення рівних прав та рівних шансів представниками різних соціальних верств; можливість різним соціальним групам брати участь у формуванні органів влади, впливати на політику, а також нести відповідальність за стан справ у державі.

Реальність прав і свобод людини вимагає створення дієвого механізму контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина.

Додатковий захист прав і свобод людини забезпечується міжнародно-правовими інститутами. Наприклад, якщо всі внутрішні можливості правового захисту порушених прав вичерпано, існує право звернутися до Європейського Суду з прав людини. В правовій державі необхідно забезпечувати реалізацію всіх міжнародних норм з прав людини.

Принцип верховенства права і правового закону.

Право вивчають як «міру свободи і справедливості» або «міру справедливої свободи», тому держава не створює право, а за допомогою законів надає праву формальної визначеності.

Правовим є лише такий закон, у якому міститься рівна для всіх міра свободи і справедливості.

У рішенні № 15-рн/2004 Конституційний Суд України надав доктринальне тлумачення цього принципу: «Верховенство права вимагає від держави втілення у правотворчу і правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом повинні бути проникнуті, передусім, ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством, як однією з його форм, а охоплює й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції,

звичай тощо, які легітимовані суспільством і обумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства».

Тобто принцип верховенства права передбачає, що правова держава вимагає відповідності норм права стандартам прав людини; правову визначеність, розумність і пропорційність власних законів.

Принцип верховенства права вимагає, щоб діяльність держави визначалася на основі правових законів. Саме на такий підхід орієнтує ст. 8 Конституції України, яка закріплює дію принципу верховенства права:

1) найвищу юридичну силу Конституції України, яка передбачає, що закони та інші нормативно-правові акти ухвалюються на основі Конституції України і повинні відповідати їй;

2) пряму дію норм Конституції України, яка передбачає гарантування звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України.

За допомогою права і через правові закони правова держава самообмежує себе, і не лише громадян, а, насамперед, сама держава та державні службовці повинні чинити виключно в межах права. Пов'язаність суб'єктів правосвідомості правом свідчить про належний правопорядок у правовій державі.

Принцип «розподілу влади» зрахований до числа основних конституційних принципів усіх сучасних демократичних держав і знаходить віддзеркалення в побудові механізму здійснення влади. Складовими частинами механізму влади визнаються законодавча, виконавча і судова гілки влади, кожна з яких, втілюючи єдність влади, належить народу і залишається самостійною. Ці гілки влади за нормальних умов існують у всіх країнах. У кожній країні державний механізм відрізняється специфікою і численними особливостями. Причому чим вищий ступінь демократизму, тим більше можна спостерігати специфічного і особливого. Деспотії всі однакові, як би не намагалися тирани підкреслити свою самобутність. Демократії завжди різноманітні, хоча вони єдині за своїми основоположними принципами і духом.

Так, у сучасній українській юридичній науці деякі автори виділяють контрольно-наглядову владу як четверту гілку (наприклад, за Конституцією Алжиру 1976 року таких гілок влади виділяється сім: законодавча, виконавча, судова, контрольно-наглядова, засновницька, президентська, влада органів самоврядування). Основна мета розподілу влади – це запобігання її можливої централізації та узурпації, а також розмежування компетенції між окремими гілками влади. Здійснення цього принципу забезпечується функціонуванням спеціальної системи «стримувань і противаг» – тобто сукупністю спеціальних повноважень, властивих кожній з гілок влади, що дозволяють запобігати спробі «перетягування на себе» більшої кількості повноважень.

У цю систему входять, наприклад, такі можливості:

- право імпідменту – оголошення парламентом недовіри президенту внаслідок здійснення ним вчинку, не сумісного з його посадою (скоєння злочину). Як результат здійснення цієї процедури повинно бути дострокове відсторонення президента з обійманої посади;

- право відкладального вето – право президента накладати вето на закон (не підписати і повернути до парламенту);

- право парламенту на подолання президентського вето. Парламент повторним голосуванням, кваліфікованою більшістю за закон може подолати рішення президента. В цьому випадку президент зобов'язаний підписати закон;

- процедура формування Конституційного Суду. Так, наприклад, в Україні формування цього органу здійснюється шляхом делегування однакової кількості суддів (по шість осіб) від Президента, Верховної Ради, з'їзду суддів України.

Конкретне втілення в життя принципу поділу влади залежить від дії численних чинників: історичних особливостей і еволюції держави, рівня соціально-економічного розвитку, природно-географічних умов існування, етнонаціонального складу населення, соціально-економічного рівня розвитку суспільства тощо.

Порядок формування вищої державної влади, який встановлений Конституцією і фактично склався в країні, принципи взаємовідносин між законодавчою, виконавчою і судовою владами визначають існуючу в країні форму правління.

Принцип взаємної відповідальності особи і держави. Відповідальність особи перед державою, за наявності у неї широкого кола прав і свобод, визначається у дотриманні заборон (наприклад, не створювати незаконних збройних формувань) та виконання певного кола обов'язків (дотримуватися законів і Конституції держави; сплачувати податки; берегти природне навколишнє середовище; захищати батьківщину). Також передбачається відповідальне ставлення держави до людини у забезпеченні та охорони її прав, свобод і законних інтересів усіма передбаченими законом засобами. Ця вимога витікає зі змісту статті 3 Конституції України, за якою людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю.

Важливе значення у цьому контексті має також припис ст. 56 Конституції України, відповідно до якого кожен має право на відшкодування за рахунок держави та органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями та бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб під час здійснення ними своїх повноважень.

У разі порушення державою прав, свобод і законних інтересів людина може подати позов до суду проти держави, навіть у міжнародні судові органи.

Взаємовідносини особи і правової держави будуються на основі постійного розширення прав і свобод, гармонійного поєднання інтересів держави і особи, підвищення соціальної активності і відповідальності особистості.

Належний стан у державі та суспільстві незалежного й ефективного суду. У країнах, що орієнтуються в своєму розвитку на побудову правової держави, різними способами забезпечується Незалежність судової гілки влади і безсторонність правосуддя. Без незалежного правосуддя існування та функціонування дійсно демократичного держав-

ного механізму просто неможливе і нереальне. У країнах із тоталітарними режимами судова система виконує функцію знаряддя придушення як складова частина репресивного механізму, головне призначення якого – розправа із супротивниками режиму, який існує. В демократичних країнах судова влада розглядається як вартовий особистої свободи і прав громадян. У здійсненні цих функцій і полягає її головне призначення.

Провідну роль суд може відігравати тільки за умов здійснення правосуддя виключно судом і відповідно до закону, забезпечення незалежності і кваліфікованості суддів, рівного доступу до судового захисту для громадян тощо.

Загальнодозвільний правовий режим регулювання поведінки людини. У тоталітарних, поліцейських державах поведінка особи регулювалася за принципом «заборонено все, крім того, що було прямо дозволено законом».

1789 року в США вперше було сформульовано принципово інший підхід – людині було дозволено все, що прямо не заборонено законом.

Зазначений принцип обґрунтував у своїх творах Михайло Грушевський. Його погляди знайшли своє втілення в Конституції УНР 1918 р.

Дещо по-іншому цей режим поведінки викладено у Конституції України (ч. 1 ст. 19): «Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством», але за змістом статті це фактично закріплення загальнодозвільного правового режиму.

Спеціально-дозвільний правовий режим для суб'єктів публічної влади. Відповідно до ч. 2 ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачених Конституцією та законами України.

Тобто зазначені особи повинні чинити виключно в Межах своєї компетенції, забезпечуючи можливість реалізації членами громадянського суспільства своїх прав і свобод, законних інтересів і юридичних обов'язків, а також у разі скоєння правопорушень – застосувати засоби державного впливу, аж до прямого примусу з метою набуття в суспільстві атмосфери законності і правопорядку.

Високий рівень правосвідомості і правової культури. Вимоги досягнення високого рівня правосвідомості та правової культури в правовій державі спрямовані як до окремого індивіда чи посадової особи, так і до суспільства загалом.

Це, зокрема, передбачає досить високий рівень правових знань, усвідомлення правових принципів, узгодження своєї поведінки з приписами правових норм за звичкою, на підсвідомому рівні.

Для забезпечення формування високої правової культури в правовій державі повинні бути реалізовані такі умови:

- а) створення системи постійного і максимально повного та широкого інформування про стан чинного законодавства, а також загальної правової інформації;
- б) створення структури органів і програм з формування правової освіти, навчання і вироблення стимулів, прийомів і навичок реалізації правових знань;
- в) розроблення заходів створення умов для формування поважного ставлення до закону та права. Реалізація цього елемента нерозривно пов'язано з втіленням у життя принципів взаємної відповідальності держави і громадянина, а також «зв'язаності» держави своїми законами);
- г) якісне підвищення фахового рівня та правової культури суб'єктів нормотворчості та правозастосування як один із засобів підвищення довіри і поваги до права і держави.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Охарактеризуйте історичні передумови формування концепції правової держави.*
2. *Назвіть автора терміна «правова держава».*
3. *Дайте визначення правової держави.*
4. *Хто з мислителів Відродження стояв у витоків концепції правової держави?*
5. *Які ознаки притаманні правовій державі?*
6. *Розкрийте сутність принципу поділу влад.*
7. *У якій країні і коли конституційно закріплено розподіл влади.*
8. *Назвіть українських правників та філософів, які наголошували на необхідності розподілу влади.*

9. *Що таке верховенство права?*

10. *Назвіть приклади «стримувань і противаг» між гілками влади.*

11. *На яких принципах повинна будуватися судова влада в правовій державі?*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Василюк С. Теорія поділу влади і судова влада в Україні [Текст] / С. Василюк // Право України. – 2002. – № 5. – С. 8 – 11.
2. Васькович І. Проблеми та перспективи побудови правової держави в Україні [Текст] / І. Васькович // Право України. – 2000. – № 1. – С. 32 – 34.
3. Ганзенко О. О. Правова культура особи в умовах розбудови правової держави Україна (значення, проблеми, шляхи вирішення) / О. О. Ганзенко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 2. – С. 279-284
4. Горшенев В. М. Законность как достояние правового государства / Горшенев В. М. // Проблемы обеспечения законности в механизме правоприменения. – Волгоград. – 1991.
5. Гринюк Р. Ф. Поняття «загального блага» в контексті формування теорії правової держави / Р. Ф. Гринюк // Держава і право, зб. наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К.: Ін-т держави і права, 2003. – Вип. 19. – С. 54 – 61.
6. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / За ред. С. В. Бобровник. – К.: Логос, 1997. – 123 с.
7. Димитров Ю. Правова держава: перспектива чи сьогоднішній день / Ю. Димитров // Право України. – 1995. – № 5 – 6. – С. 31 – 33.
8. Журавський В. Двопалатний парламент в Україні: проблеми формування / В. Журавський // Право України. – 2001. – № 3. – С. 33 – 35.
9. Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього української досвіду / А. П. Засць. – К.: Парлам. вид-во, 1999. – 247 с.
10. Засць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування) / А. Засць // Вісник Академії правових наук України. – 1998. – № 1. – С. 3 – 15.
11. Засць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду / А. П. Засць. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 247 с.
12. Засць А. П. Правова держава. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т., Загальна теорія права, т. 3, X., «Право», 2017. – С. 467 – 471.
13. Кириченко С. О. Громадянське суспільство і правова держава: поняття та зміст. / С. О. Кириченко. – К.: Логос, 1999. – 47 с.

14. Кисельов Ю. Ю. Концепція правової держави як напрям демократичного державорозуміння / Ю. Ю. Кисельов // Держава і право: 36. наук. пр. – Вип. 7. – К., 2001. – 302 с.
15. Колодій А. Народовладдя як основа представницької демократії / А. Колодій, В. Копейчиков, М. Цвік // Укр. право. – 1995. – № 1 (2). – С. 14.
16. Кривенко Л. Розподіл влад і процесуальні права парламенту [Текст] / Кривенко Л. // Віче. – 1998. – № 3. – С. 17
17. Машок Л. Громадянське суспільство – соціальна основа держави, влади і демократії / Л. Машок // Українське право. – 1995. – № 1 (2).
18. Оборотов Ю. М. Современное государство: основы теории / Ю. М. Оборотов. – О. Юрид лит., 1998. – 132 с.
19. Процок І. В. Поділ державної влади в умовах різних форм правління / І. В. Процок. – Х. : Право, 2012. – 584 с.
20. Рабінович П. М. Громадянське суспільство і права держава загальнотеоретичні міркування / П. М. Рабінович // Українське право. – 1996. – № 3. – С. 22 – 34.
21. Рабінович П. М. Верховенство права // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол. та ін). – К., Укр. енцикл., 1998. – Т. 1-е. С. 341 – 342
22. Силенко Л. М. Поняття, сутність та основне призначення системи стримувань і противаг / Л. М. Силенко // П Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999 – № 3. – С. 51 – 52.
23. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини-головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4. – С. 3 – 18.
24. Тимошенко В. І. Правова держава (теоретико-історичне дослідження) / В. І. Тимошенко. – К. : Наукова думка, 1994. – 132 с.
25. Шаповал В. М. Стимування і протидія // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол. та ін). – К., Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 669 – 670.
26. Шемшученко Ю. С. Правова держава // Юридична енциклопедія: в 6 т./ Ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол. та ін). К., Укр. енцикл. – Т. 5. – С. 36.
27. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство, права держава і політична свідомість громадян / Г. П. Щедрова. – К., 1994. – 112 с.

Розділ 8

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

8.1. ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»

Суспільство – це форма об'єднання людей, які володіють загальними інтересами, цінностями та цілями. Громадянське суспільство – це суспільство недержавного типу, система загальнолюдських цінностей, створювана багатьма поколіннями людей. Громадянське суспільство є частиною цього цілого, але з властивими лише йому рисами.

Визначення подальших шляхів розвитку громадянського суспільства як суспільно-політичного феномену продовжувалося кілька сторіч і пов'язувалося з формуванням буржуазних суспільних відносин, затвердженням принципу правової рівності. Шлях західної цивілізації до громадянського суспільства супроводжувався гострими та тривалими соціальними, політичними та ідеологічними конфліктами, включаючи широкомасштабні політичні революції. Це був процес не лише економічної, соціальної та політичної, але й соціокультурної, духовної та морально-етичної трансформації.

У XIX ст. у країнах Західної Європи прискорилися процеси диференціації різних сфер суспільно-політичного життя, відбулося їхнє звільнення від всеохоплюючої державної влади, істотно зросла роль автономного та незалежного індивіда з його невід'ємними правами та свободами. Словосполученням «громадянське суспільство» підкреслювалася вся різноманітність неполітичних (приватних) відносин, що склалися без контролюючого впливу держави.

Говорячи про історичний шлях розвитку громадянського суспільства, варто зазначити, що його витоки сягають часів античності, починаючи з Аристотеля (державо-поліс) і Цицерона (природне право громадян). Водночас розмежування самого поняття «громадянське суспільство» і «дер-

жава» пов'язане з новим часом (XVII – XVIII ст.). Так, вперше поняття «громадянське суспільство» з'явилося у працях Т. Гоббса, Дж. Локка та віднайшло розвиток у роботах Ж. Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, Е. Канта, Г. Гегеля, К. Маркса та інших філософів.

Т. Гоббс (1588 – 1679 рр.) почав використовувати поняття «громадянське суспільство» у прямій постановці, хоча й непослідовно: в одних випадках він ототожнював громадянське суспільство з державою, в інших – роз'єднував. Зі свого боку під громадянським суспільством філософ розумів союз індивідів та колективів, у якому більшість його членів наділені вищими людськими якостями. Водночас держава повинна переважати над громадянським суспільством.

Джон Локк (1632 – 1704 рр.), використовуючи поняття «громадянське суспільство», навпаки відстоював перевагу громадянського суспільства над державою. Основою розвинутого громадянського суспільства вчений вважав приватну власність. Політичну владу Д. Локк трактував як право людей створювати закони для регулювання та збереження власності. Основна мета об'єднання громадян у державу – збереження їх власності. Тому держава не є вічним атрибутом суспільства та утворюється на певному етапі розвитку громадянського суспільства, коли у членів суспільства виникає у цьому необхідність.

Ш. Л. Монтеск'є (1689 – 1755 рр.) розглядав громадянське суспільство як результат історичного розвитку, ступінь історії після природного стану, сім'ї, «героїчного часу». Громадянське суспільство, за Монтеск'є, – це суспільство ворожнечі людей між собою, яке для нейтралізації цієї ворожнечі перетворюється у державу. Водночас державність внутрішньо притаманна, однак не тотожна з громадянським суспільством. Монтеск'є розрізняв закони цивільні (громадянські) та державні (політичні). Цивільні закони регламентують відносини, що існують у громадянському суспільстві: відносини власності, добровільних об'єднань громадян та ін. Державні закони регламентують, головним чином, політичні права громадян. Монтеск'є вказував на діалектичну єдність та протиріччя законів громадянського

суспільства та держави, вважаючи, що зникнення однієї зі сторін цієї єдності невпинно призведе до великих суспільних потрясінь.

Значно поглибив уявлення про громадянське суспільство Е. Кант (1724 – 1804 рр.). На його думку, громадянське суспільство засноване на таких принципах: 1) свобода члена суспільства як людини; 2) рівність його як підданого з іншими; 3) самостійність кожного члена суспільства як громадянина.

Відомий американський просвітник Томас Пейн (1737 – 1809 рр.) наголошував, що чим досконалішим є громадянське суспільство, тим менше воно потребує втручання держави.

Принципово новими положеннями збагатив розгляд проблем громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегель (1770 – 1831 рр.). Він дійшов до висновку, що громадянське суспільство є особливою стадією у діалектичному русі від сім'ї до держави у процесі тривалої та складної історичної трансформації від середньовіччя до Нового часу. Згідно з Гегелем, громадянське суспільство виступає як система індивідів, які за допомогою праці задовольняють власні потреби та потреби інших. Фундаментом громадянського суспільства є приватна власність, спільність інтересів, загальна формальна рівність громадян, захищеність людей від випадковостей. На відміну від своїх попередників Гегель розглядав громадянське суспільство та державу як самостійні інститути: у державі представлена загальна воля громадян, а громадянське суспільство є сферою особистих, приватних інтересів громадян. На думку Гегеля, громадянське суспільство та держава у своїй суперечливій єдності можуть існувати лише на основі множинності станів, тобто на розвинутій соціальній структурі.

На сьогодні більшість філософів є солідарними в тому, що громадянське суспільство – це суспільство недержавного типу, з розвиненими економічними, політичними, правовими, релігійними та культурними відносинами між людьми.

8.2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Поняття «суспільство» та «громадянське суспільство» нетотожні, останнє значно вужче від першого та молодше його набагато століть. Становлення та розвиток громадянського суспільства є особливим періодом в історії людства, держави і права. Суспільство, що відрізнялося від держави, існувало завжди, однак не завжди було громадянським.

Поняття «громадянське суспільство» пройшло багатовікову еволюцію, проте до сьогодні не має єдиного загальноприйнятого визначення. Якщо розглядати феномен громадянського суспільства з точки зору його співвідношення з державою, то можна виокремити два підходи до розуміння громадянського суспільства: з одного боку, громадянське суспільство ототожнюється з державою, з іншого боку – до громадянського суспільства належить певна сфера суспільства, яка є відокремленою від держави та її інститутів.

Зазвичай поняття «громадянське суспільство» використовується у двох значеннях.

У широкому сенсі громадянське суспільство – це сукупність неполітичних відносин (міжособистісних, сімейних, економічних, культурних, релігійних, національних), а також структур, що розвиваються за межами та без безпосереднього втручання держави. Система незалежних від держави асоціацій та відносин створює умови для самореалізації окремих індивідів та різного роду об'єднань громадян задоволення їх повсякденних потреб.

У вузькому сенсі громадянське суспільство є цивілізаційним становищем суспільства, характерною ознакою якого є рівноправність особистості, співтовариства громадян та держави.

Ознаками громадянського суспільства є: економічна незалежність громадян; розвинута демократія; рівноправність громадян; забезпеченість прав і свобод громадян; вільне формування громадської думки, ідеологічний і політичний плюралізм; свобода створення та діяльності засобів масової інформації; високий рівень інтелектуального та психологічного розвитку членів суспільства, їх здатність до

самодіяльності у складі певного інституту громадянського суспільства.

Функції громадянського суспільства полягають у повному задоволенні матеріальних і духовних потреб людини, захисті приватної сфери життя людей, стримуванні політичної влади від абсолютного свавілля, стабілізації суспільних відносин і процесів.

Зasadничим чинником життєдіяльності громадянського суспільства є наявність у кожного його члена власності – фундаментальної умови свободи особистості. Важливим фактором успішного функціонування громадянського суспільства є наявність розвиненої соціальної структури, що відображає всю різноманітність інтересів різних груп та станів. Соціальна структура повинна мати добре розвинені вертикальні й, особливо, горизонтальні зв'язки. За розмитої соціальної структури індивід прямо пов'язаний із державою, а це істотно обмежує можливості реалізації його особистих прав та свобод.

Наступною умовою функціонування громадянського суспільства є високий рівень соціального, інтелектуального та психологічного розвитку особи, її внутрішньої свободи. Ця умова досягається та реалізується у результаті тривалих процесів еволюційного та революційного розвитку суспільства.

Поняття «громадянське суспільство», як правило, використовується у зіставленні з поняттям «держава». В сукупності вони відображають різні сторони життя суспільства та протистоять одне одному. Громадянське суспільство складає сферу абсолютної свободи приватних осіб у відносинах один з одним. Це соціальний, культурний та економічний простір, у якому взаємодіють вільні індивіди, що реалізують приватні інтереси та здійснюють індивідуальний вибір. Держава, навпаки, є простором тотально регламентованих взаємовідносин політично організованих суб'єктів: державних структур, політичних партій, груп тиску тощо.

Громадянське суспільство функціонує у діалектичній, суперечливій єдності з державою. При демократичному режимі воно тісно взаємодіє з державою, при авторита-

рному та тоталітарному режимах – перебуває у пасивній або активній опозиції з нею. Держава може обмежити життєдіяльність громадянського суспільства, однак знищити його вона не здатна: громадянське суспільство є первинним щодо держави, так би мовити його фундаментом. Зі свого боку громадянське суспільство може суттєво обмежити функції держави, однак замінити державу на сучасному етапі воно не здатне. Громадянське суспільство дозволяє розмежувати сфери політичного та неполітичного життя суспільства, але за своєю природою воно є неполітичним суспільством. Про це свідчить історичний досвід його існування.

Проте в умовах активної внутрішньої, зовнішньої та міжнародної політики, що проводиться державами, громадянське суспільство вимушене займатися політикою, у тому обсязі, якого вимагає об'єктивна реальність. У середині громадянського суспільства можуть виникати та виникають політичні об'єднання, різною мірою політизуються громадські організації та рухи тощо.

Становленню громадянського суспільства сприяють три фактори: правовий характер держави, культурне становлення суспільства та перетворення підданих держави на вільних громадян.

Основною перешкодою розвитку громадянського суспільства є домінування держави над суспільством. Першість держави, її верховенство щодо особистості призводить до підкорення та руйнування громадянського суспільства. Домінування держави проявляється у звуженні публічної сфери, громадянських ініціатив і збільшенні обов'язків індивіда перед державою на шкоду правам та свободам громадян.

В умовах демократії громадянське суспільство прагне до децентралізації державної влади за рахунок передавання частини владних повноважень органам місцевого самоврядування та намагається здійснювати безконфліктну взаємодію з державою. У своєму розвитку громадянське суспільство впливає на формування та закріплення демократичних інститутів державної влади, сприяє реалізації

інституту прав людини та формуванню відкритих політичних систем.

Громадянське суспільство та держава взаємодоповнюють одне одного. Без зрілого громадянського суспільства неможлива побудова правової, демократичної держави, адже саме свідомі, вільні громадяни здатні створювати найбільш раціональні форми людського співжиття. З іншого боку, правова держава є чинником, що сприяє перетворенню суспільства на громадянське ціле. Якщо громадянське суспільство виступає міцною опосередкованою ланкою між вільним індивідом та централізованою державною волею, то держава покликана протистояти дезінтеграції, хаосу, кризі та забезпечувати умови для реалізації прав і свобод автономної особи.

У реальному житті поділ громадянського суспільства та держави достатньо умовний, однак в науці він необхідний для розуміння механізмів суспільного життя, ступеня свободи та несвободи індивідів, рівня політичного розвитку.

Отже, питання про існування громадянського суспільства є досить актуальним. Для того, щоб реалізувати особисті інтереси і потреби, люди об'єднуються в неполітичні інститути, серед яких можна назвати такі: сім'я, недержавні ЗМІ, церква, асоціації та союзи, наукові, професійні, творчі та спортивні об'єднання, студентське самоврядування, профспілки тощо. З іншого боку повсякденне життя людей також складає певну сферу функціонування громадянського суспільства.

Характерною особливістю громадянського суспільства є те, що його не можна створити, воно вибудовується поступово і залежить безпосередньо від рівня добробуту населення, економічного, політичного розвитку країни, рівня культури і самосвідомості народу. При цьому у суспільства має бути взаємна згода до самоорганізації.

8.3. СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Громадянське суспільство – це складна багаторівнева система невлadних зв'язків та інститутів. Вона складається із сукупності міжособистісних відносин, які розвиваються

без втручання держави, а також розгалуженої системи незалежних від держави громадських інститутів, що реалізують повсякденні індивідуальні та колективні потреби. Оскільки повсякденні інтереси громадян нерівнозначні, то й сфери громадянського суспільства мають певну супідрядність, яку умовно можна виразити таким чином.

Базові (первісні) потреби у їжі, одязі, житлі тощо, які забезпечують життєдіяльність індивідів, задовольняються завдяки виробничим відносинам, що складають перший рівень міжособистісних взаємозв'язків. Ці потреби реалізуються через такі громадські інститути, як професійні, споживчі й інші об'єднання та асоціації.

Потреби у продовженні роду, здоров'ї, вихованні дітей, духовному удосконаленні, вірі, інформації, спілкуванні тощо реалізують комплекс соціокультурних взаємовідносин. Вони утворюють другий рівень міжособистісних відносин. Потреби цього рівня задовольняються в рамках таких інститутів, як сім'я, церква, освітні та наукові установи, творчі спілки, спортивні товариства тощо.

Третій, вищий рівень міжособистісних відносин, складають потреби у політичній участі. Цей рівень передбачає сформованість у індивіда конкретних політичних позицій. Політичні вподобання індивідів та груп реалізуються за допомогою політичних партій, груп, інтересів, суспільних рухів тощо.

Важливою складовою громадянського суспільства є вільні засоби масової інформації. Громадянське суспільство завжди приділяє велику увагу фактам обмеження свободи слова та послідовно бореться зі спробами цензури у сфері ЗМІ.

Отже, громадянське суспільство та його взаємовідносини з державою характеризуються у такий спосіб:

- становлення та розвиток громадянського суспільства пов'язується з формуванням буржуазних суспільних відносин, затвердженням принципу формальної рівності;
- громадянське суспільство базується на приватній та інших формах власності;

- громадянське суспільство існує поряд з державою як відносно самостійна сила, що протистоїть державі та перебуває з останньою у суперечливій єдності;

- громадянське суспільство – це система, що побудована на основі горизонтальних зв'язків між суб'єктами (принцип координації) та якій властива самоорганізація;

- громадянське суспільство є співтовариством вільних власників, які усвідомлюють себе такими і внаслідок цього готові взяти на себе усю повноту господарської та політичної відповідальності за суспільство;

- із розвитком громадянського суспільства та становленням правової державності відбувається зближення суспільства та держави, їх взаємопроникнення; фактично правова держава є способом організації громадянського суспільства, його політичною формою.

Таким чином, поняття «громадянське суспільство» характеризує певний рівень розвитку суспільства, його стан, ступінь соціально-економічної, політичної та правової зрілості.

8.4. ЦЕРКВА

ЯК ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Церква як соціальний інститут в Україні послуговується найбільшим ступенем довіри громадян практично від початку отримання незалежності нашою державою і до тепер. Так, директор центру релігієзнавчих досліджень та міжнародних відносин І. А. Козловський зауважує, що Україна на сьогодні є найбільшою православною та греко-католицькою країною світу, найбільшою протестантською країною Східної Європи серед євангельських течій. Наприклад, із 1999 року вона є найчисельнішою за кількістю баптистів у Європі, чисельнішою навіть за Англію – батьківщину баптизму. Загалом Україна є унікальним прикладом для Європи та більшості країн світу у плані багатонаціональності, віротерпимості та відкритості.

Очевидно, що в Україні релігія увійшла в усі сфери суспільної життєдіяльності та користується більшою підтримкою суспільства, ніж органи державної влади. Дані мо-

ніторингу Інституту соціології НАН України починаючи від 1992 року свідчать, що церква й надалі має найвищу довіру населення. Більшість жителів нашої держави звичайно ототожнюють себе із християнською традицією східного обряду, але при цьому їм притаманне толерантне ставлення до представників інших релігійних поглядів.

Доречно згадати досить цікаві ідеї Я. Золотько, яка зауважує, що українська культура відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку національної ідентичності, а формування спільного бачення глобальної місії України на засадах єдності, миру та гармонійного розвитку держави є першочерговим завданням на сучасному етапі розвитку суспільства. Україна є країною, в якій проживають понад 46 мільйонів чоловік, 130 національних меншин і 8 корінних народів. Саме в такий важкий час для нашої держави підтримка української культури може відіграти вирішальну роль заради утвердження України як могутньої європейської держави. Автор також наголошує, що в Україні переплітаються різні культури, різні традиції: православ'я з католицизмом, європейська культура та цінності з азійською.

За таких умов досить важливим є створення духовно-культурної базової платформи національної єдності та злагоди, завдяки якій Україна, як могутня і незалежна держава, об'єднавшись, зможе витримати всі негаразди. Варто відзначити, що з отриманням Україною незалежності релігійні об'єднання беруть активну участь у суспільному житті. Поряд з тим упродовж останніх десятиліть відносини держави та церкви в нашій державі набули нового змісту, оскільки вони стали невід'ємною частиною взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства.

Зважаючи на те, що більшість громадян України є православними, дуже важливим є врахування прав релігійних меншин, оскільки ідеологічне визнання переваги певної релігії в межах держави однозначно декларує фаворитизм певних груп відносно інших соціальних спільнот.

Теоретичні міркування щодо будь-якої проблеми є безперспективними та даремними, якщо вони не ставлять перед собою вирішення конкретних практичних завдань з

обов'язковим визначенням стратегічної мети та чіткої прогностичної направленості. Провівши детальний аналіз досліджуваного матеріалу, ми дійшли до таких висновків:

1. Безумовно, соціально-політичний та економічний розвиток будь-якої держави значною мірою залежить від того, наскільки суспільство об'єднане певною ідеологією. Вбачається, що ідеологія повинна бути результатом консолідації державних і церковних інтересів. Здавалося б, юридично церква відокремлена від держави, проте вона не відокремлена від суспільства, народу та культури. Для України, яка є багатонаціональною і поліконфесійною державою, Церква є чи не єдиною інституцією, яка намагається об'єднати та консолідувати суспільство, що власне і є передумовою формування нації. Більше того, вона є невід'ємною частиною національної культури і виступає соціальним інститутом національного єднання та духовного відродження нашого народу. Також у двох важливих соціальних інститутів простежується спільна об'єднувальна мета, яка полягає у взаємному служінні одне одному та людині загалом. За таких умов головним обов'язком як держави, так і церкви є налагодження ефективної співпраці та взаємодії на засадах загальнолюдських цінностей. Держава та церква повинні шукати нові форми взаємодії, в основі яких лежать проблеми пошуку ідейних основ розвитку суспільства, етичного виховання, освіти та свободи особи.

2. Як засвідчує практика, у кризові моменти світової історії людство зверталося до засобів ідеології та релігії, що здатні об'єднати навколо себе все суспільство, спрямувати його розвиток в єдине потужне інноваційне русло заради виконання конкретних завдань і досягнення спільних цілей. В умовах духовної кризи важливим є також залучення всього населення до духовних і культурних цінностей традиційних релігійних конфесій. Саме релігія, єдина віра в одного Бога ставала основою держави та духовною об'єднувальною силою суспільства. На наш погляд, важливим виміром духовності Українського народу повинна виступати християнська (православна) релігія як основа вітчизняної культури та гарант незмінності цінностей, які були закладені ще на зорі становлення християнства як віри і світо-

гляду. Історичний досвід свідчить, що на окремих етапах людської історії держава проводила чітку цілеспрямовану політику на ліквідацію релігії та церкви, витіснення релігії з життя населення України. Однак спроби фізичного знищення Церкви є безглуздими, оскільки справжня природа Церкви духовна, і віра людей живе у їхніх серцях.

3. Через кризу загальнолюдських духовних цінностей спостерігається відсутність чіткої державної політики щодо врегулювання державно-церковних відносин, що загалом призводить до стрімкого скорочення можливостей подальшого духовного розвитку суспільства, а особливо це стосується значної частини нової національно свідомої генерації зростаючого покоління. Суть церковної політики якраз і полягає в моральному вихованні членів суспільства. Враховуючи досить складну ситуацію, яка склалася стосовно зазначеної проблеми, для забезпечення подолання наслідків духовної кризи українського суспільства головним обов'язком держави є розроблення Концепції державно-церковних відносин України, що могла б виступати окремою складовою державної ідеології, без якої, власне, і неможлива побудова жодних суспільно значущих ідей, теорій, концепцій чи системних цінностей, здатних спрямувати подальший розвиток демократичної, соціальної та правової держави в Україні. Зазначена Концепція повинна відображати закономірності розвитку українського суспільства, процес формування та розвитку духовності, національних цінностей, державної та суспільної свідомості з урахуванням змін і глобалізаційних викликів сучасного світу, які впливають на вибір поведінки людини з метою задоволення її багатограних потреб та інтересів. Реалізація цієї концепції допоможе забезпечити перехід до якісно нового типу «сервісних» відносин між державою, церквою та громадянином, що сприятиме більш повній та якісній реалізації інтелектуального, культурного, духовного та морального потенціалу кожної особи й суспільства в цілому.

Вітчизняна модель державно-церковних відносин повинна об'єднувати «суспільство – державу – церкву» з обов'язковим врахуванням таких факторів:

- багатонаціональний і багатоконфесійний характер держави;
- історичні корені та культурні традиції нашої держави;
- накопичений міжнародний досвід функціонування державно-церковних відносин;
- визначення ролі церкви серед різноманітних соціальних груп і політичних інститутів.

На нашу думку, така модель допоможе вибудувати відносини між державою та суспільством на основі божественних цінностей, які проповідує церква та в які ще може повірити сучасна людина як істинні, оскільки правда у кожного своя, а істина – одна. На наш погляд, така взаємодія в кінцевому результаті сприятиме зближенню та об'єднанню православних церков в Україні, а також визначить роль та місце різноманітних релігійних організацій, що загалом допоможе у вирішенні багатьох соціально-політичних проблем.

8.5. СЕРВІСНА СПРЯМОВАНІСТЬ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ЗАПОРУКА МОДЕРНІЗАЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Як зазначає М. Н. Марченко, «справжнє громадянське суспільство виникає тоді, коли воно існує в тому стані, де у нього рівні права учасника та високоякісна правова взаємодія з державою. В сучасній юридичній науці розроблені основні положення, що стосуються змісту і структури громадянського суспільства, а також шляхів його формування. Ці положення можуть бути виражені в таких пунктах: 1) громадянське суспільство розуміється як альтернативна державі структура, яка виступає свого роду арбітром в контексті балансу публічних і приватних інтересів; 2) система в сукупності позначена як громадянське суспільство, складається з великої кількості різних і за формою, і за напрямками діяльності елементів або інститутів; 3) важливим структурним елементом громадянського суспільства виступають політичні партії; 4) наявність громадянського суспільства виступає необхідною передумовою правової держави.

На сьогодні у більшості підручників з теорії держави і права громадянське суспільство розглядається як невід'ємний елемент правової держави, а основою розвитку громадянського суспільства виступають права та свободи людини та громадянина. Однак варто зазначити, що впродовж останніх років науковою спільнотою активно розробляється нова модель держави, яка має сервісну спрямованість, інакше кажучи мова йде про «сервісну державу». Виходячи з цього, на наше глибоке переконання, усвідомити глибинну сутність громадянського суспільства можна лише за тієї умови, коли в його підґрунтя будуть закладені основні ідеї сервісної держави, адже найвища місія життя людини в суспільстві – це бажання послужити один одному або, точніше сказати, держава повинна служити людині, а людина повинна служити державі.

У частині другій статті 3 Конституції України закріплено, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість функціонування держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність. Водночас, слід констатувати, що положення цієї статті, яке було актуальним для 90-х рр. XX ст., є недостатнім в умовах сучасності. На сьогодні, як видається, всебічного аналізу потребує проблема формування партнерських відносин між публічно-політичною владою та індивідом. У цьому плані позиція, згідно з якою держава та її органи виконує службову (сервісну) функцію відносно суб'єктів громадянського суспільства, на наш погляд, є більш доречною, ніж конституційне закріплення відповідальності перед людиною.

На особливу увагу при цьому заслуговує така форма взаємодії держави та громадськості, як сервісна, що характеризує єдність особистісного та громадського інтересу на основі відносин взаємного слугування. Так, із середини 70-х років у розвинених країнах розпочався процес переходу до постіндустріального суспільства, який характеризується як перехід до «сервісної» моделі держави як практики надання послуг. На думку І. Веккіо, особливістю реалізації цієї моделі відносин є те, що людина досягає успіху в сучасному світі за допомогою служіння не окремим людям, а суспільству в цілому. Таким чином, нова соціальна реальність,

ініційована постіндустріальним типом суспільного розвитку, є необхідною умовою перетворення суспільства на активного суб'єкта творення державної політики, який здобуває повноваження на регулювання соціальних процесів відповідно до своїх власних цілей, умов та потреб розвитку.

У контексті розуміння сервісної моделі взаємодії держави та громадянського суспільства є всі необхідні можливості створити «всенародну демократичну владу у формі її масового слугування громадянам». Це також характеризує новий тип здійснення технології влади, яка спускається згори донизу, проходячи всі сходинки владної вертикалі, доходячи до кожного суб'єкта, наділеного владними повноваженнями, основна місія якого – слугувати громадянам.

Слід відзначити, що головним ресурсом суспільного розвитку є суспільні відносини, що формуються в результаті відповідних громадських дій, які, зокрема, визначають побудову демократичного сервісного суспільства, що забезпечить сталий розвиток держави, побудованої на взаємному слугуванні громадян.

Реальне впровадження та реалізація у життя українського суспільства положення щодо службової спрямованості держави вимагає якісно нових відносин між органами державної влади і громадянами, діяльність яких повинна набувати ознак сервісного, тобто обслуговуючого характеру.

Функції держави та функції окремих державних органів завжди досить чутливо реагують як на події сьогодення, так і на більш глибокі тенденції еволюційного розвитку інститутів влади. Зміна функцій окремих державних органів пов'язується зі зміною сутності держави. Саме ця стадія розвитку суспільства призводить до різкого зростання кількості і якості послуг у різних сферах суспільного життя.

Отже, в сучасних умовах, доречно говорити про формування нової моделі (теорії) сервісної держави, яка усі свої зусилля спрямовуватиме на задоволення потреб та інтересів населення шляхом надання органами держави різноманітних публічних послуг задля створення комфортного та безпечного середовища проживання своїм грома-

дьянам, що загалом сприяє розвитку громадянського суспільства в Україні

8.6. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Громадянське суспільство є найважливішим елементом розвитку держави та відіграє ключову роль в управлінні державними справами, вирішенні питань місцевого значення, розробленні та реалізації ефективної державної політики у різних сферах суспільної життєдіяльності, утвердженні відповідальності перед людиною демократичної, соціальної, правової держави; розв'язанні політичних, соціально-економічних і гуманітарних проблем.

Революція гідності відкрила новий етап в історії розвитку громадянського суспільства в Україні, продемонструвала вплив громадськості на суспільно-політичні перетворення, стала поштовхом для оновлення та форматування влади. Негативний вплив на розвиток громадянського суспільства та забезпечення прав і свобод людини та громадянина справляють тимчасова окупація Російською Федерацією Автономної Республіки Крим і міста Севастополя та військова агресія Російської Федерації в окремих районах Донецької і Луганської областей, існуючі у зв'язку з цим перешкоди в утворенні і діяльності організацій громадянського суспільства на відповідних територіях.

Після Революції гідності відбулися істотні зміни державної політики та основних тенденцій розвитку громадянського суспільства, роль якого зростає в різноманітних сферах діяльності – від просування реформ на державному та місцевому рівнях, європейської інтеграції та розвитку електронного урядування до волонтерської діяльності та надання допомоги внутрішньо переміщеним особам.

Сьогодні в Україні забезпечено нове сприятливе законодавче поле для створення та діяльності інститутів громадянського суспільства, а саме: Закони України «Про громадські об'єднання», «Про професійні спілки та гарантії їх діяльності», «Про органи самоорганізації населення», «Про благодійну діяльність і благодійні організації», «Про

доступ до публічної інформації», «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», в основу яких покладено європейські стандарти.

Особливу роль на цьому шляху відіграє гармонізація законодавства України із законодавством Європейського Союзу та врахування кращого міжнародного досвіду у сфері розвитку громадянського суспільства. Так, серед міжнародних нормативно-правових актів, ратифікованих Україною, слід назвати **«Угоду про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони»**, в якій відображені нові виклики у відносинах держави та громадськості, зумовлені необхідністю запровадження європейських правил та підходів до таких відносин на основі принципів, закріплених у цій Угоді. Крім того, надзвичайно важливим є розвиток співпраці між організаціями громадянського суспільства України та держав-членів Європейського Союзу.

Із метою підвищення ролі громадянського суспільства в різних сферах діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема щодо впровадження реформ, на підтримку ініціативи громадськості, а також задля налагодження ефективного діалогу та партнерських відносин органів державної влади, органів місцевого самоврядування з організаціями громадянського суспільства, особливо щодо питань забезпечення прав і свобод людини і громадянина, Президентом України виданий Указ **«Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні»** від 26 лютого 2016 року № 68/2016, яким визначені основи державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства на державному рівні у **«Національній стратегії розвитку громадянського суспільства на 2016 – 2020 роки»**.

Національна стратегія передбачає, що держава створює сприятливі умови для розвитку громадянського суспільства, різноманітних форм демократії, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування. У ній також наголошується на необхідності європейської інтеграції та

розвитку електронного урядування, надання волонтерської допомоги Збройним Силам України, іншим військовим формуванням, правоохоронним органам, органам державної влади під час проведення антитерористичної операції. Особлива увага акцентується на ефективній взаємодії держави, громадянського суспільства та бізнесу задля модернізації України, підвищення добробуту і створення рівних можливостей для всіх, а також залучення додаткових людських, організаційних, фінансових та технічних ресурсів для надання соціальних та інших суспільно значущих послуг, сприяння процесу децентралізації державного управління та підвищення його якості та запобігання корупційним проявам.

Крім вищезгаданих нормативно-правових актів, Прем'єр-міністром України підписане розпорядження **«Про затвердження плану заходів на 2017 рік щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016 – 2020 роки»**, в якому наголошується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку інститутів громадянського суспільства, а саме:

- розроблення пропозицій щодо удосконалення механізму виділення коштів, призначених для державної підтримки громадських об'єднань інвалідів і ветеранів, які мають статус всеукраїнських, з метою здійснення фінансової підтримки на конкурсній основі для більш раціонального використання бюджетних коштів;
- сприяння участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики, вирішенні питань місцевого значення;
- розроблення пропозицій щодо удосконалення механізму формування та організації діяльності громадських рад при органах виконавчої влади;
- стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України;
- розроблення за участю представників інститутів громадянського суспільства та міжнародних організацій пропозицій щодо проведення різноманітних тренінгів, широкої інформаційної кампанії з питань надання соціальних

послуг, організація роботи відповідних телефонних «гарячих ліній»;

- налагодження співпраці між поліцейськими та представниками благодійних організацій і громадських об'єднань з метою запобігання шахрайству під час публічного збору благодійних пожертв на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;

- сприяння благодійним організаціям у разі їх звернення у проведенні інформаційної та роз'яснювальної роботи серед населення щодо запобігання шахрайству під час публічного збору благодійних пожертв;

- розроблення Концепції розвитку громадянської освіти та виховання в Україні;

- забезпечення реалізації проектів, спрямованих на підвищення громадянської освіти населення;

- розроблення проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань державної реєстрації та діяльності громадських об'єднань» з урахуванням пропозицій за участю Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій щодо запровадження «єдиного вікна» для подання документів щодо реєстрації статутів (положень) релігійних організацій, державної реєстрації змін до відомостей про них для отримання ними статусу юридичної особи та статусу неприбуткової організації;

- внесення змін і доповнень до Податкового кодексу України з метою сприяння розвитку благодійної діяльності, а також Законів України «Про місцевий референдум», «Про гарантії свободи мирних зібрань», «Про загальні збори (конференції) членів територіальної громади за місцем проживання», «Про благодійну діяльність та благодійні організації» з метою передбачення можливості отримання громадськими об'єднаннями та благодійними організаціями на конкурсних засадах підтримки з державного та місцевого бюджетів.

Доречним є також висвітлення основних проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні, які відображені у Національній стратегії, зокрема:

- відсутність ефективного громадського контролю за діяльністю органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

- недостатня практика залучення громадськості до формування та реалізації державної політики і вирішення питань місцевого значення;

- відсутність ефективних стимулів держави для благодійників, зокрема податкових, обтяжені бюрократичні процедури, відсутній дієвий механізм захисту від шахрайства та інших зловживань у сфері благодійництва;

- більшість організацій громадянського суспільства не має доступу до державної фінансової підтримки через її обмежений обсяг, незастосування прозорих конкурсних процедур та надання необґрунтованих переваг окремим видам організацій громадянського суспільства; реалізацію програм (проектів, заходів), розроблених організаціями громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка держави, ускладнюють надмірно короткі терміни, протягом яких вона надається, та необґрунтовані обмеження на види витрат, які можуть бути профінансовані за рахунок бюджетних коштів;

- потенціал організацій громадянського суспільства не повною мірою використовується органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування для надання соціальних та інших суспільно значущих послуг; спостерігається тенденція надання переваги у цій сфері державним і комунальним підприємствам та установам, що не сприяє підвищенню якості послуг та призводить до надмірного зростання бюджетних видатків;

- недостатніми є стимули щодо здійснення організаціями громадянського суспільства підприємницької діяльності, спрямованої на вирішення соціальних проблем (соціальне підприємництво), залучення таких організацій до надання соціальних послуг зі сприяння у працевлаштуванні та професійної підготовки соціально вразливих верств населення;

- відсутня єдина державна інформаційно-просвітницька політика у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства тощо.

Слід також зазначити, що відповідно до Національної Стратегії у кожній з областей України розроблені та затверджені регіональні цільові програми сприяння розвитку громадянського суспільства. Термін виконання таких програм п'ять років.

Говорячи про **обласну цільову програму сприяння розвитку громадянського суспільства на 2016 – 2020 роки м. Харкова**, потрібно зауважити, що Харківська область є одним із лідерів громадського руху в Україні. Саме тому сприяння розвитку громадянського суспільства є однією із найважливіших умов як розвитку регіону, так і країни загалом. Це, насамперед, налагоджена система взаємодії органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з інститутами громадянського суспільства, що повинно базуватися на партнерстві, взаємній зацікавленості у досягненні цілей, пов'язаних із процесом демократизації усіх сфер державного і регіонального управління та суспільного життя; соціально-економічного та духовного прогресу, всебічного забезпечення прав і свобод людини та громадянина.

На сьогодні у Харківській області зареєстровано понад 3000 громадських організацій різного спрямування, із них близько 2000 – юридичні особи. Найбільш структурованими серед зазначених об'єднань є ветеранські, інвалідні, молодіжні та професійні громадські організації. У Харківській області діє декілька об'єднань профспілок, які мають близько 1,5 млн. членів. Найбільш впливовою серед профспілкових організацій є Об'єднання профспілок Харківської області (ОПХО), до складу якого входить 44 галузеві профспілкові організації, у яких налічується 4,5 тисячі первинних осередків. Кількісний склад ОПХО складає майже 580 тисяч членів профспілок. Останнім часом досить суттєвого розвитку отримали волонтерські організації та ГО ветеранів АТО.

Фінансування заходів Програми здійснюється за рахунок коштів обласного бюджету у сумі 66160,0 тис. грн. та коштів з інших джерел фінансування у сумі 2750,0 тис. грн. Крім цього, дозволяється також залучення додаткових організаційних, фінансових і технічних ресурсів для надання соціальних та інших суспільно значущих послуг.

Реалізація подібного роду програм на місцевому рівні дозволить розвинути мережу інститутів громадянського суспільства, зміцнити їх авторитет та вплив на вирішення суспільно вагомих проблем; підвищить ефективність діяльності обласних державних адміністрацій, обласних рад, інших місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо спільного з громадськістю вирішення питань місцевого значення; створить сприятливі умови для легалізації громадських ініціатив; підвищить ефективність та прозорість використання коштів обласного та місцевих бюджетів у сфері фінансування громадських об'єднань; забезпечить більш повне врахування інтересів територіальних громад при ухваленні публічно-правових рішень; дозволить залучити більші обсяги приватного капіталу для вирішення соціальних проблем територіальних громад; підвищить рівень довіри жителів області до місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, місцевих осередків інститутів громадянського суспільства; забезпечить інформування жителів області про діяльність громадської ради при обласній державній адміністрації, ІГС та органів виконавчої влади та місцевого самоврядування; забезпечить стабільність і прогнозованість суспільно-політичного життя області; дозволить зміцнити дух патріотизму, національно-державної свідомості суспільства; підвищить рівень громадянської культури, активізує участь громадян у житті територіальних громад, діяльності інститутів громадянського суспільства, формуванні та реалізації державної політики; сприятиме розвитку волонтерського руху, благодійництва і меценатства.

Таким чином, побудова потужного громадянського суспільства в Україні є одним із пріоритетних напрямів розвитку держави, однак рівень розвитку самого громадянського суспільства ще доволі слабкий. Це пов'язано з багатьма як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами, особливо пострадянською спадщиною та менталітетом населення. Авторитарний режим не дозволяв мати власну думку, проявляти будь-яку ініціативу. Безумовно, що в такій ситуації люди, переважно, були не активні та не бажа-

ли створювати інститути громадянського суспільства. Останнім часом засновують справді дієві громадські та благодійні організації, сильного розвитку набув волонтерський рух. Загалом ситуація з розвитком громадянського суспільства покращується, але до ідеалу ще досить далеко.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Як розвивалася концепція громадянського суспільства в політико-правовій думці?
2. Які ознаки має громадянське суспільство?
3. Як взаємодіють громадянське суспільство та держава?
4. Що являє собою структура громадянського суспільства?
5. Ким введено до наукового обігу поняття «громадянське суспільство»?
6. Які вчені займалися дослідженням поняття громадянського суспільства?
7. Дайте поняття громадянського суспільства у широкому та вузькому розумінні.
8. У чому полягає функціональна спрямованість громадянського суспільства?
9. Назвіть історичні етапи розвитку громадянського суспільства?
10. Яким чином сучасне громадянське суспільство взаємодіє з державою?
11. Як саме співвідноситься правова держава і громадянське суспільство?
12. Назвіть інститути громадянського суспільства?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Арато Е. Відродження, занепад і реконструкція концепції громадянського суспільства / Е. Арато, Дж. Коен // Політична думка . – 1996 . – № 1. – С. 23 – 30.
2. Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центральньо-східно європейський досвід : зб. наук. праць / [за ред. А. Карася] . – Львів, 1999. – С. 21 – 38.
3. Денисюк М. В. Взаємозв'язок та взаємодія громадянського суспільства та держави (теоретико-правові аспекти) / М. В. Денисюк // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 86 – 89.
4. Жаровська І. М. Громадський контроль як інтегральна складова у концепті владних відносин сучасної держави і грома-

дянського суспільства / І. М. Жаровська // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 14 – 17.

5. Колодій А. Громадянське суспільство та правова держава: проблеми і шляхи розбудови / А. Колодій // Право України. – 2010. – № 7. – С. 12 – 17.

6. Котенко Т. В. Тенденції розвитку функцій місцевого самоврядування в умовах розбудови громадянського суспільства / Т. В. Котенко // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 1. – С. 80 – 84.

7. Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / Ю. А. Левенець. – К.: Освітня книга, 2006. – 272 с.

8. Лук'янов Д. В. Політичні партії в системі взаємодії громадянського суспільства та держави (роль та правове регулювання) / Д. В. Лук'янов. – Х.: Право, 2007. – 316 с.

9. Оніщенко Н. М. До питання про працю громадянського суспільства / Н. М. Оніщенко // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 10 – 17.

10. Основи демократії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. Антоніни Колодій. – К.: Ай-Бі, 2002. – 684 с.

11. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х.: Право, 2007. – 248 с.

12. Томаш Л. В. Громадянське суспільство як система забезпечення життєдіяльності політичної, економічної, соціальної та духовної сфер / Л. В. Томаш // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 366 – 371.

Розділ 9

ПРАВО ЯК РЕГУЛЯТОР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

---

9. 1. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВА ЯК НОРМАТИВНОГО РЕГУЛЯТОРА СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Походження права в історії людства зумовлено розвитком людини як суспільної істоти, розвитком суспільства як воно є, виникненням тих суспільних потреб, які закономірно зумовили появу права, що є соціальним інститутом, у зв'язку з розпадом первісного суспільства, переходом людства від первісного ладу до цивілізації, виникненням держави як форми організації суспільства в нових історичних умовах.

Історичний розвиток людства, суспільства зумовив і розвиток регулювання суспільних відносин, появу у цьому регулюванні права як особливого нормативного регулятора суспільних відносин, тобто як особливого виду соціальних норм, які істотно відрізняються у контексті соціальної регуляції як від звичаїв первісного суспільства, так і від інших соціальних норм, наприклад, норм моралі певного сучасного суспільства.

З огляду на певні зовнішні ознаки, які виокремлюють право, що є самостійним нормативним регулятором суспільних відносин, насамперед, на право, як на особливий вид соціальних норм, вказує те, що виникнення й існування права тісно пов'язане з виникненням і функціонуванням держави, із діяльністю державних структур, що мають владні повноваження.

Право як особливий вид соціальних норм, виникнення й існування котрого має тісний зв'язок з державою, з діяльністю відповідних державних органів, в юридичній літературі зазвичай позначається терміном «позитивне

право» або такими термінами, як «юридичне право», «об'єктивне право», «об'єктивне юридичне право».

В юридичній науці термін «позитивне право» існує вже не одне століття, він з'явився завдяки школі праворозуміння, що розрізнявала «природне право» та «позитивне право» (право як продукт волі законодавця). Під «природним правом» розумілись (зокрема і насамперед) «права людини» як певні «невідчужувані» права. Виникнення, існування такого роду прав зумовлено природою людини, не залежить від держави. В сучасній юриспруденції науковці також розрізняють «природне право» та «позитивне право», так, під сучасним природним правом розуміють універсальну концепцію прав людини.

Сучасний термін «позитивне право» вказує на право не тільки як на продукт волі законодавця. «Позитивне право» – це норми права, чинні у цей момент, які слід відрізнити, наприклад, від скасованих норм права, норм права, закріплених в історичних нормативних юридичних документах, що не мають юридичної сили. Синонімом терміна «позитивне право» в юридичній науці є термін «об'єктивне право» (об'єктивно існуюча система норм права як певна система соціальних норм).

Студентам (курсантам), які тільки починають присіплювати досліджувати право, доцільно починати формування своєї правосвідомості з дослідження позитивного (об'єктивного) права, тобто права як продукту державно-владної нормотворчої діяльності. У подальшому відповідне нормативне праворозуміння стане (може бути і має бути) основою для критичного філософського, морально-етичного, ціннісного осмислення права, що є складним соціальним явищем.

Зв'язок права з державою, державною владою, державними органами, полягає в тому, що держава, задля встановлення в суспільстві єдиного порядку (правопорядку), встановлює відповідні загальні правила поведінки – норми права. Державні органи забезпечують реалізацію норм права, використання прав і виконання обов'язків, передбачених цими нормами, охорону норм права від порушень. Правові норми – це ті соціальні норми (загальні пра-

вила поведінки), котрі мають загальнообов'язкове значення в суспільстві внаслідок офіційного державно-владного рішення відповідного державного органа, наприклад, органа законодавчої влади.

У соціально-неоднорідному суспільстві (державно-організованому суспільстві), що зумовлене існуванням тих чи інших суспільних антагонізмів, протиріч, конфліктів реалізація правових норм підтримується державним примусом, відповідною державною діяльністю, функціонуванням державного апарату.

Забезпечення реальної дії норм права можливістю застосування за необхідності державного примусу припускає існування, для досягнення відповідних цілей, спеціального контрольно-наглядового апарату, органів розшуку правопорушників, правоохоронних, судових органів та інших державних структур.

Водночас держава піклується про добровільне виконання суб'єктами права вимог норм права, адресованих їм. Заохочуючи сумлінне виконання норм законів, норм, що містяться в інших нормативно-правових актах, держава фінансує правову освіту населення, його виховання в дусі поваги до права і закону.

З огляду на норми звичаїв, норми моралі, норми громадських організацій тощо право відрізняється від інших соціальних норм також тим, що усі чинні правові норми є системою норм, тобто уся сукупність чинних норм права характеризується внутрішньою єдністю, логічним взаємозв'язком норм, їх розподілом на галузі права, інститути права.

Право відрізняється від інших соціальних норм і тим, що воно є системою норм, адресатом котрої виступає соціально неоднорідне суспільство загалом. У світській державі будь-які інші системи соціальних норм (норми громадських організацій, звичаї, релігійні норми й т. ін.) зазначеного загального «адресатного статусу» не мають, вони адресовані лише певній частині суспільства (окремим соціальним групам). Так, є системи релігійних норм, що адресовані лише православним, іудеям, буддистам тощо. Проте є конституційно-правові норми, адресовані будь-якій лю-

дині, що перебуває на території цієї держави, незалежно від її віросповідання, статі, віку тощо.

Характерною ознакою права є те, що норми права – це норми, які знайшли обов'язкове вираження у певній офіційній формі. Наприклад, формами права є «нормативно-правовий акт», «нормативно-правовий договір». Інакше кажучи, право – це норми, закріплені в законах, у судових рішеннях або інших формах (джерелах) права. Право в системі соціальних норм характеризується істотною формальною визначеністю норм права, чітким визначенням прав і обов'язків суб'єктів права, чіткими формулюваннями юридичних понять.

Нерозривний зв'язок права з державою, державним суверенітетом знаходить вираження і в тому, що загалом система права кожної держави завжди має певні індивідуальні якості (структура, зміст), проте внутрішньодержавне право багатьох країн має й низку загальних ознак (наприклад, є загальні види джерел права, загальним є поділ права на приватне і публічне). У структурі системи права в країнах континентальної Європи виокремлюють (за предметом і методом правового регулювання) певні галузі права – конституційне право, цивільне право, кримінальне право, трудове право тощо. Кожна із галузей права є регулятором відповідних якісно однорідних суспільних відносин (майнових, трудових й т. ін.).

З огляду на основні характерні ознаки права як нормативного регулятора суспільних відносин, *право* («позитивне право», «об'єктивне право») можна визначати як *систему соціальних норм (формально-визначених, загальнообов'язкових), що встановлені (або санкціоновані) державою, знаходяться під її охороною, мають владно-вольовий, державно-регулятивний характер.*

Для юриста-практика, який має чітке уявлення про норми права, закріплені в законах та інших формах права, повинен ухвалювати рішення у процесі вирішення юридичних справ на основі норм права незалежно від свого особистого оцінного ставлення до них, зазначене поняття права є поняттям, що має прикладне значення. Але необхідно звернути увагу на те, що головним недоліком зазначеного

поняття права є його абстрагованість від змісту норм права, відсутність ціннісних вимог до цього змісту, тобто за логікою речей цим поняттям права охоплюються, наприклад, і норми, які можуть сприйматись населенням країни як норми, що не призначені для досягнення «загального блага», чи як норми, що не відповідають ідеї реалізації гармонії у співвідношенні «загального блага» і «особистої свободи», або як норми «несправедливі», «аморальні». У зв'язку із чим, наприклад, після Другої світової війни Г. Радбрух, німецький філософ права, опублікував книгу «Законне неправо і надзаконне право», яка за своїм ідейним змістом була морально-філософською реакцією на німецький націонал-соціалізм, відповідний державно-правовий режим в країні. Г. Радбрух критикував гітлерівське законодавство як несправедливе, тобто неправове за змістом. З іншої точки зору, необхідно не забувати й про те, що багато норм права є абсолютно нейтральними у моральному відношенні, наприклад, норми, що визначають структуру тих чи інших державних органів (відповідні норми можуть оцінюватись із позиції їх доцільності, але вони не можуть оцінюватись як несправедливі, аморальні тощо). Також необхідно не забувати і про реальність існування не тільки «інтелектуальної» («розумової») але й «вольової» складової у змісті права. Так, державним законодавчим волевиявленням в одній країні дозволено те, що в іншій заборонено. Водночас в обох країнах відповідні норми права сприймаються населенням як цілком «нормальні».

Зазначене демонструє, що «нормативний підхід» до визначення поняття права не є абсолютно досконалим, але його істотна відповідність об'єктивній реальності також є очевидною.

Слід наголосити, що в юридичній літературі немає єдиного підходу до визначення поняття права, оскільки право належить до числа найбільш складних суспільних явищ. Так, уже юристи Стародавнього Риму, для яких термін «*regula iuris*» («правова норма») був одним із основних термінів римського права, загалом розрізнявали право і закон, писали (Павло), що «право» означає те, що «завжди є справедливим і добрим», яким є природне право, але

«право» – це також і те, що «корисно всім або багатьом у якій-небудь державі», яким є цивільне право. У вітчизняній літературі радянського та пострадянського періоду підходи до визначення поняття права зазвичай демонструють визнання або заперечення класового характеру права (з огляду на співвідношення в понятті права, у змісті права, з одного боку, загальнолюдського, загальнонаціонального, з іншого – класового).

Про проблему визначення поняття права писав І. Кант («Критика чистого розуму»). Він зазначав, що сучасна йому юриспруденція ще не змогла визначити, що таке право – не знайшла відповідь на питання: «Що таке право?». Пошук остаточної, загально визнаної відповіді на питання: «Що таке право?» не отримала і сучасна загальнотеоретична юриспруденція. Колись навіть було сформульовано судження (М. М. Алексєєв), що юристи ніколи не знайдуть визначення права, так само як і дослідники природи не знайдуть відповідь на питання, що таке природа взагалі.

З огляду на стан сучасної юриспруденції, пошук відповіді на питання: «Що таке право?» характеризується тим, що на сьогодні в новітній пострадянській юридичній літературі, насамперед, визначають такі підходи до розуміння права: нормативний підхід, соціологічний підхід, ідеологічний або філософський підхід тощо. Особливістю сучасного стану загальнотеоретичної юриспруденції є інтегративний підхід до розуміння права, який припускає узагальнення основних суджень вищезгаданих підходів, констатацію в них того чи іншого цінного з метою сформулювати інтегративне визначення поняття права. Відповідно до такого визначення, право – це сукупність визнаних у цьому суспільстві й забезпечених офіційним захистом нормативів рівності й справедливості, що регулюють боротьбу й узгодження вільних воľ в їх взаєминах.

---

9. 2. ТЕРМІНИ «ОБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО» І «СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО», ЇХ ЗНАЧЕННЯ

Для юридичної наукової і навчальної літератури є характерним використання термінів «об'єктивне право» («право в об'єктивному значенні») і «суб'єктивне право» («право в суб'єктивному значенні»). Зазначені терміни припускають розрізнення «права» як виду соціальних норм і «права» як можливої поведінки суб'єкта права. Норми (уповноважувальні) об'єктивного права передбачають певні «права» суб'єктів права, інакше кажучи їх «суб'єктивні права» як *гарантовану законом, державою певного виду й певної міри можливу, юридично дозволену поведінку* (наприклад, право на підприємницьку діяльність).

«Суб'єктивне право», як і «об'єктивне право», має певну структуру. Проте, на відміну від структури об'єктивного права (наприклад, галузі права є елементами системи права), структура суб'єктивного права є певною можливістю, що стосується поведінки уповноваженого суб'єкта права. Можлива поведінка уповноваженого суб'єкта права – це ті правомочності, що в юридичній літературі позначають такі терміни, як «право-поведінка», «право-вимагання», «право-домагання». «Право-поведінка» є правом на власні дії уповноваженого суб'єкта. «Право-вимагання» – це право уповноваженого суб'єкта на адекватні дії зобов'язаною особою. «Право-домагання» є правом уповноваженого суб'єкта на відповідні забезпечувальні примусові дії державою при невиконанні або при неналежному виконанні зобов'язаною особою свого обов'язку.

---

9. 3. ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ ПРАВА

Принципи права є *нормативно закріпленою ідейною основою права, що визначає статичку і динаміку його буття – структуру права, функціонування права, формування і розвиток змісту права, його сутність, соціальну спрямованість*.

Принципи права – ідеологічна, нормативно-ідейна основа функціонування правової життєдіяльності суспільства, його правової системи. Як стрижневі ідеї права, принципи права, відображені у змісті норм права, характеризую-

ють сутність і соціальне призначення права цієї країни, вони впливають як на статику права, так і на динаміку права. Наприклад, принципи права визначають у низці країн поділ права на приватне право і публічне право, вони є істотним чинником процесу правотворчості, підготовки нормативно-правових договорів, нормативно-правових актів, інших актів законодавства, вони впливають на процес застосування норм права, процес тлумачення норм права. Інакше кажучи, принципи права є нормативно-ідейним критерієм (орієнтиром) усіх правових форм, видів юридичної діяльності у державі: правотворчої діяльності, правозастосовної діяльності, правоохоронної діяльності тощо.

Існування принципів права обумовлює системність права, тобто внутрішню узгодженість, єдність галузей та інститутів права, їх уповноважувальних, зобов'язальних, заборонних норм, норм матеріального та процесуального права й т. ін.

Як ідеологічна основа функціонування правової життєдіяльності суспільства, його правової системи, принципи права невіддільні від природи самого суспільства, від його економічного, соціального, політичного ладу, від панівного в цій країні державного режиму (тоталітарного, авторитарного, демократичного), тобто характер принципів є об'єктивно обумовленим, він відображає конкретно-історичні особливості цього суспільства (рабовласницького, феодального, капіталістичного тощо). Тому, з огляду на історію розвитку людства, на розвиток права як такого, на розвиток права в тих чи інших країнах, частинах світу, можна розрізняти принципи рабовласницького права, феодального права, соціалістичного права, принципи римського права, континентального права, мусульманського права, принципи національного права, принципи міжнародного права й т. ін.

Принципи права можуть отримати пряме текстуальне закріплення в актах законодавства цієї держави (тексти статей законів містять формулювання відповідних принципів права, наприклад, тексти конституцій низки сучасних демократичних держав безпосередньо вказують на такі конституційні принципи, як принцип верховенства

права, принцип народовладдя тощо), проте принципи права можуть визначатись і як результат логічного аналізу змісту певних конкретних норм права, тобто як результат узагальнення змісту відповідних норм права.

Зважаючи на галузеву структуру права, серед принципів права є низка принципів, загальних для усіх галузей права, насамперед, такими є: конституційні принципи, принцип верховенства права, законності, рівноправності, взаємної відповідальності особи і держави тощо. Поряд із загальними принципами в правовому регулюванні суспільних відносин свої роль та місце мають і міжгалузеві принципи, що є загальними лише для певних галузей права, – для суміжних (споріднених) галузей права (наприклад, є низка загальних принципів для кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права). Окрім зазначених принципів права, є і суто галузеві принципи, тобто принципи, чинність яких має виключно внутрішньогалузевий характер.

Право, як загалом і будь-який інший соціальний інститут, виконує певні функції.

Функції права – це *визначені сутністю права, його соціальним призначенням у цій країні, основні напрямки юридичного впливу на суспільні відносини права як нормативного регулятора цих відносин.*

Оскільки право («позитивне право», «об'єктивне право») є нормативним регулятором суспільних відносин, в юридичній літературі традиційно пишуть, передусім, про таку його функцію, як регулятивна функція, а також про охорончу функцію права (право не тільки регулює певні суспільні відносини, право й охороняє відповідні суспільні відносини).

Регулятивна функція права припускає організаційно-координаційний вплив права на регульовані суспільні відносини шляхом визначення позитивних правил поведінки учасників цих відносин, ця функція виражається у нормативному визначенні правового статусу фізичних та юридичних осіб, повноважень державних органів, їх посадових та службових осіб і т. ін.

У межах регулятивної функції права виокремлюють (С. С. Алексєєв) такі його функції, як регулятивна статична

функція і регулятивна динамічна функція, тобто існують дві підфункції регулятивної функції права. Регулятивна статична функція права (наприклад, її демонструє авторське право) припускає, що право впливає на певні суспільні відносини шляхом їх (відносин) нормативного закріплення (закріплення в нормах тих чи інших галузей та інститутів права). Охоплення правовим регулюванням певних суспільних відносин, їх нормативне закріплення, надає таким відносинам (мають відповідати інтересам прогресивного розвитку суспільства) новий соціальний статус, якість стабільності. Регулятивна динамічна функція (наприклад, її демонструє господарське право) виражається у впливі права на суспільні відносини через надання цим відносинам певної динаміки, розвитку.

Охоронна функція права (так, її демонструють норми кримінального права) припускає спрямованість права на охорону певних суспільних відносин (соціально-економічних, політичних, екологічних, майнових і т. ін.), його вплив на свідомість і волю людей, їх поведінку через встановлення заборон щодо певних видів поведінки, встановлення юридичних санкцій, що застосовуються до правопорушників, через інформування змістом відповідних нормативно-правових приписів, що певні суспільні відносини перебувають під їх охороною.

---

9. 4. СУТНІСТЬ ПРАВА.

ОСНОВНІ СУЧАСНІ ВЧЕННЯ ПРО СУТНІСТЬ ПРАВА

Філософська категорія «сутність» використовується для відповідної характеристики будь-якого предмета чи явища. Ця категорія також є традиційною і для юриспруденції. Визначення сутності права припускає встановлення тієї відносно стійкої та найбільш важливої, внутрішньої якісної основи, яка відображає природу права як соціального інституту, його соціальне призначення.

Так, у сучасній юридичній літературі пишуть, що право слід розуміти як засіб громадської злагоди, врахування інтересів усіх соціальних груп (структур) суспільства (у цьому контексті йдеться про сутність права в демокра-

тичній, правовій, соціальній державі). З іншого боку, характеризуючи сутності права, доволі часто в сучасній юридичній літературі використовують категорію «воля». Історичний розвиток правової думки свідчить, що на необхідність врахування категорії «воля» при дослідженні регулятивної природи права науковці вказують вже давно. Про це писали і Г. Гроцій, і Т. Гоббс, і Ж.-Ж. Руссо.

На сьогодні науковці зазначають, що характеристика сутності права як загальної волі має пов'язувати цю волю, насамперед, із такими умовами життєдіяльності суспільства, як матеріальні умови, соціально-культурні умови. Невіддільна характеристика сутності права і від характеристики соціальної структури соціально неоднорідного суспільства (державно організованого суспільства), від характеру класів та інших соціальних груп (великих, малих), а також і від окремих осіб як впливових суб'єктів політики, політичної системи суспільства, що має прямиий, тісний зв'язок з його правовою системою, законодавчим процесом, правовим регулюванням суспільних відносин. Загальна воля формується як результат компромісу інтересів, за характером – публічних, індивідуальних (у широкому сенсі цього слова), на реалізацію яких спрямовані зазначені суб'єкти соціуму. Ця воля має знайти нормативне закріплення, зовнішнє вираження у законі або іншій формі права як формально-обов'язковий загальносоціальний регулятор поведінки людей, їх об'єднань, як офіційно репрезентована державою міра свободи, офіційний критерій юридично значущої поведінки. Сутність права слід розуміти як *загальну волю, зумовлену матеріальними та іншими чинниками життєдіяльності суспільства, характером домінуючих суб'єктів соціуму, сформовану як результат узгодженості інтересів (публічних, індивідуальних), зовнішньо державно-офіційно виражену як загальна міра (формально-обов'язковий нормативний регулятор) поведінки суб'єктів права.*

Питання про природу права було і залишається одним із основних питань загальнотеоретичної юриспруденції. «Сутність права» є однією з основних категорій загальної теорії права, оскільки від розуміння природи права, його квінтесенції залежить розуміння інших правових

явищ, тобто підхід до розуміння природи права впливає, у свою чергу, на підхід до вирішення інших важливих як теоретичних, так і практичних правничих питань.

На сьогодні в юриспруденції немає однієї універсальної доктрини, єдиного вчення про сутність права, єдиного підходу визначення сутності права. У сучасній теорії права є певна сукупність таких підходів, є різні відповідні концепції, напрямки, серед яких зазвичай в юридичній літературі виокремлюють низку основних учень про сутність права, наприклад, є вчення психологічного, соціологічного напрямку. Вся сукупність зазначених учень припускає, що право є складним, багатоаспектним явищем, тому для розуміння його сутності необхідно враховувати різні точки зору на його природу (соціологічний, психологічний, нормативний та ін. підходи). Наявність різних доктринальних відповідей на питання про сутність права свідчить про існування різних типів, різних шкіл праворозуміння, інакше кажучи, в юридичній науці існують різні концепції розуміння природи права, його сутності.

З-поміж учень про природу права в сучасній юридичній літературі, передусім, виділяють *теорію природного права*, виникнення якої має зв'язок з низкою революцій XVII – XVIII ст. Основні поняття цієї теорії «природне право» і «позитивне право». Суб'єктом створення останнього є держава, але поряд з позитивним правом є природне право, поряд з юридичними нормами, встановленими державою, є низка прав, які людина має в силу свого народження, ці права є невідчужуваними, тобто держава не може їх скасувати, відмінити і т. ін. Навпаки, такого роду права, наприклад, право на свободу, право на життя, мають знайти обов'язкове закріплення в законодавстві держави, в позитивному праві. З огляду на вимоги «осучасненої» природно-правової теорії, тобто з точки зору *теорії відродженого природного права*, створене державою право є похідним від природного права, позитивне право визнається правом лише тоді, коли воно відповідає природному праву (певним загальнолюдським принципам).

Якщо теорія природного права виводить право із природи людини, то *психологічна теорія права* виводить право із її психіки. Психологічна теорія розрізняє офіційне право як систему правових норм, установлених держа-

вою, і неофіційне право: інтуїтивне право – психічні переживання людей, які й є реальним правом, пов'язаним з емоціями однієї людини, що вона має певний обов'язок щодо іншої, а та, зі свого боку, має право вимагати виконання цього обов'язку. Таким чином, право слід розглядати, насамперед, не як норми, створені державою, а як інтуїтивне явище сфери емоцій (психічних переживань) людини.

Соціологічна теорія права наголошує на правовідносинах як основній, найбільш істотній частині права, правові норми – це частина права, але не настільки істотна, як правовідносини. Соціологічна теорія права зосереджує увагу, передусім, на процесі реалізації права, на «праві в дії», на «живому праві», яке існує поряд з правовими нормами як реальний порядок. Цей порядок уособлює процес реалізації (дії) права в суспільстві, що виявляється у чітко окреслених діях визначених учасників правовідносин як конкретної форми буття права. Характерною тезою соціологічної теорії права є теза про можливість зміни правової норми в процесі її суддівського застосування, про необхідність і доцільність свободи суддівського розсуду.

Основна ідея *соціальної концепції права* Л. Дюгі – ідея співробітництва різних соціальних верств і груп у процесі здійснення державної влади (ідея солідарності), суб'єкти соціального спілкування мають чинити так, щоб забезпечити солідарність усіх членів суспільства. Право слід розглядати як засіб досягнення соціальної гармонії, інструмент, що слугує охороні «спільних інтересів» усіх соціальних верств і груп, право є виразником їх солідарності.

Нормативістська теорія права (XX ст., Г. Кельзен та ін.) зазначає, що право – це сукупність норм як правил «належної поведінки» – «сукупність норм абстрактного належного». Норми права або встановлюються державою, або т. зв. суверенною нормою (виникають не з реальних суспільних відносин), тобто з точки зору формально-догматичного аналізу права, правової норми юридичні норми розглядаються у штучному відриві від економіки, політики, соціальної структури суспільства.

Марксистська теорія права, яка утворилася у другій половині XIX ст., припускає матеріалістичне розуміння історії розвитку людства, матеріалістичний погляд на процес виникнення держави та права, підкреслення класової

природи держави та права. Марксистська теорія права, зважаючи на період раннього капіталізму, звертає увагу на виникнення, існування класових протиріч, класової боротьби, наголошує на класовій природі держави і права, на класовій природі законів, оскільки право – це зведена в закон воля буржуазії як панівного класу, воля, зумовлена матеріальними умовами життя цього класу.

Окрім зазначеного, в сучасній юридичній літературі зазвичай пишуть про «вузьке» («вузьконормативне») і «широке» праворозуміння. Відповідно до нормативного розуміння права його слід розглядати саме як систему чинних юридичних норм, істотними ознаками права є його нормативність, формальна визначеність, зв'язок із державою (державно-волевий, владно-регулятивний характер, забезпеченість державним примусом). Натомість у широкому розумінні право – не лише правові норми, а й правовідносини, правосвідомість, суб'єктивні права, правозастосовні акти й т. ін., при цьому головна увага приділяється не нормам права, а саме правовідносинам, які є центральною ланкою права, як і всієї правової системи загалом.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Схарактеризуйте об'єктивне (позитивне) та суб'єктивне право.*
2. *Проаналізуйте принципи права?*
3. *Які є види принципів права?*
4. *Назвіть функції права.*
5. *У чому полягає регулятивна функція права?*
6. *Які є види регулятивної функції права?*
7. *Схарактеризуйте охорончу функцію права?*
8. *Проаналізуйте сутність права.*
9. *У чому полягає особливість теорії природного права, а також теорії відродженого природного права?*
10. *У чому полягає особливість психологічної теорії права?*
11. *У чому полягає особливість соціологічної теорії права?*
12. *У чому полягає особливість соціальної концепції права?*
13. *У чому полягає особливість нормативістської теорії права?*
14. *У чому полягає особливість марксистської теорії права?*
15. *Схарактеризуйте «вузьке» («вузьконормативне») та «широке» праворозуміння?*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві / Ч. Азімов // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – №2 (25). – С. 135 – 141.
2. Алексеев С. С. Право. Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М. – 1999. – 712 с.
3. Берман Г. Д. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Д. Берман. – М. – 1994.
4. Емельянов С. А. Право: определение понятия. [Текст] / С. А. Емельянов. – М., 1992.
5. Зайцев Ю. Вичерпання національних засобів правового захисту: критерії кваліфікації / Ю. Зайцев // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2000. – № 2. – С. 199 – 203.
6. Зайцев Ю. Потреба використання практики Європейського суду з прав людини / Ю. Зайцев // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2002. – № 3. – С. 11 – 16.
7. Знаменський Г. Пріоритет спеціальних законів як загальноюридичний принцип / Г. Знаменський // Юридична Україна. – 2003. – №4. – С. 4 – 6.
8. Карбонье Ж. Юридическая социология / Ж. Карбонье. – М. – 1986. – 352 с.
9. Кистяковский Б. А. Право как социальное явление / Б. А. Кистяковский // Социологические исследования. – 1990. – № 3. – С. 99 – 109.
10. Колодій А. М. Принципи права України [Текст] : монографія / А. М. Колодій : Нац. акад. внутр. справ України. – Київ : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
11. Кондратьев Р. Принципи права та їх роль у регулюванні суспільних відносин / Кондратьев Р., Гернего О. // Право України. – 2000. – № 2. – С. 43 – 45.
12. Корчемна Л. О. Нормативний і дескриптивний підходи до права / Л. О. Корчемна // Право і безпека. – 2002. – № 4. – С. 20 – 22.
13. Костенко О. М. Культура і закон у протидії злу [Текст] : монографія / О. М. Костенко. – Київ: Атіка, 2008. – 352 с.
14. Костенко О. М. Що є право? Про основи «натуралістичної» юриспруденції у світлі соціального натуралізму / О. М. Костенко // Право України. – 2010. – № 4. – С. 83 – 92.
15. Прокопов Д. Є. Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина XIX – початок XX століть): Монографія / Д. Є. Прокопов. – К.: Логос, 2011. – 543 с.
16. Природне та позитивне право: реальність чи ілюзорність аналогії / С. І. Клім // Актуальні проблеми держави і права. – 2010. – Вип. 56. – С. 84 – 90.

17. Лившиц Р. З. Современная теория права : Крат. очерк / Р. З. Лившиц; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – Москва : ИГПАН, 1992.
18. Лисенков С. Л. До питання про сутність та зміст права // Проблеми удосконалення кримінального та кримінально-процесуального законодавства. – К., 1993. – С. 79 – 82.
19. Макаров О. В. Соотношение права и государства [Текст] / О. В. Макаров // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 16 – 22.
20. Максимов С. И. Онтологическая природа права / С. И. Максимов // Проблеми законності.: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків – 2001. – Вип. 48. – С. 175 – 184.
21. Малейн Н. С. Правовые принципы, нормы и судебная практика / Н. С. Малейн // Государство и право. – 1996. – № 6. – С. 12 – 19.
22. Мохонь Т. К. Деякі проблеми гармонізації національного законодавства з міжнародним правом / Т. К. Мохонь // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – № 7. – С. 53 – 57.
23. Оль П. А. Правопонимание: от плюрализма к двуединству. / П. А. Оль. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2005. – 241 с
24. Паламарчук В. Право і перехідна економіка України: взаємодія чи суперечність? / В. Паламарчук // Право України. – 1997. – № 5.
25. Плавич В. П. Сучасна концепція праворозуміння та його моделі / В. П. Плавич // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 27. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 3 – 7.
26. Рабінович П. М. Право сучасної України: тенденції та суперечності розвитку / П. М. Рабінович // Правова система України. Питання теорії і практики. – К. 1993.
27. Упоров И. В. Естественное и позитивное право: понятие, история, тенденции и перспективы развития. / Упоров И. В., Схатум Б. А. – Краснодар, 2000. – 146 с.
28. Фулей Т. Застосування фундаментальних принципів права зарубіжними та міжнародними судовими органами / Т. Фулей // Юридична Україна. – 2003. – № 6. – С. 40 – 47.
29. Шульга А. М. Концепція розрізнення права і закону, її світоглядна цінність, прикладне значення / А. М. Шульга // Форум права. – 2011. – №4. – С. 852 – 855. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11samcpz.pdf>
30. Шульга А. М. Проблема праворозуміння і прикладні критерії правової кваліфікації поведінки суб'єктів права / А. М. Шульга // Форум права. – 2012. – №2. – С. 804 – 807. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12samcpz.pdf>

Розділ 10

НОРМИ ПРАВА

10.1. ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ НОРМ ПРАВА

Норма права є однією з головних правових категорій у теорії права. Норма права є основою для найважливіших юридичних явищ і процесів. Система права, правове регулювання, правові відносини й інші феномени юридичної сфери розкриваються і виявляють себе завдяки правовим нормам, встановлених державою. Саме через норми права держава здійснює вплив на суспільство. На їх основі визначаються повноваження державних структур. Цими нормами конкретизуються та реалізуються суб'єктивні права й юридичні обов'язки. Норма права є первинною клітинкою права та її вихідним структурним елементом.

Слід зазначити, що норми права – це різновид соціальних норм, тому їм властиві ознаки, характерні для всіх соціальних норм.

Водночас, правова норма є відносно самостійним явищем, яке має специфічні особливості, що поглиблюють наші уявлення стосовно права, його змісту та сутності, механізму правового впливу, юридичної відповідальності тощо.

Норма права є «елементарною часткою» права. У зв'язку з цим, норми права як частині цілого, притаманні ті ж ознаки і властивості, характерні для права загалом.

Отже, **норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване державою правило поведінки загального характеру, яке охороняється державою та визначає права і обов'язки осіб в урегульованих суспільних відносинах, реалізація якого забезпечується достатнім рівнем правосвідомості суб'єктів права та можливістю застосування засобів впливу аж до прямого примусу.**

Ознаки норм права:

Правова норма пов'язана з державою. Це владний припис, який встановлюється чи санкціонується державою та відображає її волю. Встановлення норми здійснюється шляхом безпосередньої державної чи делегованої правотворчості, а санкціонування є державним затвердженням уже існуючих у суспільстві приписів та наданням їм певного ступеню обов'язковості. Лише держава наділена можливістю встановлювати, змінювати та скасовувати норми права. З іншого боку, норми права визначають межі впливу держави на суспільство, а також встановлюють коло повноважень державних структур. У демократичному суспільстві правова норма приймається державою від імені суспільства (народу), виражає волю її домінуючої частини, однак і в цьому випадку вона є владним приписом щодо поведінки чи діяльності суб'єктів суспільних відносин.

Це персоніфіковане правило поведінки, що не вичерпує себе одноразовим застосуванням, розраховане на врегулювання багатьох типових юридично значущих ситуацій.

Це правило поведінки, що визначає модель можливої, бажаної та необхідної поведінки суб'єктів, яка відповідає інтересам суспільства та держави. Завдяки нормі суб'єкти можуть визначити правомірність чи протиправність своєї поведінки. Зміст норми складають суб'єктивні права як можливість вчиняти правомірні дії для реалізації власних інтересів; юридичні обов'язки здійснення необхідної поведінки та заборони як необхідність утриматися від вчинення дій певного роду.

Це загальнообов'язкове правило поведінки. Положення, що містить в собі норма права, повинні сприйматися усіма суб'єктами, яким адресована норма права, як безумовна провідна вказівка до дій, що походять від держави і не підлягають обговоренню або оцінці з погляду їх доцільності чи раціональності.

Це формально визначене правило поведінки. Визначеність означає, що правило поведінки, закріплене в тексті правової норми, чітко зафіксоване в нормативно-правовому акті або в інших офіційних джерелах права. Формальність означає, що правило поведінки формулю-

ється у вигляді юридичних прав і обов'язків суб'єктів суспільних відносин.

Норма права має **представницько-зобов'язальний характер**. З одного боку, вона надає можливість здійснення дій, спрямованих на задоволення законних прав або повноважень вказаних суб'єктів. З іншого – зобов'язує виконувати або утриматися від виконання дій або несе юридичну відповідальність.

Це правило поведінки, здійснення якого *забезпечується державою*. З одного боку, вона створює реальні умови і засоби, що сприяють безперешкодному добровільному здійсненню відповідними суб'єктами сформульованих у нормі права зразків поведінки, а з іншого – застосовує засоби заохочення, переконання та примусу до бажаної поведінки, а також передбачає можливість застосування відповідних юридичних санкцій.

Можливість застосування при цьому державного примусу є певною гарантією належної реалізації правової норми. Хоча у правовій державі достатній рівень правосвідомості, коли правомірна поведінка здійснюється за звичкою, є корисною, а особа відчуває комфортність і захищеність в результаті правомірних вчинків, буде більш надійним підґрунтям загальнообов'язковості правової норми.

Норма права **спрямована на регулювання типових (однорідних) суспільних відносин шляхом встановлення суб'єктивних прав, обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності їх учасників**.

Логічність норми виявляється у встановленні нею логічно завершеної моделі поведінки суб'єктів та наявності логічного змісту і структури. Форму логічності норми право можна визначити такими тезами:

– якщо суб'єкт права діє в ситуації, що регулюється правом, він повинен узгоджувати свою поведінку з приписами правових норм;

– якщо поведінка суб'єкту права не відповідає нормі права, він має нести юридичну відповідальність.

10.2. ВИДИ НОРМ ПРАВА

Складність суспільних відносин, що регулюються правом, а також багатоаспектність самої категорії «право» зумовлює можливість класифікації правових норм за різноманітними критеріями.

Класифікація норм права – це їх поділ на окремі види за певними суттєвими ознаками, які визначають специфічну роль кожного із різновидів норм у регулюванні суспільних відносин.

Класифікація надає можливість:

- 1) чітко визначити місце кожної з правових норм у системі права;
- 2) дослідити особливості кожного з різновидів норм права;
- 3) охарактеризувати функції норм та їх місце у механізмі правового регулювання;
- 4) визначити межі регулятивного впливу держави на суспільство за допомогою права;
- 5) встановити шляхи вдосконалення правотворчої та правозастосовчої практики та підвищити її ефективність.

Норми права поділяються на види за певними критеріями:

За предметом правового регулювання:

- норми цивільного права;
- норми конституційного права;
- норми адміністративного права;
- норми кримінального права;
- норми кримінально-процесуального права та ін.

За методом правового регулювання (за способом встановлення диспозиції):

- імперативні – виражаються в категоричних приписах, вичерпно закріплюючи суб'єктивні права, обов'язки, повноваження.
- диспозитивні – приписують варіант поведінки, але дають можливість сторонам відносин самим визначити права і обов'язки, тобто надають суб'єктам свободу вибору поведінки.

За характером впливу на особу:

- заохочувальні – встановлюють міри заохочення за варіант поведінки, що схвалений державою і суспільством;
- рекомендаційні – встановлюють варіант бажаної з точки зору держави і суспільства поведінки суб'єктів.

За рівнем правового регулювання:

- норми матеріального права – містять правила поведінки (права, обов'язки, заборони), на підставі яких можливе вирішення справи;
- норми процесуального права – встановлюють оптимальний порядок застосування норм матеріального права. Призначення таких норм – встановити процедуру, “регламент” здійснення прав чи виконання обов'язків закріплених у нормах матеріального права;

За функціями у правовому регулюванні:

- регулятивні норми (розраховані на правомірну поведінку, встановлюють юридичні права та обов'язки учасників врегульованих суспільних відносин);
- правоохоронні норми (розраховані на запобігання і протидію протиправній поведінці та містять санкції, які застосовуються до правопорушників).

За суб'єктами правотворчості норми права бувають:

- як результат прямого волевиявлення народу у процесі референдуму;
- органів законодавчої влади;
- органів місцевого самоврядування;
- глави держави;
- органів виконавчої влади;
- трудових колективів та об'єднань громадян.

За призначенням у правотворчості:

- первинні;
- похідні (деталізуючі, конкретизуючі норми).

За дією у просторі:

- загальні (загальнодержавні) норми;
- місцеві (локальні) норми;
- локальні норми.

За дією в часі:

- постійні – норми невизначеної в часі дії;
- тимчасові – норми визначеної в часі дії.

За дією по колу суб'єктів:

- загальні – поширюються на все населення країни;
- спеціальні – поширюють свою дію лише на певне коло суб'єктів;
- виняткові – утверджують винятки із загальних та спеціальних правил.

За характером диспозиції:

- управомочні (вказують на можливість здійснення певних дій та надають суб'єктам певні права);
- зобов'язуючі (вказують на необхідність здійснення певних дій та покладають на суб'єктів певні обов'язки);
- уповноважуючі (вказують на необхідність владного впливу владних суб'єктів в конкретній, передбаченій законом ситуації);
- забороняючі (вказують на необхідність утримання від здійснення певних дій, тобто встановлюють заборони).

Серед великої кількості норм права виділяють також **спеціалізовані (нетипові) норми права**, тобто приписи “нестандартного” характеру, в яких відсутні ті чи інші ознаки, властиві класичній моделі норм права.

На відміну від класичних норм права, вони:

- виконують додаткову (субсидіарну) функцію в правовому регулюванні;
- позбавлені традиційної логічної структури, що характерна для норм права як класичного припису;
- виступають як зразок, еталон поведінки, зміст якого визначається змістом виконуваної функції (так, норми, що закріплюють принцип законності, орієнтують суб'єктів на здійснення правомірної поведінки).

Спеціалізовані норми права неоднакові за своєю природою і функціональним призначенням. Вони можуть бути поділені на:

- **норми-засади** – це правові приписи, які закріплюють засади конституційного ладу держави, основи соціально-економічного, політичного, державного життя, взаємовідносини держави і особистості, форми власності та ін. Ці норми зосереджені, насамперед, у Конституції та дістають свій розвиток та логічне вираження в інших вихідних правових нормах і, передусім, у нормах-принципах (наприклад, ст. 1 Конституції України проголошує Україну суве-

ренною і незалежною, демократичною, соціальною, правопо-
вою державою);

- **норми-принципи** – це правові приписи, які виражають і закріплюють принципи права. Ці норми розглядаються як результат нормативного узагальнення державно-правових явищ, вони виражають зміст і закономірності цих явищ. Норми-принципи можуть виступати нормативно-правовою основою вирішення юридичної справи, зокрема при виявленні прогалин у праві, соціальних орієнтирів громадянського суспільства. Так, ст. 8 Конституції України закріплює принцип верховенства права і ст. 3 Цивільного Кодексу України – принцип справедливості, добросовісності та розумності;

- **визначально-установчі норми** – це правові приписи, які визначають мету, завдання окремих інститутів або галузей права;

- **норми-дефініції** – це норми, які містять визначення правових категорій та понять, наприклад, поняття злочину, юридичної особи та ін.;

- **декларативні норми** – норми, які містять положення програмного характеру, нормативні оголошення;

- **оперативні норми** – норми, роль яких виражається у встановленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, у його поширенні на нове коло суспільних відносин, на новий термін;

- **норми-терміни** – це такі правові приписи, які вказують на час, настання або проходження якого тягне певні юридичні наслідки (наприклад, термін позовної давності). Терміни бувають матеріально-правовими і процесуально-правовими. Більшість термінів – це певні проміжки часу, що вимірюються годинами, днями, місяцями, роками. Однак вони можуть визначатися також і вказівкою на випадки або обставини, що мають настати (повноліття людини);

- **колізійні норми** – норми, які у разі наявності протиріччя між окремими нормативно-правовими актами з того самого предмета регулювання, повинні застосовуватися в цьому випадку, тобто це норми, що регулюють вибір норми. Вони призначені для вирішення колізій (конфлікти норм, пов'язані з особливостями регулювання тих самих суспільних відносин різними правовими актами);

- **норми-презупції** – в цих нормах закріплюється припущення щодо існування або відсутності юридичних фактів. Наприклад, Цивільний Кодекс України встановлює презупцію добросовісності та розумності поведінки особи або презупцію недостовірності негативної інформації, поширеної на особу;

- **норми-преюдиції** – це норми, що містять будь-яке оспорювання існування вже доведеного юридичного факту і закріплення в юридичному акті, що набрав чинності. Наприклад, згідно зі ст. 61 ЦПК обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрали законної сили, не доказуються при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини;

- **норми-фікції** – це норми, якими визнаються існуючими ті юридичні факти, що відсутні в реальному житті, і навпаки. Згідно зі статтею 46 ЦК України фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Уявною, але об'єктивно необхідною в праві, є, наприклад, поняття “юридична особа”. Процесуальною фікцією вважається правом, закріплення у ч. 8 ст. 76 КПК України, згідно з якою у разі відмови адресата одержати судову повістку, особа вважається повідомленою про час і місце судового засідання.

Процесуальні презупції, преюдиції і фікції є засобами процесуальної економії, сприяють більш ефективному викладенню нормативного матеріалу.

10.3. СТРУКТУРА НОРМИ ПРАВА ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ЇЇ СКЛАДОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ

Під структурою норми права розуміють її будову, внутрішній устрій і в загальному вигляді норму права можна представити формулою:

Якщо..., то..., інакше (в противному разі)..

Тому найпоширенішою є ідея про трьохелементну конструкцію норми права. Ця позиція впливає з того, що норма права повинна:

- встановлювати умови, за яких певні суб'єкти можуть реалізовувати свої права й обов'язки;
- окреслювати конкретне правило поведінки загального характеру шляхом закріплення прав і обов'язків суб'єктів;
- закріплювати певні засоби (у формі санкцій) забезпечення приписів, що в ній містяться.

Відповідно до цього норма права логічно складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції та санкції.

Гіпотеза – це частина норми права, що вказує на фактичні обставини, за умови настання яких необхідно або можливо виконання встановленого правила. Призначення гіпотези – визначити сферу та межі регулятивної дії диспозиції та норми права в цілому.

Види гіпотез:

1. За ступенем визначеності:

- визначена – вичерпно визначає ті умови, за наявності яких набуває чинності правило поведінки, що міститься у диспозиції норми права;
- відносно-визначена – обмежує умови застосування норми права певним колом формальних ознак.

2. За формою вираження:

- абстрактні – умови застосування норми визначаються загальними родовими ознаками, що надає можливість охопити та врегулювати значну кількість однорідних випадків;
- казуальні – визначаються умови дії норми, використовуючи більш вузькі, спеціальні родові ознаки, тому норма права поширюється на більш обмежене коло випадків.

3. За складом:

- прості – містять одну обставину, що необхідна для дії правової норми;
- складні – містять дві або більше обов'язкових обставин, з якими пов'язується дія правової норми;
- альтернативні – чинність норми права визначається залежно від однієї або кількох фактичних обставин (умов), для настання правових наслідків досить наявності однієї з цих обставин.

Диспозиція – це частина норми права, в якій у вигляді владного припису визначається те чи інше правило поведінки.

нки (що повинен робити або, навпаки, не робити суб'єкт) за наявності умов, передбачених гіпотезою цієї норми.

Види диспозицій:

1. За ступенем визначеності:

- визначені – закріплюють однозначне правило поведінки, тобто учасники відносин позбавлені можливості для вибору іншої поведінки;
- не повністю визначені – вказують лише на загальні ознаки поведінки, у рамках яких суб'єкти уточнюють свої права та обов'язки самостійно;
- відносно визначені – вказують на права й обов'язки суб'єктів, але надають можливості для їх уточнення залежно від конкретних обставин;
- альтернативні – вказують на настання декількох правових наслідків, але передбачають настання лише одного з них.

2. За способом викладення:

- проста – правило поведінки визначається у загальному вигляді без деталізації його ознак;
- описова – правило поведінки закріплюється повно, з деталізацією його ознак; чітко визначаються права і обов'язки учасників відносин;
- бланкетна – закріплюються лише загальні (основні) ознаки правила поведінки, а для встановлення ознак, яких бракує, слід звертатися до норм іншого нормативного акта, іншої галузі права;
- відсылна – аналогічна бланкетній, із тією різницею, що для встановлення ознак, яких бракує, слід звертатися до інших частин цієї норми або до інших норм цієї ж галузі права.

3. За складом:

- прості – містять одне правило поведінки;
- складні – містять два або більше обов'язкових правил поведінки;
- альтернативні – містять декілька правил поведінки, суб'єкт може виконувати будь-яке з них.

Санкція – це частина норми права, яка передбачає міри примусового впливу, що застосовуються до правопорушників цього правила поведінки. Мета санкцій – створення тих чи інших несприятливих наслідків для пра-

випоручника або заохочувальних наслідків для суб'єктів, що виконують владний припис.

Види санкцій:

За ступенем визначеності:

- абсолютно визначені – чітко визначають вид та міру юридичної відповідальності;
- відносно визначені – межі юридичної відповідальності визначаються від мінімальної до максимальної або тільки до максимальної;
- альтернативні – вказують на декілька можливих засобів впливу на правопорушника, а доцільність застосування конкретного засобу визначається правозастосовчим органом, виходячи з особливості конкретної справи;
- посылкові – містять вказівки на санкції інших норм, до яких слід звертатися для визначення конкретного засобу впливу.

За характером наслідків:

- каральні (штрафні);
- правовідновлюючі (компенсаційні);
- заохочувальні.

За галузями права:

- кримінально-правові;
- адміністративно-правові;
- цивільно-правові;
- дисциплінарні.

У юридичній літературі наголошується, що трьохелементна структура є однією з ознак, що відрізняє норму права від інших соціальних норм і без якої норма права перестася бути класичною моделлю відповідних правил поведінки.

10.4. СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМИ ПРАВА І СТАТТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО АКТА

Норми права закріплюються у статтях нормативно-правових актів у різні способи щодо викладення елементів норм права.

Їх класифікація проводиться за такими підставами:

1. За повнотою викладення норм права:

- прямий (повний) спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені всі структурні елементи норми пра-

ва, тобто норма права та стаття нормативно-правового акта за обсягом збігаються – у цій статті міститься один припис;

- відсильний спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи цієї норми права, але в ній зазначається, в якій статті цього ж нормативного акта викладений елемент норми, якого бракує. У цьому випадку у статті міститься два або більше нормативних приписів і стаття поділяється на частини, пункти, інші складові;

- бланкетний спосіб – у статті нормативно-правового акта викладені не всі структурні елементи такої норми права, але з цієї ж статті випливає, що елемент, якого бракує, викладений в іншому нормативно-правовому акті. В такому випадку норма права в повному обсязі міститься як в статті цього нормативно-правового акта, так і в статті іншого нормативно-правового акту.

2. За рівнем узагальнення:

- абстрактний спосіб – зміст норми розкривається загальними, абстрактними, не індивідуалізованими поняттями;

- казуїстичний (казуальний) – зміст норми розкривається індивідуалізованими поняттями, шляхом переліку певних фактів, випадків, ознак та ін.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Що таке норми права та в чому полягає їх соціальне призначення?*
2. *Назвіть ознаки, що відрізняють норму права від інших соціальних норм.*
3. *Схарактеризуйте представницько-зобов'язальний характер норм права?*
4. *За якими критеріями норми права поділяються на види?*
5. *Що таке заохочувальні і рекомендаційні норми права?*
6. *Яку роль виконують правоохоронні норми в правовому регулюванні?*
7. *Дайте визначення спеціалізованих норм права і коротко їх опишіть.*
8. *Наведіть приклади норм-принципів і норм-дефініцій.*
9. *Назвіть види гіпотез, диспозицій та санкцій.*
10. *Які Ви знаєте способи викладення норм права в статтях нормативно-правового акту?*

11. Чим відрізняється відсылний і бланкетний способи вкладки норм права?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлай С. В. Нормы права и правоотношения в социальном обществе / С. В. Бурлай. – К. – 1987. – 91 с.
2. Бубило В. Н. Структура норм уголовно-процессуального права / В. Н. Бубило // Право и демократия: Сб. науч. тр. Вып. 11. Минск. – 2001. – С. 256 – 265.
3. Горшенев В. М. Нетипичные нормативные предписания / В. М. Горшенев // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113 – 118.
4. Жеребкин В. Е. О нормативной природе юридических понятий / В. Е. Жеребкин. – X. – 1990.
5. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції : монографія / Л. І. Заморська; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Чернівці : Технодрук, 2010. – 167 с.
6. Колодій А. М. Норма права. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т., Загальна теорія права, т. 3, X., «Право», 2017. – С. 333 – 338.
7. Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; Ред. кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін. Харків: Видавництво „Право”; К., Концерн „Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. – 808 с.
8. Мельников Ю. И. О гипотезе, диспозиции и санкции процессуальной нормы. Проблемы Социалистической законности / Ю. И. Мельников. – Харьков, 1986, вып. 22. – С. 84.
9. Недбайло П. Е. Советские социалистические правовые нормы [Текст] / П. Е. Недбайло; Львовский гос. ун-т им. Ив. Франко. – Львов : Издательство Львовского ун-та, 1959. – 169 с.
10. Погорілко В. Поняття, ознаки, види і структура конституційно-правових норм / Погорілко В., Федоренко В. // Право України – 2001 – № 11. – С. 9 – 15.
11. Слободчиков Н. А. Нормы права: Виды правовых норм, регулирующих деятельность органов внутренних дел: Учебн. пособие / Н. А. Слободчиков. – Минск. – 1992. – 22 с.
12. Черданцев А. Ф. Специализация и структура норм права / А. Ф. Черданцев // Правоведение. – 1970. – № 1. – С. 45 – 46.
13. Чернобель Г. Т. Структура норм права и механизм их действия (Логические основы) / Г. Чернобель // Правоведение. – 1988. – № 6. – С. 40 – 47.

14. Юрична енциклопедія: В 6 т./ Редкол.:
Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 2002. –
Т. 4: Н – П. – 720 с.

Розділ 11

ПРАВО В СИСТЕМІ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

11.1. НОРМАТИВНЕ І НЕНОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

«Суспільний порядок», «упорядкованість суспільних відносин» – категорії, які мають безпосередній зв'язок з існуючим у суспільстві регулюванням суспільних відносин. У регулюванні суспільних відносин, з огляду на регулятивні засоби, традиційно виокремлюють нормативне і ненормативне регулювання. Останнє здійснюється за допомогою засобів, що здатні спонукати людину (людей) до певної поведінки, хоча за своєю регулятивною природою ці засоби істотно відрізняються від соціальних норм, які є загальними правилами людської поведінки.

В юридичній літературі акцентують увагу тісному зв'язку таких категорій, як «соціальний порядок» і «соціальні норми», на тому, що поведінка людини завжди здійснюється в умовах нормативного світу, що на неї впливають і т. зв. «особистісні норми» (вироблені самою людиною), проте на цю поведінку також істотний вплив завжди має і світ підсвідомості («позасвідомого») людини. Тому не меншої уваги заслуговують і ненормативні регулятори поведінки людей, які можуть діяти, на відміну від соціальних норм, як через свідомість, так і через підсвідомість людини.

Якщо систему соціальних норм складають норми права, норми моралі, норми звичаїв, релігійні норми, корпоративні норми та ін., то до складу ненормативних регуляторів поведінки людей, які існують поряд із соціальними нормами та доповнюють їх дію, оскільки певним чином також спонукують людей до певної поведінки, входять реклама (використовується як засіб підвищення рівня попиту на відповідну товарну продукцію), мистецтво, мода та ін.

Загалом у сучасній юридичній науці узагальнювальний погляд на розмаїття всіх засобів ненормативного регулювання репрезентує їх класифікація, згідно з якою систему такого регулювання складають такі регулятори: ціннісний, директивний, інформаційний.

Нормативне регулювання суспільних відносин допускає впорядкування цих відносин за допомогою таких засобів, як соціальні норми. Система чинних у суспільстві соціальних норм, тобто правил соціально значущої поведінки членів суспільства завжди відображає певну ступінь економічного, соціально-політичного, духовного розвитку суспільства. З відповідної точки зору, історія людства – це історія виникнення та дії норм, які регулюють поведінку людей. Соціально-нормативна система завжди об'єктивно репрезентує рівень цивілізованості суспільства, оскільки якісна характеристика соціальних норм – це одночасно й якісна характеристика самого суспільства, адже, як відомо, система соціальних норм відображає якість життя людей.

У системі нормативного регулювання суспільних відносин кожен вид соціальних норм має свої важливі роль та місце. Проте норми об'єктивного (позитивного) права у цій системі певною мірою можуть розглядатись і як домінуючий елемент цієї системи. Зазначене не передбачає, що є чітка і прозора ієрархія (субординація) соціальних норм, і право в цій ієрархії займає найвищий щабель. Домінуючий характер права необхідно розглядати в іншій площині, цей характер демонструє, насамперед, зв'язок норм об'єктивного права з силою держави (особливу силу цих норм, на відміну від інших, підкреслює їх загальнообов'язковість, забезпечена саме державою), а також – той зв'язок права з іншими нормативними системами, котрий засвідчує, що право багато у чому регулює сферу дії інших соціальних норм (їх дія певною мірою завжди унормована правом).

11.2. ПРАВО І МОРАЛЬ

Огляд системи нормативного регулювання суспільних відносин ілюструє тісний взаємозв'язок права з усіма основними нормативними регуляторами суспільних відносин.

Зазначений взаємозв'язок надає аналіз співвідношення права з цими регуляторами (одночасно аналіз цього співвідношення також може показати, що так само й інші соціальні норми впливають на право – без прямих та зворотних зв'язків взаємодії права з іншими нормами не буває).

Взаємозв'язок права з іншими основними нормативними регуляторами суспільних відносин можуть репрезентувати, наприклад, ті «точки дотику» норм права і норм моралі, що, насамперед, *виражають уявлення людей про добро, зло, справедливість*.

«Точки дотику» права і моралі доводять, що деякі норми права встановлюються законодавцем з метою витиснення певних норм моралі зі сфери їхньої соціальної дії, соціальної практики, наприклад, Руська Правда обмежувала кривну помсту. Також норми права виступають і як засіб захисту, охорони певних норм моралі, наприклад, низка приписів Цивільного Кодексу України спрямована на захист честі й гідності, охорону доброго імені, ділової репутації відповідних осіб.

Водночас, як існує багато норм права, зміст яких об'єктивно не має жодного зв'язку з нормами моралі, так існує і вплив норм моралі на норми права, їх зміст, процес їх реалізації. Так, є норми права, які створено з урахуванням вимог норм моралі, наприклад, у ст. 63 Конституції України говориться, зокрема, про те, що людина не несе відповідальності за відмову давати показання стосовно членів своєї родини, близьких родичів. Також у змісті права є норми, що застосовуються з урахуванням саме норм моралі. Йдеться про ті норми права, текстуальні формулювання яких містять оцінні поняття, значення яких у низці випадків неможливо зрозуміти без прямого звертання до норм моралі, їх змісту, наприклад, у тексті ст. 296 Кримінального Кодексу України трапляються поняття «цинізм», «особлива зухвалість», що є власне поняттями моралі.

---

1 1.3. ПРАВО І ЗВИЧАЇ

Взаємозв'язок права з іншими основними нормативними регуляторами суспільних відносин можна спостерігати

ти і в контексті аналізу його співвідношення з таким нормативним регулятором, як звичаї, що є *усталеними правилами поведінки у певних сферах життєдіяльності суспільства*. Звичаї – одна з найдавніших форм регуляції поведінки людей. Норми звичаїв з'явилися раніше за норми права. Як відомо, один зі шляхів виникнення права – поява *звичаєвого права*, але останнє – це не всі звичаї, це завжди лише певна їх частина, що стала складовою права внаслідок того, що відповідна частина звичаїв визнається й охороняється державою. У процесі розвитку суспільства певні звичаї зберігають своє життя, окремі з них зазнають змін, інші зовсім втрачають своє реальне існування.

Зв'язок певного кола існуючих звичаїв із правом проявляється, насамперед, в тому, що серед звичаїв є такий їх вид, як *правові звичаї*, що мають статус форми (джерела) права, є різновидом форм (джерел) права. Правові звичаї складаються із числа тих звичаїв, які визнані, санкціоновані державою і мають в силу цього загальнообов'язкове значення, як і ті норми права, що безпосередньо встановлені правотворчими органами держави. Проте існує в механізмі демократичної держави парламент – орган всенародного представництва, який видає закони – нормативно-правові акти вищої юридичної сили, припускає друторядне значення правових звичаїв стосовно законів, тих норм, які містять останні.

---

1 1.4. ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО І УКРАЇНА

У Київській Русі (XI – XII ст.) звичаєве право (існували як усні, так і письмові джерела його норм) було частиною системи права, що з плином часу зберегла чинність лише у селянських общинах. Збірник «Руська Правда» був джерелом права, складеним на основі звичаєвого права.

Упродовж XIV – XVI століть на українських землях Великого князівства Литовського більшість норм звичаєвого права знаходить закріплення в законодавчих збірниках (наприклад, Статuti Великого князівства Литовського), нормативних актах, виданих великими князями (обряд

принесення «присяги», «гоніння сліду» з відшукуванням «лица» тощо).

За часів Гетьманщини приклади застосування правових звичаїв є нечисленними. У цей період розвивається «писане право» як результат державної діяльності.

На момент перебування українських земель у складі Російської імперії звичаєве право (місцеве) мало статус допоміжного джерела права (насамперед, з другої половини XIX ст.), який заповнював прогалини законодавства. Звід законів Російської імперії містять норми «Місцевих законів Полтавської та Чернігівської губернії» (норми звичаєвого права).

У перші роки радянської влади звичаєве право зберігає чинність і навіть певною мірою розвивається (існувала, хоча й недовго, *Комісія для вивчення звичаєвого права України*), проте згодом воно втрачає статус джерела (форми) радянського права.

Як законодавство колишньої УРСР, так і чинне законодавство України містить нормативні приписи щодо необхідності вирішення справи з урахуванням відповідного звичаю (місцевого, національної меншини, портового тощо).

За юридичною силою правові звичаї поступаються актам законодавства. Вони лише є доповненням до них, виконують другорядну роль щодо них, мають статус вторинного, додаткового джерела права.

---

1 1.5. ПРАВО І КОРПОРАТИВНІ НОРМИ

Існує взаємозв'язок права і з таким нормативним регулятором суспільних відносин, як корпоративні норми. Йдеться про норми, які *самостійно встановлені корпорацією і є обов'язковими тільки для її суб'єктів*, тобто ці норми закріплюють порядок функціонування корпорації, характер взаємин членів корпорації, їх права, обов'язки, відповідальність за порушення корпоративних норм. Корпорації – це підприємства, установи, організації, трудові колективи, навчальні заклади і т. ін., які встановлюють корпоративні норми самостійно (у порядку самоврядування, але в межах законодавства, тобто з урахуванням правового регулюван-

ня відповідних суспільних відносин, вимог законності та правопорядку) і зовнішньо виражають, закріплюють ці норми у таких документах, як, наприклад, Устав, Положення.

Частиною нормативної складової механізму правового регулювання є корпоративне право. Норми корпоративного права регулюють правовий статус, порядок створення й діяльності, скажімо, господарчих товариств. Зазначені норми, встановлені власником або адміністрацією комерційної структури, регулюють внутрішні відносини цієї структури. Норми таких галузей права, як цивільне, трудове право визначають процедуру ухвалення актів корпоративного регулювання, основну (типову) частину їхнього змісту, межі корпоративного регулювання.

---

1 1.6. ПРАВО І РЕЛІГІЙНІ НОРМИ

Аналіз взаємозв'язку права з іншими нормативними регуляторами суспільних відносин буде неповним без аналізу зв'язку права і з таким істотним регулятором людської поведінки, як релігійні норми, що *регламентують поведінку віруючих в Бога*. Релігійні норми – одна з найдавніших форм регуляції поведінки людей.

Існування релігії (християнство, іслам тощо), релігійних норм істотно вплинуло на розвиток правових систем певних держав. Так, священні книги (Біблія, Коран та ін.), містять багато норм релігійної моралі, що знайшли закріплення в законодавстві відповідних держав і в силу цього набули додаткове, гарантоване державою формально-обов'язкове значення. Законодавство світських держав (Україна, Франція тощо) про свободу совісті, релігії, релігійні організації, взаємини держави й церкви нормативно забезпечує можливість вільної реалізації тих чи інших релігійних норм, оскільки держава гарантує кожній людині свободу совісті, віросповідання, релігійної або атеїстичної діяльності.

---

1 1.7. ПРАВО І ТЕХНІЧНІ НОРМИ

У контексті взаємозв'язку права з іншими нормативними регуляторами суспільних відносин в юридичній літературі зазвичай звертають увагу і на зв'язок права з технічними нормами.

Поняття «технічні норми» стосується діяльності людини, яка має безпосередній зв'язок з функціонуванням того чи іншого виробництва, з функціонуванням відповідних машин, з використанням як засобів праці, так і побутових технічних приладів й т. ін. – технічні норми *унормовують процес виробництва, експлуатації засобів праці, побутових технічних приладів тощо*. Зміст певних технічних норм може бути закріпленим у правових нормах. Порухення вимог такого роду норм («техніко-юридичних норм») тягне за собою юридичну відповідальність. Таким чином, законодавець посилює обов'язковість дотримання вимог відповідних технічних норм (наприклад, Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за порушення правил техніки безпеки).

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які існують види регулювання суспільних відносин?
2. Що розуміють в сучасній юридичній літературі під нормативним регулюванням суспільних відносин?
3. Що є головним у змісті поняття «система нормативного регулювання суспільних відносин»?
4. У чому полягає взаємозв'язок таких явищ і понять, як «соціальний порядок» і «соціальні норми»?
5. У чому полягає особливість «соціальних норм»?
6. Які є види «соціальних норм»?
7. У чому полягає особливість «норм моралі»?
8. У чому полягає взаємозв'язок «норм права» і «норм моралі»?
9. Що розуміють під «релігійними нормами»?
10. У чому полягає взаємозв'язок «норм права» та «релігійних норм»?
11. У чому полягає особливість «норм-звичаїв»?
12. Що розуміють під правовими звичаями?
13. У чому полягає особливість «технічних норм»?
14. Що розуміють під «техніко-юридичними нормами»?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Агешин Ю. А. Политика, право, мораль / Агешин Ю. А. – М.: Юрид. лит., 1982. – 160 с.
2. Бондаренко К. Роздуми про мораль і політику [Електронний ресурс] / Кость Бондаренко. – Режим доступу: <http://www.patriarkhat.org.ua/ukr/archive/article;46;384/>
3. Булгаков В. В. Концепция справедливости в праве : Текст / В. В. Булгаков: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук. – Белгород, 2002. – 19 с.
4. Варламова Н. В. Специфика правовой регуляции в соционормативной системе / Н. В. Варламова // Право и общество: от конфликта к консенсусу. – СПб. – 2004. – С. 81 – 106.
5. Гойман В. И. Действие права. Методологический анализ / В. И. Гойман. – М.: Академия МВД РФ, 1992. – 182 с.
6. Даштамиров С. А. Социальные нормы: гносеологический и социологический анализ / С. А. Даштамиров. – Баку: Элм, 1984. – 191 с.
7. Зиорук С. Церковь и государство в Украине / С. Зиорук. – К., 1996.
8. Коваленко Н. Ю. Співвідношення права й моралі в контексті правової культури / Н. Ю. Коваленко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Вип. 3. – Т. 1. – 2015. – С. 20 – 23.
9. Конох М. С. Взаємовідношення моралі й права в сучасних філософсько-правових ученнях / М. С. Конох // Мультиверсум: філософський альманах. – 2002. – Вип. 27. – С. 3 – 12.
10. Лозовой В. О. Професійна етика юриста / В. О. Лозовой, О. В. Петришин; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків: Право, 2004. – 176 с.
11. Луцький Р. П. Співвідношення моралі та позитивного права з точки зору західноєвропейських вчених-теоретиків / Р. П. Луцький // Науково-інформаційний вісник. Серія «Право». – 2012. – № 5. – С. 33 – 37.
12. Лукашева В. А. Право, мораль, личность [Текст] / В. А. Лукашева; отв. ред. В. М. Чхиквадзе. – Москва: Наука, 1986. – 263 с.
13. Нерсесянц В. С. Право в системе социальной регуляции (история и современность) / В. С. Нерсесянц. – М., 1986.
14. Мартышин О. В. Справедливость и право: философия и теория юриспруденции / О. В. Мартышин // Право и политика. – 2000. – № 12. – С. 4 – 15.

15. Маєвська Л. М. Мораль як категорія філософського постмодернізму / Л. М. Маєвська // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. – 2003. – № 13. – С. 127 – 130.
16. Мазуренко С. А. Політика та мораль: відмінності та можливість сумісності / С. А. Мазуренко // Глея. – 2010. – Вип. 42. – С. 546 – 561.
17. Ніцше Ф. По той бік добра і зла (прелюдія до філософії майбутнього). Генеалогія моралі [Текст] : Полемічний твір / Ф. Ніцше. – Львів: Літопис, 2002. – 319 с.
18. Неновский Н. К. Право и ценности / Н. К. Неновский. – Москва: Прогресс, 1987. – 248 с.
19. Овсянкіна Л. А. Мораль в системі економічної життєдіяльності людини та суспільства (соціально-філософський аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. – Київ, 2003. – 20 с.
20. Ойгензихт В. А. Мораль и право: Взаимодействие. Регулирование. Поступок / В. А. Ойгензихт. – Душанбе, «Ирфон». – 1987. – 160 с.
21. Павлова Т. С. Співвідношення моралі і права у філософії І. Канта (історико-філософський аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук. – Дніпропетровськ, 2007. – 18 с.
22. Пеньков Е. М. Социальные нормы – регуляторы поведения личности: некоторые вопросы методологии и теории / Е. М. Пеньков. – Москва: Мысль, 1972. – 198 с.
23. Пеньков Е. М. Социальные нормы: управление, воспитание, поведение : монография / Е. М. Пеньков. – Москва : Высшая школа, 1990.
24. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – Санкт-Петербург: Лань, 2000. – 608 с.
25. Поспелов Д. А. Нормативное поведение в мире людей и машин / Д. А. Поспелов, В. А. Шестер. – Кишинев, 1990.
26. Рик С. Моральнісна архітектоніка соціального часу / С. Рик // Філософська думка. – 1999. – № 3. – С. 96 – 107.
27. Современная социология права : Учебник для юридических факультетов и институтов / В. Н. Кудрявцев, В. П. Казимирчук. – М. : Юрист, 1995. – 297 с.
28. Соловьев В. С. Право и нравственность / В. С. Соловьев // Власть и право: из истории русской правовой мысли. – Ленинград: Лениздат, 1990. – 319 с.
29. Семиколонов В. М. Мораль в інформаційному суспільстві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / В. М. Семиколонов. – Сімферополь, 2006. – 19 с.

30. Слабко С. М. Мораль як ціннісний критерій права / С. М. Слабко // Держава та регіони. Серія «Право». – 2014. – №3 / 45. – С. 8 – 12.
31. Сливка С. С. Мораль і право в умовах формування правової держави / С. С. Сливка // Вісник Львівського університету. Сер. юрид. – Львів, 1993. – Вип. 30. – С. 104 – 105.
32. Сливка С. С. Духовні засади моральної культури юриста / С. С. Сливка // Право України. – 1999. – № 2. – С. 59.
33. Темченко В. І. Психологічні основи та принципи етики працівників міліції / В. І. Темченко // Право України. – 2002. – № 5. – С. 26 – 28.
34. Темченко В. І. Особливості реалізації етичних ідей у праві / В. І. Темченко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 4. – С. 3 – 7.
35. Темченко В. І. Мораль у професійній діяльності ОВС / В. І. Темченко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2006. – № 3(29). – С. 3 – 8.
36. Федорук Н. М. Мораль та суспільний прогрес: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / Н. М. Федорук. – Харків, 2005. – 20 с.
37. Фуллер Лон Л. Мораль права / Л. Лон Фуллер. – Київ: Сфера, 1999. – 232 с.
38. Хрімлі І. О. Мораль та право як регулятори відносин у сучасному українському соціумі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / І. О. Хрімлі. – Донецьк, 2007. – 18 с.
39. Шаповалова І. В. Мораль як суспільний інститут: осмислення в системі сучасних соціально-економічних координат / І. В. Шаповалова // Гілея. – 2008. – Вип. 17. – С. 291 – 299.
40. Шимон С. І. Вплив ідеї моральності на розвиток цивільного права та формування змісту цивільно-правових норм / С. І. Шимон // Юридична Україна. – 2008. – № 4. – С. 76 – 83.
41. Шульга А. М. Право як домінуючий елемент нормативного регулювання суспільних відносин / А. М. Шульга // Право в системі соціальних норм: історико-юридичні аспекти. Матеріали XIII історико-правової конференції. – Чернівці: Рута. – 2005. – С. 76 – 80.

Розділ 12

ДЖЕРЕЛА ПРАВА

12.1. ПОНЯТТЯ ФОРМИ (ДЖЕРЕЛА) ПРАВА

Джерела (форми) права – це засоби офіційного зовнішнього вираження та закріплення правових норм.

Форма права – спосіб зовнішнього вираження прав, норм як загальнообов'язкових правил регулювання суспільних відносин. Провідне місце серед цих форм в Україні належить закону. У правовій науці та юридичній практиці термін «джерело права» розуміється багатозначно, а іноді вживається як тотожний терміну «форма права».

До основних видів джерел права в Україні належать такі:

- правовий звичай;
- нормативно-правовий договір;
- нормативно-правовий акт;
- правовий прецедент.

12.2. ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ

Розрізняють такі традиційні види основних джерел (форм) права:

Правовий звичай – це історично сформоване, таке, що увійшло в звичку завдяки систематичному повторенню, правило поведінки, що набуває загальнообов'язкового значення з огляду на державне санкціонування, шляхом закріплення у нормативно-правових актах.

У цьому випадку держава виконує функцію визнання корисності та необхідності певної форми поведінки в суспільстві, яка історично склалася та визнається цим суспільством. Так, ст. 73 КЗпП України (кодексу законів про працю України) закріплює в переліку офіційних святкових вихідних 7 січня – Різдво Христове. Раніше, за часів існу-

вання СРСР і монополії єдиної комуністичної ідеології, такий народний і релігійний звичай державою не визнавався. Підставою для санкціонування державою звичаїв є збіг інтересів держави з напрямком впливу звичаїв на суспільні відносини. Це призводить до набуття звичаями нового статусу – загальнообов'язковості й охорони державою від порушень.

Один зі шляхів виникнення права – формування так званого звичайного права, що складається з правових звичаїв.

В Україні правовий звичай займає незначну частку в системі правових норм, що регулюють суспільні відносини, як правило, у цивільно-правовій сфері.

12.3. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР

Нормативно-правовий договір – це угода двох або більше сторін, що не містить протиріч їх інтересів, відображена в спільному акті-документі, що охоплює права й обов'язки, повноваження та відповідальність учасників угоди у відповідних нормах.

Нормативно-правовий договір є основним джерелом міжнародного права. Відповідно до Конституції України (ст. 9), міжнародні договори, ратифіковані Україною, є джерелом її правової системи, невід'ємною складовою національного законодавства. Крім того, нормативно-правовий договір є і джерелом внутрішньодержавного права. Прикладом того можуть слугувати договори, що укладаються між трудовим колективом і адміністрацією підприємств.

Форма договору – спосіб зовнішнього виявлення волі учасника на вчинення договору. До договорів як різновиду угод застосовуються загальні вимоги щодо форми угод (правочинів) та спеціальні норми, що регулюють цей вид договору. За формою договори можуть бути усні та письмові. Усна форма означає, що сторони договору погоджують його умови без відображення у відповідних документах. Усно можуть укладатися договори, які повністю виконуються сторонами у момент їх укладення (наприклад, роздрібна купівля-продаж), за винятком тих, які за законом

обов'язково повинні мати письмову форму. Особі юридичній, яка оплатила товари та послуги на підставі усного договору з іншою стороною, має бути виданий документ, що підтверджує підставу одержання коштів та їх суму. За письмовою формою зміст договору зафіксований в одному чи кількох документах, у розписці, листах, телеграмах, якими обмінялися сторони, або воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного чи інших технічних засобів зв'язку. Письмовий договір має бути підписаний його учасниками. Якщо фізична особа через хворобу або фізичну ваду не може підписати текст договору власноручно, то за її дорученням і в її присутності його може підписати інша особа. Підпис цієї особи на тексті договору може бути засвідчений відповідною посадовою особою за місцем роботи, навчання, проживання або лікування особи, яка його укладає (нотаріально). Від імені юридичної особи договір підписується уповноваженими особами та скріплюється печаткою. Використання при укладенні договорів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису чи іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, установлених законом, іншими нормативно-правовими актами або за письмовою згодою сторін, яка містить зразки відповідного аналога власного підпису.

Відповідно до ст. 208 Цивільного Кодексу України, у письмовій формі належить вчиняти:

- 1) договори між юридичними особами;
- 2) договори між фізичною та юридичною особами, за винятком тих, які можуть укладатися усно;
- 3) договори фізичних осіб між собою на суму, що перевищує не менш як у 20 разів розмір неоподаткованого мінімуму доходу громадян, за винятком правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення;
- 4) інші правочини, щодо яких відповідно до спеціальної норми закону вимагається письмова форма, а також якщо на письмовій формі договору наполягає хоча б одна з його сторін.

У визначених законом випадках або якщо на цьому наполягає один із учасників договору на документі, що ві-

дображає його зміст, може ставитися посвідчувальний напис нотаріуса. Такі договори є письмовими нотаріальними. Нотаріального засвідчення потребують договори з відчуження нерухомості майна за участю громадян (купівля-продаж, дарування), транспортних засобів, застава нерухомих речей тощо. На вимогу фізичної або юридичної особи будь-який договір за її участі може бути посвідчений нотаріально. Сторони мають право обирати форму договору, якщо інше не встановлено законом. Якщо законом визначена конкретна форма, в якій обов'язково має оформлюватися цей вид договору, то її слід дотримуватися, інакше настають певні негативні наслідки. Якщо законом для цього виду договору передбачена обов'язкова нотаріальна форма, але сторони не дотримуються її, то договір є недійсним. Наприклад, недійсним є не засвідчений нотаріусом договір про купівлю-продаж житлового будинку чи квартири за участю громадянина. Порушення простої письмової форми не завжди призводить до недійсності договору, а тільки в тих випадках, коли такий наслідок прямо передбачений у законі. Зокрема, якщо правочин про неустойку не відображено у письмовому документі, то він недійсний. Якщо ж такий наслідок безпосередньо у законі не передбачений, то порушення простої письмової форми не призводить до недійсності договору. Однак сторони позбавляються права заперечувати факт його укладення або оспорювати його окремі частини за допомогою свідчень свідків. Ці факти мають доводитися письмовими доказами, засобами аудіо- та відеозапису або іншими доказами.

У науковій літературі найбільш поширеними видами нормативно-правових договорів слід вважати міжнародні договори, ратифіковані парламентом держави, коли вони набувають сили закону, колективні договори та конституційноправові договори. При цьому договори, що укладаються відповідно до статті 208 Цивільного кодексу України, деякі науковці визнають актами застосування права.

Водночас слід зазначити, що це дискусійне питання, тому що відповідно до статті 6 Цивільного кодексу України сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства. У цьому договорі

сторони можуть відступити від положень актів цивільного законодавства та врегулювати свої відносини на власний розсуд. Звідси витікає, що у таких договорах чинними є локальні норми, які формують права і обов'язки сторін.

12.4. НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АКТ

Нормативно-правовий акт – це акт-документ, укладений спеціально уповноваженим державним органом, містить норми права, що носять загальнообов'язковий характер і забезпечені державою.

Зазначимо, за юридичною силою (силою впливу) серед нормативно-правових актів в Україні слід виокремити закони та підзаконні нормативно-правові акти. До першої групи належать Конституція України (Основний закон) і закони України, до другої – постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та акти центральних органів виконавчої влади.

Це джерело є найбільш поширеним у сучасному світі. Основними суб'єктами права, що ухвалюють і видають нормативно-правові акти, є відповідні правотворчі органи держави, органи місцевого самоврядування (у межах своєї компетенції), весь народ у процесі референдуму (всенародного голосування).

Основними характеристиками нормативно-правового акта є загальна обов'язковість, державна забезпеченість, нормативність, формальна визначеність. Наприклад, Закон України «Про інформацію».

Закон як міра захищеного державою права є найбільш ефективним виразником права та його досконалою формою. Судовий прецедент, як і нормативно-правовий договір, дають менше можливостей для врахування думки громадськості, що, однак, не заважає прояву тенденції до зростання їх ролі як субсидіарних джерел (форм) права.

Особлива роль закону зумовлена тим, що при його створенні можливе найбільш повне та точне врахування й закріплення усвідомлених суспільством потреб, які є морально виправданими. Приписи закону повинні мати точного

соціального адресата: якщо закон не виконує своєї функції з упорядкування соціальних конфліктів і закріплення нормативно-правової моделі їх вирішення, не відповідає моральним принципам, він позбавлений потенційних можливостей ефективного реалізації. На перший план тут виходить діалектика взаємозв'язків юридичної форми та її матеріального змісту – суспільних відносин і моральних потреб, які формують право. Закон як результат прояву влади в державі не є силою, що створює право, а виступає формою, в якій право знаходить свій зовнішній прояв. Пріоритетність правового закону серед інших форм (джерел) права і в системі нормативно-правових актів надає можливість реалізувати принцип верховенства права.

У системі класифікації звичайних законів за видами, за юридичною чинністю доцільно виділяти:

- кодифіковані та некодифіковані (поточні);
- поточні закони за часом дії на: постійні, тимчасові, надзвичайні.

Аналіз звичайних законів дозволяє виділити серед законів, що матеріалізують зміст волі законодавця:

- загальні (кодифіковані та некодифіковані, поточні) та спеціальні;
- серед законів, що матеріалізують форму закону або міжнародного публічного договору, – спеціалізовані.

Спеціальні закони за змістом: статусні, тематичні, проблемноситуаційні, орієнтаційні (установчі та програмні) та реформувальні.

У класифікації спеціалізованих законів за об'єктом дії можна виділити: закони про введення в дію (скасування) законів і закони про ратифікацію міжнародних договорів (оперативно-забезпечувальні або забезпечувальні закони).

У сучасній нормативно-правовій міжнародній практиці використовуються також і загальні модельні закони, внутрішньодержавні (у федераціях) і міждержавні модельні закони. На відміну від закону держави, обов'язкового для її громадян, міждержавні модельні закони розробляються, як правило, міжнародними організаціями, які не вправі нав'язувати його державі.

12.5. ПРАВОВИЙ ПРЕЦЕДЕНТ

Правовий прецедент – це судове або адміністративне рішення у конкретній юридичній справі, визнане зразком вищої судової інстанції держави, яке застосовують надалі для вирішення подібних юридичних справ.

У загальних рисах прецедент можна визначити як попереднє судове рішення, процедуру тощо, що вживається як норма при розгляді таких справ (New Webster Dictionary, 1993). Суд під часу розгляду конкретної справи виносить рішення, яке виступає актом правозастосування для сторін цієї справи, породжуючи одночасно загальну норму (насамперед, для судів нижчого рівня). Слід відзначити, що ступінь обов'язковості прецеденту, передусім, залежить від місця суду, що виносить рішення в судовій системі.

Сама доктрина прецеденту – *stare decisis* (слідувати встановленому) – полягає в тому, що рішення апеляційних судів обов'язкові в подальшому для судів нижчого рівня, а також для самих апеляційних судів.

Обов'язковим є не все рішення суду, а лише сутність правової позиції судді, на якому ґрунтується рішення або вирок. Саме ця частина називається *ratio decidendi*. Тоді як докази і висновки, не обов'язкові для висновків суду в цій справі, належать до *obiter dicta* (супутньо сказане). У висновках судді у справі прецедент утворює лише його правова аргументація; у більшості випадків питання права в судовому рішенні не оспорується, йдеться лише про факти, про те, яким чином інтерпретувати наявну фактичну сторону справи, як кваліфікувати певні дії.

Відповідно до приналежності того чи іншого рішення судовому або адміністративному органу слід розрізняти судовий і адміністративний прецеденти.

Судовий прецедент є основним джерелом права у країнах англо-саксонської правової системи. До числа таких держав належать, насамперед, Великобританія та США. Проте якщо у Великій Британії більшою юридичною чинністю володіє найбільш давній прецедент, то у США більшою юридичною чинністю володіє прецедент більш новий за часом прийняття.

В Україні судовий прецедент займає незначну частку від інших джерел права. Так, судові прецеденти Європейського суду з прав людини є частиною національного законодавства України.

У системі джерел (форм) права можна виділити також нетрадиційні. Такими, наприклад, є релігійні догми й ідеологічні норми.

Релігійні догми – система правил, сформованих на бездоказових переконаннях – віруваннях, обумовлених релігійними вченнями.

Таке джерело є основним у країнах мусульманської правової системи. Так, в Ірані, Пакистані, Афганістані основними джерелами є догми Корану і закони шаріату.

Ідеологічні норми – правила поведінки, вироблені під впливом певної політичної ідеї, здебільшого, для членів політичної партії. (Інколи у тоталітарних режимах ці правила поширюються на все суспільство.)

У державах із монополією єдиної політичної ідеології такі норми стають переважним джерелом заідеологізованої правової системи. Прикладом поширеності таких джерел є колишній СРСР, а також сучасні країни з монополією соціалістичної та комуністичної ідеологій – Китай, Північна Корея, Куба.

Серед новітнього розуміння інших джерел права можна також виділити такі, що практично не згадуються у юридичній навчальній літературі як джерела права:

Акти Конституційного Суду (Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення статей 3, 23, 31, 47, 48 Закону України «Про інформацію» та статті 12 Закону України «Про прокуратуру» (справа К. Г. Устименка)).

Акти тлумачення юридичних норм (Керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Які джерела права існують у сучасному праві?*
2. *Які розрізняють види правових прецедентів?*
3. *Що в теорії права слід вважати правовою доктриною?*
4. *Дайте визначення правового звичаю та наведіть його ознаки.*

5. У яких країнах є поширеним прецедентне право?
6. Вкажіть особливості правового прецеденту як джерела права?
7. Назвіть відмінності між нормативним актом і правовим звичаєм?
8. Назвіть характерні риси нормативно-правового акту.
9. Охарактеризуйте нормативно-правовий договір як джерело права.
10. Чому не можна вважати рівнозначними поняття «форма права» та «джерело права»?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Богдановская И. Ю. Прецедентное право / И. Ю. Богдановская; отв. ред. Н. С. Крылов. – М.: Наука, 1993. – 239 с.
2. Бондаренко С. І. Особливості прецедентного права США / С. І. Бондаренко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 4. – С. 64 – 68.
3. Бошно С. В. Доктрина как форма и источник права / С. В. Бошно // Журнал российского права. – 2003. – № 12. – С. 70 – 79.
4. Варга Ч. Правова доктрина: методологія та онтологія / Ч. Варга // Право України. – 2011. – № 8. – С. 99 – 108.
5. Вопленко Н. Н. Источники и формы права: учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. – 102 с.
6. Гайворонський В. Джерела права / В. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3. – С. 56 – 65.
7. Дудащ Т. Юридична природа рішень Європейського суду з прав людини (загальнотеоретичний аспект) / Т. Дудащ // Право України. – 2010. – № 2. – С. 173 – 179.
8. Думанов Х. М. К уточненню поняття «обычное право» / Х. М. Думанов, А. І. Першиц // Гос. и право. – 2005. – № 3. – С. 77 – 82.
9. Зивс С. Л. Источники права / С. Л. Зивс. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
10. Иванов В. В. Общая теория договора: монография / В. В. Иванов, –М.: Юрист, 2006. – 238 с.
11. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства: монографія / Л. О. Корчевна. –К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 360 с.
12. Кравченко С. С. Правовий прецедент як соціальний інститут та його значення: прагматичний аналіз / С. С. Кравченко // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 4. – С. 17 – 20.

13. Марченко М. Н. Источники права/ М. Н. Марченко. – М.: ТК Велби, Проспект, 2005. – 760 с.
14. Мочульська М. Основні типи сучасного розуміння правової доктрини / М. Мочульська // Вісн. Львів. ун-ту. Серія юридична. – 2012. – Вип. 56. – С. 44 – 52.
15. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія / Н. М. Пархоменко. – К.: Юрид. думка, 2008. – 336 с.
16. Погребняк С. Договір: загальнотеоретичне розуміння / С. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 4(67). – С. 17 – 28.
17. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні: монографія / Станіслав Шевчук. – К.: Реферат, 2007. – 640 с.

Розділ 13

СИСТЕМА ПРАВА ТА СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА

13.1. ПОНЯТТЯ ТА СТРУКТУРА СИСТЕМИ ПРАВА

Системність права – одна з основних та невід’ємних його ознак. Право завжди є системою норм, що означає існування певного порядку. Без відповідного упорядкування неможливо було б користуватись нормами права.

Термін «система» з грецької означає ціле, складене з частин. Перші уявлення про систему виникли ще в античній філософії, яка тлумачила її як упорядкованість та цілісність буття. Наразі в науці привалює розуміння **системи** як відокремленої множини взаємопов’язаних та взаємодіючих елементів, яка характеризується певною цілісністю та упорядкованістю. Іншими словами система – це внутрішньо організована цілісність. Якщо об’єкт розглядають як систему, то обов’язково звертають увагу на такі ключові аспекти: цілісність, елемент, зв’язок.

Безумовно, категорія системи нерозривно пов’язана з категорією структури. **Структура** – це внутрішня будова предметів чи явищ, взаємне розташування її складових елементів, стійкий, закономірний зв’язок елементів системи як цілого. Система завжди має певну структуру.

Система, відносно права, вказує на його динаміку, розвиток, постійний процес додавання, зміни або зникнення його складових. Структура характеризує нерухомий об’єкт із чітким, стійким розташуванням складових його елементів і передбачає розгляд будови права у певній точці його історичного розвитку. Визначити структуру системи означає відшукати не лише її елементи, а й закономірності їх об’єднання в систему.

Система права є упорядкованою сукупністю норм права певної держави. Коротко визначити поняття систе-

ми права можна в такий спосіб. **Система права** – це залежна від розвитку суспільних відносин цілісна, упорядкована єдність норм права з їх розподілом на галузі, підгалузі та інститути.

Основні ознаки системи права: цілісність; стабільність у поєднанні з динамічністю; єдність (зумовлена єдиними принципами); упорядкованість, узгодженість (відсутність суперечностей всередині системи, наявність субординаційних та координаційних зв'язків); диференціація (розподіл норм за галузями, підгалузями, інститутами); об'єктивність, залежність від розвитку суспільства (система права є юридичним відображенням системи суспільних відносин).

Більш ґрунтовну характеристику системи права надає деталізація подальших характерних рис системи права. Система права виходить із принципу **цілісності**. Норми, галузі, інститути – все це цілісна система, що функціонує за певними законами (причому норми, галузі та інститути також є цілісними системами). Як цілісне утворення, система права охоплює всі норми, які діють в тій або іншій державі, і є складним багаторівневим комплексом. Цілісність права полягає в тому, що воно є нормативним регулятором суспільних відносин за допомогою усіх його складових. Регулятивна можливість права проявляється саме в єдності і цілісності елементів. Неточність «роботи» хоча б одного з елементів системи відбивається на ефективності правового регулювання загалом. Принципово неможливо ототожнювати якість системи права з сумою якостей елементів, що її складають. Ця характеристика системи права передбачає, що між її елементами існує такий зв'язок, при якому властивості цілого не зводяться до простої суми його елементів, існує така структурна з'єднаність елементів системи права в єдине ціле, що дає нову якісну визначеність. Система права як ціле є більше ніж просто сума своїх частин, це означає, що цілісність не передається через сумарність, а є властивістю, що організує елементи. Тільки як ціле система права забезпечує ефективність правового регулювання. Залежно від наявності цієї власти-

вості системи бувають органічні та сумативні. Систему права відносять саме до **органічних** систем.

Порушення цілісності пов'язане з ризиком руйнування системи права, тобто, цілісність – невід'ємна риса системи права. Утім це не означає, що право, щоб бути цілісним, завжди є незмінним, статичним. Система права є **динамічною** системою. Динамічною називається система, в якій перехід від одного стану до іншого відбувається не миттєво (дискретно), а через певні перехідні стани. Динамічна система охоплює явища в русі, в їх розгортанні. Право є динамічним і передбачає певні зміни, але такі, що дозволяють зберегти цілісність. Вона зберігається завдяки можливості **самоорганізації**. Процес правоутворення є постійним, безперервним і соціально обумовленим. Його динаміка визначена динамікою суспільних відносин, постійним розвитком умов життя, суспільних інтересів, інтересів соціальних груп та окремих громадян. Динаміка правоутворення та множинність його суб'єктів неминуче вимагають того, щоб система права, підтримуючи єдність та внутрішню узгодженість норм, певною мірою була не тільки системою, що регулює суспільні відносини, але й несуперечливою **саморегулюючою** системою. Отже, система права – це **цілісність, що самоорганізується та саморегулюється**.

Одночасно система права є **стабільною**. У теорії систем під стабільністю розуміють здатність системи, реалізуючи різні можливості, зберігати (хоча б приблизно) динаміку своєї поведінки, не зазнаючи суттєвих якісних змін.

Право – це **відкрита, незавершена система**, яка має певну стабільність, навіть коли змінюються її елементи. Приєднання нових елементів не перетворює право на якусь іншу систему. Тобто система права в межах своєї єдності та цілісності має здатність суттєво змінювати свій елементний склад. Незважаючи на рухливість системи права, структурна упорядкованість додає їй певної **відносної стійкості**, в межах якої можливі зміни властивостей компонентів та їх зв'язків.

Для системи права характерні **єдність і взаємозв'язок** норм, які її складають. Єдність норм права може

проявляться як на внутрішньому, так і на зовнішньому рівнях. На внутрішньому – це упорядкованість, взаємозв'язок елементів, на зовнішньому – спільність їх функціональних відносин у різноманітних видах взаємодії. Система права – єдність, що визначає функціональну залежність, взаємозв'язок та взаємодію. Внаслідок чого система права є гармонійним утворенням, у процесі функціонування якого забезпечується синхронність, субординація та ієрархічність його елементів. Система права зазвичай визначається також **взаємодією** її складових, і це природно: без взаємодії елементів немає системи, немає організації. Правові норми не можуть функціонувати ізольовано. Їх регулююча сила полягає у взаємоузгодженості та загальній цілеспрямованості. **Цілеспрямованість** і **доцільність** права як системи акумулює в собі правові можливості і конкретизує їх перетворення в дійсність. Будь-який структурний елемент, вилучений із системи права, втрачає системні функції, а з ними і соціальне значення.

Неодмінною ознакою системи права є **залежність** якостей і відносин кожного елемента (норми, інституту, галузі) **від його функцій, місця** в системі права.

У системі права існують зв'язки багатьох видів (структурні, функціональні, генетичні та ін.) та рівнів (між елементами норми права; між нормами, які поєднані у правові інститути; між інститутами відповідної галузі права; між окремими галузями права), але система права – це система, системоутворювальні зв'язки якої внутрішньо властиві тільки їй та виходять з її природного ества.

Вагомою рисою системи права є її **зв'язок із зовнішнім середовищем**, який передає постійний вплив на впорядкованість права і змушує його певним чином реагувати. Системність права є **об'єктивною** властивістю права, що діє у певному суспільстві. Вона не може створюватись тільки за суб'єктивним розсудом людей, оскільки вона обумовлена реально існуючою системою суспільних відносин. Право має відображати потреби суспільства. Якщо право своїми нормами неадекватно відбиває потреби суспільного життя, воно уповільнює суспільний розвиток. Система права **історично мінлива**, вона функціонує та еволю-

ціонує разом із суспільством. Право невід’ємне від суспільства, воно є тим дзеркалом, що відбиває властивості суспільства навіть у власній структурі. Така характеристика ще раз підкреслює взаємозалежність системи і середовища (система формує і проявляє свої якості у процесі взаємодії із середовищем).

Завдяки **ієрархічності** кожен компонент (елемент) системи (галузь, інститут права), зі свого боку, може розглядатись як система (галузь права – компонент системи права, система права – компонент правової системи). Це означає, що поняття «система» і «елемент» відносні. Елемент можна розглядати як підсистему в більшій за кількісними параметрами системі. Отже, доцільно ввести поняття **складної** системи. Остання є сукупністю взаємопов’язаних підсистем, об’єднаних спільними принципами.

З урахуванням вищезазначених ознак, надаємо більш розгорнуте визначення системи права. **Система права** – це цілісна, структурно упорядкована сукупність норм права, яка самоорганізується залежно від динаміки суспільних відносин і виявляється в органічній єдності, узгодженості, взаємозалежності норм, а також одночасно в їх диференціації за галузями, підгалузями та інститутами.

Елементами структури системи права є:

- галузі права;
- підгалузі права (є не в усіх галузях права);
- інститути права (складні інститути підрозділяються на субінститути);
- норми права.

1.3.2. ПОНЯТТЯ, ХАРАКТЕРНІ РИСИ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА

Галузь права – це об’єктивно сформована відносно самостійна сукупність норм права, що складає якісно-однорідну сферу правового регулювання суспільних відносин певного роду.

Зрозуміти сутність такого складного правового явища, як галузь права можна за допомогою таких її рис:

1. Галузь права – це сукупність норм, що характеризується відносною самостійністю, певною відокремленістю та завершеністю правового регулювання.

2. Основа існування галузі права – якісна однорідність, єдність та своєрідність суспільних відносин, що складають предмет правового регулювання кожної галузі, та, відповідно, – якісна однорідність, єдність та своєрідність самого правового регулювання галузі, її режиму. При цьому галузь права має здатність здійснювати правове регулювання широкій сфері суспільних відносин.

3. Кожна галузь права містить вичерпний набір юридичних засобів, методів правового впливу, установлених державою в процесі регулювання відносин відповідної сфери та покликаних забезпечити ефективну дію як галузі в цілому, так і кожного її компонента на рівні правових інститутів і конкретних норм права. Водночас для кожної галузі характерний специфічний, тільки їй властивий набір юридичних засобів правового регулювання, що дозволяє не тільки поєднувати норми права в єдине ціле, додавати їм упорядкованого, системного характеру, а й відрізнити одну галузь права від іншої.

4. Наявність принципів та загальних положень, що пронизують зміст кожної галузі. Галузі притаманні свої завдання та функції правового регулювання. Власний понятійний апарат. Категорії права є певним засобом розуміння права як системного утворення. Категорії, які властиві певній галузі права, взаємопов'язані у межах такої галузі.

5. Наявність системних ознак. Галузь права є системою в системі права, а тому, зазвичай, має загальні системні властивості, про які йшлося у попередньому підрозділі. Галузь права є елементом системи права, тому має багато спільних із системою права характеристик. Галузь права має системні властивості, характерні для всіх подібних соціальних систем (цілісність, ієрархічність, динамічність), а також ті особливі риси, що властиві тільки системі права. У цьому аспекті галузь права має ряд функціональних якостей, що випливають із взаємозв'язку з іншими елементами системи, і тому здобуває якості, притаманні системі

права в цілому. Так, наприклад, кожна галузь права, так само, як і вся його система, самоорганізується залежно від динаміки соціального буття, а також успадковує загально-правові принципи та функції.

6. Галузь є найбільшим елементом системи права, є складною ієрархічною системою, тому охоплює досить розгалужену мережу інститутів та підгалузі (існують не в усіх галузях права). Галузь права не може повністю, як структурний елемент, входити до складу іншої або інших галузей права.

7. Найявністю відособленого, як правило, кодифікованого законодавства. Існування правового інституту або підгалузі не завжди передбачає наявність відокремленого законодавства, а особливо кодифікованого.

Усі перераховані вище особливості складають неповторний галузевий режим кожної галузі права. Це і власний предмет правового регулювання; особливий та вичерпний набір юридичних засобів, прийомів та способів правового впливу; власні галузеві принципи, мета, завдання та функції правового регулювання; власний понятійний апарат, особливі юридичні конструкції та інші загальні положення, які утворюють своєрідність правового регулювання, неповторність кожної галузі права. Галузевий режим є своєрідним паспортом галузі права, що містить повний набір її характеристик.

Юридичний режим галузі права (галузевий режим)

– це особлива цілісна система регулятивного впливу, що характеризується специфічними прийомами регулювання – особливим порядком виникнення та формування змісту прав та обов'язків, їх здійснення, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на цю сукупність норм.

Галузі права розподіляють на види з урахуванням різних класифікаційних ознак:

1. За субординацією (рівнем) у правовому регулюванні виділяють **матеріальні** та **процесуальні** галузі права. Матеріальні – прямо регулюють суспільні відносини (кримінальне, цивільне, адміністративне право). Процесуальні – визначають порядок реалізації норм матеріального права

(кримінальне процесуальне право, цивільно-процесуальне право).

2. За походженням галузі поділяють на **профілюючі** (первинні, материнські, фундаментальні) та **спеціальні** (похідні, дочірні). До профілюючих галузей належать конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне право. Спеціальні галузі формуються на основі профілюючих галузей права. Юридична цінність профілюючих галузей полягає в тому, що засоби та прийоми регулювання, що в них використовуються, є «будівельним матеріалом» для правових режимів галузей, які є похідними від них. Така класифікація відбувається не за панівною роллю галузей, а за часом їх виникнення та певного успадкування деяких рис попередніх галузей права, тобто за генетичним аспектом. Профілюючі галузі не тільки першими сформувалися, а й задали напрямок іншим галузям та «породили» цілі групи споріднених з ними галузей. У науковій літературі такі групи називають «сім'ями», або циклами.

3. За **циклами**. Підставою виділення кожного окремого галузевого циклу є наявність відповідної матеріальної профілюючої галузі права, яка об'єднує навколо себе суміжні, похідні галузі, галузі, що тяжіють до неї. Таким чином, можна виділити такі галузеві цикли: **державно-правовий, криміналістичний, цивільно-правовий, адміністративно-правовий**. Так, до криміналістичного циклу входять такі галузі, як кримінальне право, кримінальне процесуальне право, кримінально-виконавче право; до цивільно-правового – цивільне право, цивільно-процесуальне, сімейне, трудове та ін. галузі права. Такий розподіл вказує на спорідненість галузей права, загальність певних рис, а також на шлях їх походження.

13.3. КРИТЕРІЙ ВИЗНАЧЕННЯ ГАЛУЗЕВОЇ НАЛЕЖНОСТІ НОРМ ПРАВА

Для того, щоб визначити, до якої галузі або до якого інституту належить та чи інша норма права, використовуються такі *критерії розподілу права на галузі*, як **предмет**

та метод правового регулювання. Такі критерії є системно зумовлюючими чинниками системи права.

Без допомоги інших критеріїв, предмет і метод правового регулювання можуть слугувати для того, щоб визначити приналежність певної норми до існуючого інституту та певної галузі; розмежувати (відрізнити) галузь із суміжною галуззю (інститут з інститутом). Використовувати лише предмет і метод правового регулювання без додаткових ознак можна тоді, коли немає потреби визначати місце певного елемента системи права в її ієрархії, визначати межі і рівень елемента системи права.

Предмет правового регулювання – це якісно-однорідна сфера правового регулювання певного кола суспільних відносин.

Метод правового регулювання – це система засобів, прийомів та способів правового регулювання суспільних відносин.

Структура предмета правового регулювання відповідає структурі правових відносин та охоплює такі елементи:

- 1) суб'єкти (індивідуальні та колективні);
- 2) об'єкти (предмети, явища) навколишнього світу, з приводу яких люди вступають у відносини;
- 3) зміст правовідносин – поведінка, вчинки, дії суб'єктів;
- 4) юридичні факти (події, обставини), що є безпосередніми причинами виникнення, зміни та припинення відповідних відносин.

Один із зазначених елементів предмета правового регулювання кожної галузі права є домінуючим, постійним, незмінним, пріоритетним, виражає особливість правового регулювання галузі та її функціональну спрямованість. Таким чином, предмет правового регулювання кожної галузі права має *акцент*, можна сказати, зорієнтований (направлений) на один зі складових елементів.

Наприклад, акцентом у галузі інформаційного права є об'єкт – інформація. Усі інші характеристики галузі мають безпосередні зв'язки з таким акцентом, тобто методи, принципи, функції, мета і завдання правового регулювання – все це в межах галузі інформаційного права має наголос

на об'єкті (інформації). Завдяки цьому розвивається одиниць правого регулювання галузі. Інформація в цьому випадку – необхідний, невід'ємний елемент, який пронизує всі без винятку правові відносини в цій галузі, інші ж елементи (суб'єкти, юридичні факти) можуть бути будь-якими, не є чітко визначеними для цієї галузі. Кожну іншу галузь можна розглянути в такому аспекті. Прикладами основного акценту галузі права на один з елементів предмета правового регулювання можуть слугувати такі: акцент на суб'єкті має адміністративне право, на об'єкті – екологічне право, на юридичних фактах – право соціального забезпечення, кримінальне право. Іноді специфіку предмета галузі права можуть відображати одразу декілька його елементів.

Галузевий акцент предмета правового регулювання – один зі структурних елементів родового предмета правового регулювання (суб'єкти, зміст правовідносин, об'єкти, юридичні факти), що має постійний та пріоритетний характер для галузі права, пов'язаний з її функціональним призначенням.

Деякі норми, на перший погляд, можуть входити до предмета регулювання декількох галузей, що породжує проблеми у правозастосуванні. У такому випадку (окрім предметного кола і методу правового регулювання) можна використати акцент (направленість, пріоритетність, специфіку) предмета правового регулювання, який допоможе встановити приналежність норми до конкретної галузі права та правильно застосувати цю норму. Наприклад, визначимо галузеву належність нормативного припису, в якому зазначено: «Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад...». Слова «суд може» вводять в оману тих, хто за їх наявності намагається віднести таку норму до процесуальних галузей права. Адже регулятивна дія цієї норми спрямована на врегулювання питань обмеження цивільної дієздатності фізичних осіб, тому належить галузі цивільного права, а слова «суд може» вказують на суб'єкта правозастосування та показують логічний зв'язок цієї норми з нормами галузі цивільно-процесуального права.

Предмет правового регулювання юридичної норми, правового інституту, галузі права та всієї системи юридичних норм (тобто права загалом) – не тотожні поняття. У зв'язку з цим розрізняють *загальні, родові, видові і безпосередні* предмети правового регулювання.

Загальним предметом правового регулювання є вся сукупність суспільних відносин, які врегульовані чинними нормами права, тобто всі врегульовані правом відносини. *Родовим, видовим і безпосереднім* предметами правового регулювання вважають, відповідно, відносини, регульовані галуззю права, правовим інститутом і окремою юридичною нормою. Тому, якщо у певній сукупності норм визначити свій особливий предмет і метод правового регулювання, то ця сукупність не обов'язково буде галуззю права. Окремо зауважимо, що повної відповідності між родом, видом, підвидом суспільних відносин та структурними підрозділами в системі права (галуззю, підгалуззю, інститутом, нормою) немає.

Предмет правового регулювання слід розуміти як сферу **правового регулювання** певних суспільних відносин, а не тільки як сферу суспільних відносин. Одне й те саме коло (сфера) суспільних відносин може бути врегульоване різними галузями, а предмет правового регулювання не повинен збігатися з предметом іншої галузі. Тому предмет правового регулювання – це не просто коло відносин, а коло відносин, врегульованих конкретною однорідною сукупністю норм права. При формуванні галузі права якісна однорідність роду тих відносин, що врегульовуються правом, переходить в якісну однорідність самого регулювання за допомогою можливих та необхідних юридичних засобів правового регулювання. Суспільні відносини набувають однорідності «з точки зору права».

Єдина якісно однорідна сфера правового регулювання передбачає взаємообумовленість та взаємодію предмета з іншими характеристиками галузі права, зокрема з методом. Отже, поряд із предметом правового регулювання важливим фактором, за яким можна з'ясувати будову права, є метод правового регулювання.

Метод правового регулювання визначається як сукупність засобів, прийомів та способів правового регулювання суспільних відносин. Але це ніяк не означає, що метод є простою сукупністю таких прийомів, метод є *чіткою системою* правових засобів, прийомів та способів, яка, окрім того, визначає своєрідність певної галузі права стосовно інших галузей.

До основних характеристик методу правового регулювання належать такі:

- а) правове положення учасників правовідносин;
- б) характер та розподіл суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у правовідносинах, що містяться в диспозиціях норм;
- в) Прийоми забезпечення та захисту суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, характер юридичних наслідків.

Структура методу правового регулювання складається з первинних способів впливу на поведінку суб'єктів. Серед них виділяють: дозвіл, заборону, зобов'язання. Виділяють також і допоміжні способи: заохочення, рекомендації, покарання, пільги. На рівні кожної галузі права діє єдина система таких способів, що і визначає своєрідність методу правового регулювання.

Основними методами правового регулювання є:

- **імперативний** – метод владного наказу; суб'єкти перебувають у відносинах влади і підпорядкування, мають неоднаковий обсяг взаємних прав і обов'язків; передбачає зобов'язання та заборони.

- **диспозитивний** – заснований на рівності суб'єктів; передбачає дозвіл, надає учасникам можливість самостійно визначати свою поведінку.

Імперативний та диспозитивний методи правового регулювання мають місце у кожній галузі права, але їх співвідношення для кожної галузі є індивідуальним. Наприклад, у цивільному праві переважає диспозитивний метод, у кримінальному – імперативний.

1.3.4. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ВИДИ ІНСТИТУТІВ ПРАВА. ПІДГАЛУЗІ ПРАВА.

Результат найменшого об'єднання норм права – **інститут права**.

Інституту права – це система відносно відмежованих від інших та пов'язаних між собою правових норм, що регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин.

Приклади правових інститутів: у кримінальному праві – інститут необхідної оборони, інститут крайньої необхідності, неосудності; у цивільному праві – інститут дарування, угоди, купівлі-продажу; в адміністративному – інститут посадової особи; у сімейному праві – інститут шлюбу тощо.

Ознаки правового інституту полягають у тому, що:

а) він являє собою єдину цілісну відносно самостійну сукупність юридичних норм;

б) норми інституту регулюють певний вид (сторону, ознаку) суспільних відносин, а своїми регулятивними якостями правовий інститут забезпечує самостійний регулятивний вплив на певну ділянку суспільних відносин;

в) формується об'єктивно (залежно від розвитку суспільних відносин, а не з волі законодавця, однак у випадках рецепції правового інституту значну роль може відігравати і суб'єктивний фактор);

г) правовий інститут обов'язково охоплює вихідні норми (загальні положення, єдині принципи, загальні поняття), що також беруть участь у регулюванні конкретних відносин;

д) правовий інститут має юридичні особливості правового регулювання (специфічні юридичні засоби, необхідні для впливу на певний вид суспільних відносин);

е) може мати як галузевий, так і міжгалузевий характер.

Правовий інститут відрізняється від галузі не тільки обсягом свого регулювання. Ці утворення є підсистемами однієї системи – системи права, тому мають деякі спільні ознаки, але вони є різними за рівнем системами, через що наділені і різними властивостями. Механічно застосовува-

ти до інституту права закономірності існування та розвитку галузі права є недоцільним.

Шляхи формування інститутів права:

1. Формування інституту права з нових для системи права інтересів та відносин, які ці інтереси реалізують. Новими ці відносини можуть бути тільки у разі прогресу людства та виникненні нових об'єктів (створення мережі «Інтернет»), можливо в майбутньому, навіть суб'єктів, або інших чинників, що породжують існування принципово нових суспільних відносин.

2. Формування інституту в результаті необхідності правового врегулювання реально існуючих відносин (актуалізація існуючих відносин). Так, наприклад, проходило становлення інституту довічного утримання. Незважаючи на те, що за радянських часів державою (зокрема законодавчими та судовими органами) такі відносини не заохочувались (суперечили правилам соціалістичного співжиття), а тому і не закріплювались, люди продовжували укладати договори довічного утримання, обходячи закон. Таким чином, виникла необхідність наукового розроблення та законодавчого закріплення відносин довічного утримання.

3. Наступним шляхом походження інституту є його рецепція, тобто запозичення інститутів з права інших держав. Наразі такий шлях є досить актуальним для системи права України. Так, у випадку ратифікації Верховною Радою України міжнародної угоди відповідно до ст. 9 Конституції України, її норми та інститути стають відповідними утвореннями системи права та системи законодавства нашої держави.

Звичайно, такі «скопійовані» інститути будуть дієвими тільки у разі реального існування відповідних суспільних відносин або хоча б передумови такого існування, виникнення інтересу суспільства. Іншими словами, правова система України повинна «бути готовою» прийняти такий інститут, який зі свого боку не буде вступати у конфронтацію з чинною системою права. У разі відповідності нового інституту, створеного таким шляхом, вищезазначаним вимогам, він може сприяти прискоренню процесів формування правової, демократичної, соціальної держави.

Також інститути можуть виникати у випадку закріплення тих норм, що регулюють положення, які раніше не використовувалися у праві України, але були відомі правовим системам світу різних часів. Прикладом цьому може слугувати рецепція інститутів римського права. Це інститути, що вже знайшли своє відображення в Цивільному кодексі України: інститут сервітуту (право обмеженого користування чужими речами), інститут емфітевзису (право обмеженого користування чужою землею для сільсько-господарського виробництва), інститут суперфіцію (право користування чужою землею для забудови). Також в системі права України зараз розвивається такий відомий багатьом правовим системам інститут присяжних, основи якого закладені у п. 4 ст. 124 Конституції України.

4. Найбільш поширеними в системі права України є інститути, породжені шляхом успадкування від системи права радянських часів. Поступова заміна нормативно-правових актів радянських часів законами та підзаконними нормативно-правовими актами України дала змогу залишити загальну структуру, суттєво змінюючи зміст нормативно-правових актів відповідно до реалій української державності.

5. Також нові інститути можуть виникати в результаті процесів інтеграції (об'єднання) та диференціації (розподілу), що постійно проходять у праві.

Вищеназвані шляхи походження інститутів права вказують на те, що їх утворення може бути миттєвим, а може проходити поступово (галузь права, на відміну від інституту, може формуватися тільки поступово). Так, наприклад, якщо інститут формується в результаті процесів диференціації та інтеграції у праві, то його формування проходить поступово в результаті повільного додавання нових норм та відмирання старих. У разі формування інституту права шляхом рецепції, він запозичується, тому з самого початку виникає в системі права як єдність певних правових норм, через що таке виникнення є миттєвим.

Класифікація правових інститутів:

1. За галузевою належністю інститути поділяють на *галузеві* (складаються з норм однієї галузі) та *міжгалузеві*

(складаються з норм різних галузей права). Міжгалузеві правові інститути також називають комплексними.

2. За складністю інститути права бувають *прості* та *складні* (складаються з інших інститутів – субінститутів).

Простий (спеціальний) правовий інститут регулює конкретний варіант розвитку тієї або іншої життєвої ситуації й у цьому сенсі є первинною правовою спільністю. У структурі простого правового інституту не розрізняються інші нормативні утворення, крім норм права. Він поєднує юридичні норми прямо і безпосередньо. В основі такої інтеграції, угруповання норм права лежить конкретний комплекс найбільш близьких за змістом суспільних відносин.

Складний (загальний) правовий інститут охоплює кілька простих інститутів. Існують настільки розгалужені правові інститути, що розпадаються на ряд конкретних і більш дрібних, але таких, що мають самостійне значення.

Прикладами співвідношення складний – простий правовий інститут (субінститут складного) можуть служити, відповідно, інститут купівлі-продажу та інститут роздільної купівлі-продажу; інститут стягування податків – інститут стягування податків із фізичних осіб; інститут злочинів проти життя і здоров'я – інститут злочинів проти життя.

Субінститут права – це впорядкована сукупність норм права, що регулює різновид суспільних відносин у межах певного інституту.

Комплексні інститути теж можуть бути як простими (тобто не включати інших), так і складними, тобто складатися з декількох простих. Наприклад, інститут юридичної відповідальності, основні принципи якого закріплені Конституцією України (ст.ст. 60-63, ст. 68, ст. 92 п. 22, ст. 105 п. 2) та конкретизуються в різних галузях права. Як відомо, призначення юридичної відповідальності полягає в охороні правових відносин, що проявляється в можливості застосування заходів державного примусу каральної спрямованості, несення втрат особистого, організаційного чи матеріального характеру. З цього виходить, що мета юридичної відповідальності досягається різним чином у різних галу-

зях. Саме це і зумовлює складність та комплексний (міжгалузевий) характер інституту юридичної відповідальності.

Не всякий простий правовий інститут цілком є галузевим, з іншого боку – не всі складні правові інститути мають міжгалузевий характер.

Міжгалузеві інститути поділяють на *функціональні* та *прикордонні*.

Функціональні інститути виникають на межі суміжних неоднорідних галузей (наприклад, цивільного й адміністративного права). Така галузева неоднорідність обумовлює наявність (виникнення) лише функціонального зв'язку між нормами цих галузей. Функціональність таких інститутів полягає також у забезпеченні наскрізного регулювання деякої окремої операції, що стосується багатьох різновидів певних відносин.

Прикордонний інститут на відміну від функціонального утворюється на шляху сполучення суміжних однорідних галузей (галузей одного циклу, наприклад, цивільного та сімейного права). Такий прикордонний інститут характеризується наявністю між його нормами динамічного предметно-регулятивного зв'язку.

Найбільш значні за обсягом і змістом (укрупнені) складні правові інститути можна охарактеризувати як підгалузі права.

Підгалузь права – система правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі та регулює специфічне коло однорідних суспільних відносин.

Підгалузь **не** є обов'язковим елементом галузі права. Приклади підгалузей: муніципальне право, бюджетне, податкове, авторське, спадкове, винахідницьке, банківське, парламентське право тощо.

13.5. ПУБЛІЧНЕ І ПРИВАТНЕ ПРАВО

Для країн романо-германської правової системи, якою є і правова система України, характерним є поділ на приватне і публічне право.

Розподіл права на приватне та публічне склався в юридичній науці і практиці давно – його проводили ще

римські юристи. Давньоримські юристи вважали, що публічне право є таким, що належить до положення Римської держави, тоді як приватне – до користі окремих осіб. Публічне право – це галузь державних справ, а приватне право – галузь приватних справ. Публічне і приватне право відрізняються та визначаються змістом норм права.

Суть зазначеного поділу полягає в тому, що в будь-якому праві є **норми, покликані забезпечувати, насамперед, загальнозначущі (публічні) інтереси**, тобто інтереси суспільства, держави загалом (конституційне право, кримінальне, кримінальне процесуальне, адміністративне, фінансове), і **норми, що захищають інтереси приватних осіб** (цивільне право, сімейне тощо).

Публічне право – це сукупність норм права, що регулюють суспільні відносини, які забезпечують загальні (публічні, сукупні) інтереси держави або всього суспільства.

Публічне право складають норми, що закріплюють і регулюють порядок діяльності органів державної влади й управління, формування та роботи парламентів, інших представницьких і урядових закладів, здійснення правосуддя, боротьбу із зазіханнями на існуючий лад. Публічне право пов'язане з публічною владою, носієм якої є держава.

Для публічного права характерною є ознака **імперативності** – владного розпорядження, що не залишає можливості вибору суб'єктом варіанту поведінки. Особливістю публічного права є також способи захисту публічних інтересів. Захист публічних інтересів є обов'язком державних органів і посадових осіб та відбувається незалежно від волі суб'єктів на захист таких інтересів.

Приватне право – це сукупність норм права, що регулюють суспільні відносини, які виражають приватні інтереси та спрямовані на захист цих інтересів.

Приватне право «обслуговує» здебільшого потреби приватних осіб (фізичних і юридичних), що не мають владних повноважень і виступають вільними та рівноправними суб'єктами.

Для приватного права характерна **диспозитивність** – можливість вибору варіантів рішень у межах права, можливість вільно розпоряджатися своїми правами. Приватні

інтереси захищаються від посягань за приватною ініціативою, на вимогу особи, яка зацікавлена в цьому, держава виступає лише в ролі посередника, арбітра та захисника прав і законних інтересів суб'єктів. Це також є особливістю приватного права і відрізняє його від публічного.

Розмежування публічного та приватного права не означає чіткого розподілу галузей на галузі приватного і публічного права, адже норми приватного і публічного права існують у будь-якій галузі права, але їх співвідношення для кожної галузі різне. Так, у кримінальному праві переважно мають місце норми публічного права, але є і норми приватного права, наприклад норми інституту примирення з потерпілим. Галузями публічного права називають також конституційне, адміністративне та інші галузі права, це означає, що в них превалюють (переважають) норми публічного права.

Треба зазначити, що приватне право не може існувати без публічного, адже останнє покликано охороняти і захищати перше. Приватне право завжди спирається на публічне. У загальній правовій системі вони є взаємозалежними, а їх розмежування є певною мірою умовним.

13.6. СПІВВІДНОШЕННЯ НОРМ МІЖНАРОДНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

Національне право та міжнародне право є окремими системами права. Національне регулює суспільні відносини всередині держави, а міжнародне – відносини між державами, а також іншими суб'єктами міжнародного права.

У доктрині права вироблено три концепції співвідношення міжнародного і національного права: одна дуалістична та дві моністичні.

Представники моністичних концепцій визнають єдність національного та міжнародного права, вважаючи, що це складові єдиної системи. Моністичний напрям правової думки зі свого боку поділяється на дві гілки: 1) концепцію примату (верховенства, пріоритету) міжнародного права; 2) концепцію примату внутрішньодержавного права.

Концепція примату міжнародного права означає, що держава у власному національному законодавстві закріплює пріоритет міжнародних договорів. Якщо норми міжнародного договору суперечать національному законодавству, то необхідно застосовувати норми міжнародного договору.

Концепція примату національного права навпаки визнає пріоритет норм національного права, а міжнародні норми можуть бути застосовані лише у випадку, коли вони не суперечать внутрішньодержавному праву. Прихильники такої теорії міжнародне право вважають простою сукупністю зовнішньополітичних прав різних країн.

Представники **дуалістичної** теорії міжнародне та внутрішньодержавне право вважають двома самостійними системами. Ці системи перебувають у взаємозв'язку і взаємодії. У зв'язку з тим, що норми міжнародного права мають на меті забезпечити загальний мир і безпеку, захистити права й основні свободи людини, закріплюють і забезпечують досягнення вищих цілей та цінностей людства, держави можуть у своєму конституційному і поточному законодавстві проголосити визнання верховенства норм міжнародного права над нормами національного права. Робиться це з метою свідомого об'єднання потенціалу двох систем права задля прогресивного розвитку людства й охорони вищих цінностей людської цивілізації.

Підтримуючи помірно дуалістичний підхід, закріплює примат міжнародного права і законодавство нашої держави. Зокрема, у Декларації про державний суверенітет України зазначено, що Україна визнає пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права (ст. X).

Для того, щоб норма міжнародного права мала регулятивний вплив всередині держави, необхідно, щоб вона стала частиною національної системи права. Зазвичай це відбувається в результаті імплементації. **Імплементація** – це процес забезпечення виконання положень міжнародного договору, включення міжнародних норм до системи національного права. Використовуються різні способи імплементації, найпоширенішими є відсилання, рецепція та

трансформація. **Відсилання** передбачає внесення до національного законодавства відсилання до відповідних міжнародно-правових джерел. Реалізація національної правової норми за таких умов відбувається через безпосереднє звернення до тексту міжнародного договору. **Рецепція** – це внесення у національне право норм міжнародного права без зміни їх змісту. **Трансформація** – це видання відповідних національних актів після приєднання держави до міжнародного договору.

Співвідношення норм міжнародного права з національним правом залежить від того, в якому джерелі закріплено норму міжнародного права (це міжнародний договір, міжнародний звичай, загальні принципи права, обов'язкові нормативні резолюції міжнародних організацій).

У Конституції України зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладання міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України (ст. 9).

Статус міжнародних договорів визначено також у Законі України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. Зокрема, у ст. 19 цього закону зазначається: якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору. Стаття 8 цього закону визначає види надання згоди України на обов'язковість для неї міжнародного договору: у спосіб підписання, ратифікації, затвердження, прийняття договору, приєднання до договору, а також в інший спосіб, про який домовилися сторони.

Норми Конституції України мають вищу юридичну силу, ніж норми міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою, але такі міжнародні договори мають вищу юридичну силу щодо інших актів українського законодавства. Цей принцип підтверджується ст. 27 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року, до якої приєдналась і

Україна: «Учасник не може посилатись на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору».

Часто згода на обов'язковість міжнародного договору надається не Верховною Радою України, а іншими державними органами, наприклад, Президентом України, Кабінетом Міністрів України тощо.

Україна приєдналась до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у нашій країні визнано обов'язковість юрисдикції Європейського суду з прав людини щодо застосування цієї Конвенції. У зв'язку з цим постало питання місця рішень цього суду у законодавстві нашої країни. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (від 23 лютого 2006 р.) роз'яснює, що суди при розгляді справ застосовують Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Кожна держава законодавчо визначає власний варіант співвідношення національного і міжнародного права, встановлюючи особливості застосування норм міжнародного права. Сучасна тенденція зміни варіантів співвідношення національного та міжнародного права багатьох держав зумовлена процесами зближення та взаємовпливу держав для якісного спільного вирішення загальних проблем, для забезпечення миру та безпеки. Практична потреба визначення варіанту співвідношення міжнародного та національного права для України наразі є досить гострою, адже зовнішньополітична діяльність нашої держави спрямована на інтеграцію до світової та європейської системи міжнародного співробітництва.

13.7. СИСТЕМА ЗАКОНОДАВСТВА: ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА, СПІВВІДНОШЕННЯ ІЗ СИСТЕМОЮ ПРАВА. СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА

У юридичній літературі трапляються розбіжності при тлумаченні терміну «система законодавства». Цією категорією часто позначають різні за обсягом та змістом явища через різне розуміння терміну «законодавство». В одних

випадках під системою законодавства розуміють тільки сукупність законів (вузьке розуміння), в інших – сукупність нормативно-правових актів вищих органів держави (закони, укази Президента України та постанови уряду), а також міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких дана Верховною Радою України (тлумачення терміну «законодавство» Конституційним Судом України від 9 липня 1998 року). Третя точка зору є найширшою, вона розкриває термін «законодавство» як сукупність усіх чинних нормативно-правових актів держави. Саме така точка зору є загальноприйнятою та традиційною у навчальній літературі. Однак таке широке тлумачення терміна «законодавство» не означає його отождолення з правом. Система законодавства – це одна з основних (особливо в країнах романо-германської сім'ї правових систем), але не єдина форма існування права.

Система законодавства – це упорядкована сукупність чинних нормативно-правових актів та нормативно-правових договорів.

Структура системи законодавства.

Законодавству притаманна своя структура – це елементи та спосіб зв'язку між ними. Система законодавства має декілька структурних аспектів, в основі кожного лежить свій критерій.

1. **За предметом правового регулювання (за обсягом нормативного матеріалу)** система законодавства поділяється на *галузі законодавства* (наприклад, цивільне законодавство, кримінальне законодавство, адміністративне законодавство), *інститути законодавства*, *нормативно-правові акти* (інколи найменшим елементом системи законодавства називають статтю нормативно-правового акта, а інколи і *нормативно-правовий припис* – це найменша граматично, логічно та юридично завершена частина нормативно-правового акту).

2. **За юридичною силою** вирізняють ієрархічну (вертикальну) структуру системи законодавства. Таку структуру складають закони та підзаконні нормативно-правові акти. Основною ознакою, що визначає місце нормативно-правового акту в ієрархічній системі законодавства є його

юридична сила, що є ступенем підлеглості цього акту актам органів, які стоять вище в ієрархії.

3. Законодавство федеративних держав передбачає розподіл **за формою державного устрою** на федеральне та законодавство суб'єктів федерації.

Система права та система законодавства є самостійними категоріями, їх слід розрізняти. Ці явища співвідносяться між собою як зміст (система права) та форма (система законодавства) права. Хоча зауважимо, що законодавство – це тільки одна з можливих форм права, адже є й інші (правовий прецедент, правовий звичай тощо). Право не може існувати за межами форм свого вираження. В соціальному середовищі перебувають об'єктивні підстави системи права, її ідеальна модель, але реально існувати право (як і його система) може лише в формах свого зовнішнього прояву.

Система права є орієнтиром, об'єктивною підставою системи законодавства, однак це не означає обов'язок законодавця точно копіювати систему права. Удосконалення системи законодавства повинно полягати не в точному копіюванні системи права, а у забезпеченні доступності, чіткості, несуперечливості законодавчого матеріалу, тобто у забезпеченні високого рівня ефективності нормативно-правових актів та зручності їх реалізації. Структура права не може бути зміненою за волею нормотворця, вона видозмінюється з розвитком суспільних відносин – формуються нові інститути та галузі права, а неактуальні – відмирають. Система законодавства натомість більше залежить від волі нормотворця та потреб правореалізації. Система законодавства – результат спеціальної діяльності уповноважених органів, тому вона може суттєво відрізнятися від системи права, яка формується та розвивається здебільшого під впливом об'єктивних чинників (законів розвитку суспільства).

Окремо слід зазначити, що обидві структури – і системи права, і системи законодавства – в своєму складі мають такі елементи, як галузі та інститути, хоча галузі законодавства не завжди збігаються з галузями права (між інститутами теж відсутня повна відповідність). У системі законодавства є галузі, які відповідають галузям чи іншим

елементам системи права, а є такі, що не відповідають жодному з елементів системи права.

Ще однією відмінною рисою системи права та системи законодавства є те, що система законодавства може мати різні структури, зокрема й ієрархічну.

Система права і система законодавства можуть існувати лише в їх цілісності, взаємообумовленості. Всі процеси, які проходять у цих системах, не можуть бути окремо в праві, а окремо в законодавстві, вони проходять обов'язково крізь площину обох цих систем.

Система законодавства є результатом здійснення процесу упорядкування нормативно-правових актів. Цей процес називають систематизацією законодавства.

Систематизація законодавства – це діяльність із упорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, зведення їх в єдину внутрішньо узгоджену систему.

Здійснення систематизації законодавства необхідно для:

- забезпечення доступності законодавства;
  - підвищення якості та ефективності законодавства;
  - встановлення та усунення дефектів законодавства.
- Форми систематизації нормативно-правових актів:**
- облік;
  - кодифікація;
  - інкорпорація;
  - консолідація.

Облік – це діяльність зі збирання, фіксації та зберігання нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному стані, створення спеціальних систем їх накопичення та пошуку.

Види обліку: *журнальний, картковий, електронний*. Основне завдання такої форми систематизації – оперативний пошук необхідної правової інформації.

Спеціальним офіційним видом обліку є створення державних реєстрів нормативно-правових актів. Єдиний державний реєстр нормативно-правових актів створений Міністерством юстиції України на виконання Указу Президента України від 27 червня 1996 року N 468/96. Мета запровадження Реєстру – забезпечення в Україні єдиних

принципів ідентифікації та державного обліку нормативно-правових актів, створення фонду цих актів та підтримання їх у контрольному стані.

Кодифікація – форма систематизації нормативно-правових актів, яка полягає в їх удосконаленні шляхом зміни змісту (перероблення та узгодження) норм права, які пов'язані загальним предметом регулювання та об'єднані в новий єдиний нормативно-правовий акт.

Кодифікація має лише *офіційний* характер. Така форма систематизації націлена на докорінне перероблення чинного законодавства шляхом підготовки та прийняття нового кодифікованого акта.

Інкорпорація – упорядкування нормативно-правових актів без зміни їх змісту шляхом зведення у єдині друковані видання за хронологією та / або предметом регулювання (збірники, довідники, зібрання).

За юридичним значенням інкорпорація може бути *офіційною* (здійснюється від імені компетентних органів, збірники є офіційною формою опублікування, на них можна посилалися при вирішенні юридичних питань) та *неофіційною* (здійснюється видавництвами, науковими та навчальними закладами, практичними органами, окремими спеціалістами; видані збірники мають лише довідковий, інформаційний характер). За критеріями об'єднання нормативно-правових актів інкорпорація може бути: *хронологічною* (упорядкування нормативно-правових актів здійснюється відповідно до часу їх опублікування та набрання чинності); *предметною* (упорядкування здійснюється за предметом правового регулювання); *суб'єктною* (залежно від органу, яким видано інкорпоровані акти).

Консолідація – зведення у єдиний нормативно-правовий акт декількох актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин без зміни змісту.

Ознаки консолідації:

- офіційна систематизація;
- зміст норм не змінюється;
- результат – новий нормативно-правовий акт;
- попередні акти втрачають чинність.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Система права та її ознаки.
2. Характеристика структурних елементів системи права.
3. Критерії розподілу норм права за галузями.
4. Основні методи правового регулювання.
5. Класифікація правових інститутів.
6. Що лежить в основі розподілу права на приватне і публічне?
7. Національне та міжнародне право: характеристика та співвідношення.
8. Ієрархічна структура системи законодавства.
9. Чим відрізняється система законодавства від системи права?
10. Форми систематизації законодавства: поняття та характерні риси.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонов М. Теоретичні альтернативи систематизації права / М. Антонов // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 240 – 252.
2. Байтин М. И. Соотношение отрасли права и отрасли законодательства / М. И. Байтин, Д. Е. Петров // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2004. – № 4. – С. 29 – 40.
3. Бірюков І. Предмет і метод приватного права / І. Бірюков // Право України. – 2002. – № 3. – С. 34 – 37.
4. Богуцький П. Правовий режим: методологічні рівні дослідження / П. Богуцький // Право України. – 2013. – № 1 – 2. – С. 317 – 323.
5. Гуняк А. Я. Интерес як критерій поділу права на приватне та публічне: загальнотеоретичний аспект / А. Я. Гуняк // Часопис Київського університету права : укр. наук.-теорет. часопис / Київ. ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – 2016. – № 2. – С. 49 – 53.
6. Дейнека К. О. Сутність кодифікації в правовій системі України / К. О. Дейнека // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки. – 2017. – Вип. 75. – С. 30 – 42.
7. Добробог Л. М. Генезис та розвиток галузі права: проблеми історії та теорії : монограф. / Л. М. Добробог. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. – 360 с.

8. Довженко Є. В. Парадигма сучасного українського законодавства / Є. В. Довженко // Наше право / Our law : наук.-практ. журн. – 2014. – № 8. – С. 13 – 19.
9. Євграфова Є. Інший погляд на дослідження структури і системи права / Є. Євграфова // Вісник Академії правових наук України. – 2012. – № 4 (71). – С. 52 – 64.
10. Задорожний Ю. А. Система права романо-германської правової сім'ї: проблеми становлення / Ю. А. Задорожний // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 4-5 (102-103). – С. 64 – 71.
11. Заморська Л. Системний підхід до нормативності сучасного права: гносеологічний зміст / Л. Заморська // Підприємництво, господарство і право. – 2012. – № 2. – С. 108 – 111.
12. Керимов Д. А. Система права и систематизация законодательства / Д. А. Керимов // Право и образование. – 2003. – № 1. – С. 7 – 28.
13. Кононов А. А. Общенаучная концепция системы права / А. А. Кононов // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. – № 3. – С. 12 – 21.
14. Кузьменко О. В. Методи правового регулювання: теоретичні аспекти / О. В. Кузьменко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2005. – № 2. – С. 5 – 15.
15. Левицька Н. Нормативно-правовий інститут: загально-теоретична характеристика / Н. Левицька // Вісник Львівського університету. – Серія : «Юридична». – 2012. – Вип. 56. – С. 24 – 29.
16. Лисенкова О. С. Система законодавства України: структурно-функціональна характеристика. / О. С. Лисенкова. Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. – Київ, 2001. – 17 с.
17. Лукач І. Парадигма публічних та приватних норм у регулюванні господарських відносин / І. Лукач // Підприємництво, господарство і право : щомісяч. наук.-практ. госп.-правов. журн. / засн. Ін-т приватн. права і підприємництва АПРН України, Спідка юристів України, Ін-т держави і права НАН України. – 2016. – № 8. – С. 43 – 46.
18. Лук'янець Д. Про структуру системи права / Д. Лук'янець // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 3 – 6.
19. Майданик Р. Система права України: поняття, структура, суміжні конструкції / Р. Майданик // Юридичний вісник України. – 2010. – 20 – 26 лютого (№ 8). – С. 7.
20. Майданик Р. Співвідношення галузей права і законодавства / Р. Майданик // Юридичний вісник України. – 2010. – 16-22 січня (№ 3). – С. 7.

21. Мельник Р. С. Що розуміти під категорією «система права»? / Р. С. Мельник // *Адміністративне право і процес.* – № 1(1). 2012. – С. 10 – 16.
22. Мураховська Т. Є. Проблематика структури норм права у зв'язку з системою права / Т. Є. Мураховська // *Форум права : електрон. наук. фахове вид. / ХНУВС.* – 2012. – № 4. – С. 670 – 674.
23. Мураховська Т. Є. Формування нових галузей в системі права України / Т. Є. Мураховська. Автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. – Харків, 2011. – 19 с.
24. Оксамитний В. Міждержавні правові системи як реальність сучасного світу / В. Оксамитний // *Право України.* – 2013. – № 3 – 4. – С. 209 – 222.
25. Пархоменко Н. М. Теоретичні основи розвитку системи права і системи законодавства України на сучасному етапі / Н. М. Пархоменко // *Правова держава : Щорічник наукових праць.* Вип. 15. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 508 с. – С. 75 – 81.
26. Пащенко О. О. Значення системи права і системи законодавства для з'ясування соціальної обумовленості кримінально-правових норм / О. О. Пащенко // *Вісник Асоціації кримінального права України,* 2015, № 1(4). – С. 71 – 81.
27. Рабінович П. М. Законодавство сучасної України: до характеристики тенденцій розвитку / П. М. Рабінович // *Вісник АПН України.* – 1996. – № 7. – С. 14 – 23.
28. Рукавишникова И. В. Метод в системе правового регулирования общественных отношений / И. В. Рукавишникова // *Известия высших учебных заведений. Правоведение.* – 2003. – № 1. – С. 217 – 222.
29. Сильченко Н. В. Проблемы предмета правового регулирования / Н. В. Сильченко // *Государство и право.* – 2004. – № 12. – С. 61 – 64.
30. Слинько Д. В. Дифференциация процессуальных отраслей в системе права Украины / Д. В. Слинько // *Legea si viata : Publicatie stiintifico-practica.* – Nr. 12/2 (288) 2015 – Republica Moldova, 2015. – С. 112 – 116.
31. Шилингов В. С. Поділ права на приватне і публічне як фундаментальна засада правової системи демократичного суспільства / В. С. Шилингов // *Часопис Київського університету права.* – 2012. – № 1. – С. 48 – 51.

Розділ 14

ПРАВОТВОРЧІСТЬ

14.1. ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ ТА ВИДИ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Держава здійснює свої функції в різноманітних правових формах. Найважливішою з них, поряд із правозастосовчою, установчою і контрольною діяльністю, є правотворча, у ході якої різнобічні інтереси суспільства, окремих його соціальних прошарків і численних індивідів приводяться до «загального знаменника» і знаходять своє втілення в загальнообов'язкових правилах поведінки. Основою законотворчості є Основний закон держави – Конституція України.

Правотворчість є діяльністю компетентних органів держави, посадових осіб, уповноважених на те громадських організацій, трудових колективів або всього населення щодо встановлення, зміни, скасування та систематизації юридичних норм.

Правотворчість є завершальною стадією більш широкого процесу – процесу правоутворення. Характер правових ідей, що в остаточному підсумку фіксуються в нормативно-правових актах цієї держави, визначається багатьма чинниками: станом економіки, рівнем розвитку громадянського суспільства, типом державного режиму, загальною спрямованістю соціально-політичного розвитку держави, його міжнародним положенням. Формування права також залежить від особливостей національного менталітету, від існуючих у суспільстві звичаїв і традицій, від уміння різноманітних політичних сил йти на згоди. Завдання правотворчих органів – якомога повніше врахувати при виданні відповідних актів усі вичезгадані чинники з тим, щоб додати формально-визначений, загальнообов'язковий характер найбільш оптимальним для таких умов моделям поведінки.

Головне призначення правотворчості – розроблення та ухвалення нових правових норм. Інші прояви правотворчості (зміна, скасування і систематизація) мають допоміжне значення для формування системи права.

Виділяють такі функції правотворчості:

- а) розроблення та ухвалення нових юридичних норм;
- б) зміна або доповнення чинних норм права;
- в) скасування застарілих;
- г) систематизація або впорядкування чинного нормативноправового матеріалу.

Види правотворчості

Розподіл правотворчості на види може проводитися за різноманітними підставами. Так, залежно від суб'єктів видання нормативно-правових актів розрізняють правотворчість:

- а) державних органів;
- б) громадських організацій;
- в) трудових колективів;
- г) усього народу (дорослого населення країни, електорату) у ході законодавчого референдуму.

Найпоширенішим видом правотворчості є ухвалення нормативних актів органами держави й уповноваженими на це посадовими особами. Це пояснюється необхідністю фахового підходу до формулювання загальнообов'язкових правил поведінки, найбільш повного врахування всіх чинників, що впливають на ефективність їх наступної реалізації, забезпечення внутрішньої узгодженості і несуперечності системи законодавства. Особливо велика роль держави у виданні нормативно-правових актів у часи значних соціально-політичних і економічних перетворень. Тільки глибокий аналіз процесів, що відбуваються в суспільстві, на загальнодержавному рівні може дозволити ухвалити закон «випереджаючого» характеру для забезпечення реформ, що проводяться.

В Україні правом ухвалення нормативно-правових актів володіє Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади (ст. 75 Конституції України), Верховна Рада Автономної Республіки Крим як представницький орган Кримської автономії (ст. 136 Конституції України),

Президент і Кабінет Міністрів України, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, міністерства, відомства, державні комітети, місцеві державні адміністрації.

До числа суб'єктів правотворчості можна віднести також органи місцевого самоврядування й адміністрації підприємств і установ (локальна правотворчість).

Повноваження на видання нормативних актів кожного органу визначаються Конституцією України й інших законів залежно від місця, що займається кожним із них у системі органів держави.

Правотворча діяльність суспільних (корпоративних) організацій, як правило, виключає самостійне ухвалення цими організаціями норм права.

Держава може санкціонувати акти, ухвалені цими організаціями; попередньо дозволити видання відповідного акта або ухвалити їх спільно. Наприклад, можуть складатися угоди між галузевими профспілками та роботодавцями, що регулюють трудові, соціально-економічні та професійні відношення.

Трудові колективи поряд із колективним договором (локальний нормативний акт) з адміністрацією підприємства мають право на укладання різного роду угод – правових актів, що містять зобов'язання зі встановлення умов і оплати праці тощо.

Особиста участь народу у правотворчості – референдум – останнім часом набуває усе більшого поширення (ст. ст. 69 – 74 Конституції України). У цьому випадку народ як джерело влади реалізує своє право на особисту участь у розв'язанні найважливіших питань державного і громадського життя шляхом ухвалення законів. Рішення, ухвалені Всеукраїнським референдумом, мають вищу юридичну силу і не потребують жодного затвердження.

Залежно від характеру участі держави в правотворчості розрізняють:

- а) безпосередню правоустановчу діяльність відповідних державних органів;
- б) делегування правотворчих повноважень недержавним формуванням;

в) санкціонування державою норм, що склалися в суспільстві у вигляді звичаїв, або вироблені певними організаціями.

Незалежно від виду правотворчості видання правових актів повинно базуватися на таких основних принципах:

Демократизм. Підготовка й ухвалення нормативних актів, і, насамперед, законів, припускає можливість участі в цьому широкій громадськості. Юридичні норми повинні виражати волю більшої частини населення найрізноманітніших соціальних груп.

Гуманізм. Правові норми повинні бути спрямовані на забезпечення та захист прав і свобод особи. Людина, її інтереси перебувають у центрі законодавчої діяльності.

Законність. Нормативні акти ухвалюються суб'єктами правотворчості суворо в межах їх компетенції, мають відповідати Конституції держави при неухильному дотриманні процедури їх підготовки, ухвалення, опублікування.

Науковість. Правотворчість покликана максимально відповідати досягнутому рівню розвитку суспільства, реальним соціальним умовам, враховувати і використовувати новітні досягнення науки і техніки.

Збереження національної самобутності й інтернаціоналізм. У правотворчій діяльності повинні брати участь представники всіх націй, народностей і національних груп, а у юридичних нормах – враховуватися та відбиватися їх специфічні інтереси.

Техніко-юридична досконалість. При підготовці та ухваленні правових норм передбачається широке використання рекомендованих юридичною наукою та апробованих практикою прийомів і засобів правотворчої техніки.

14.2. Стадії законотворчості

Основні стадії правотворчого процесу можна прослідкувати на прикладі законотворчості в Україні.

Законотворчий процес починається з ухвалення рішення про підготування нормативно-правового акта (тут і далі буде говоритися про законопроекти і закони). У цьому випадку необхідне рішення компетентного державного

органу або спеціально уповноважених на те осіб. Інакше кажучи, визначаються суб'єкти законодавчої ініціативи. В Україні право законодавчої ініціативи належить суворо обмеженому колу суб'єктів. Відповідно до статті 93 Конституції України його має Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України.

Стадія підготовки тексту нормативно-правового акта здійснюється в утворюваних для цієї мети комісіях, робочих групах, до яких входять депутати, представники зацікавлених відомств («замовники»), громадських організацій, вчені-юристи й ін. Верховна Рада може доручити підготовку альтернативних проектів, наприклад, Університету внутрішніх справ та Національній юридичній Академії й обрати кращий.

Попереднє обговорення проекту нормативно-правового акта та його узгодження припускає попереднє ознайомлення зі змістом.

Форми обговорення можуть бути найрізноманітнішими: розширене засідання підготовчих комісій; обговорення у пресі, на радіо і телебаченні; рецензування проекту навчальними і науково-дослідними установами. Проекти піддаються всебічній правовій, фінансовій, екологічній та іншим спеціалізованим експертизам. Найважливіші законопроекти можуть бути винесені на всенародне обговорення.

Стадія доопрацювання законопроекту. Після врахування всіх зауважень і пропозицій відбувається дороблення проекту Закону в комісії або робочій групі. Завершується неофіційний етап підготовки, і вже надалі робота над проектом здійснюється в самій Верховній Раді.

Внесення проекту на розгляд Верховної Ради від імені органу або організації, що готували його, здійснюється особою або органом, наділеним правом законодавчої ініціативи. Ця стадія закінчується офіційним включенням проекту Закону до порядку денного засідання Ради.

Стадія обговорення законопроекту часто припускає два і більше читання. За деякими підрахунками вчених таких читань може бути близько шести. За результатами обговорення проект відхиляється або ухвалюється, або

встановлюється термін другого читання. Обговорення проводиться за окремими статтями, за розділами або в цілому.

Стадія офіційного ухвалення та затвердження складається з голосування та підписання проекту. Зазвичай Закон вважається ухваленим, якщо за нього проголосувала більшість (від її конституційного складу) народних депутатів (ст. 91 Конституції). Закон, яким вносяться зміни до Конституції, «...вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України» (ст. 155 Конституції України).

Відповідно до статті 94 Конституції, Закон підписує Голова Верховної Ради і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент протягом 15 днів після одержання закону підписує його, офіційно оголошує його або повертає його з мотивованими пропозиціями у Верховну Раду для повторного розгляду.

У випадку, якщо Президент не повернув Закон для повторного розгляду, Закон вважається схваленим Президентом і повинний бути офіційно оголошений.

Якщо Закон при повторному розгляді буде знову ухвалений Верховною Радою не менше, чим двома третинами народних депутатів, Президент зобов'язаний його підписати й офіційно оголосити протягом десятих днів.

Стадія законотворчого процесу: офіційне оприлюднення закону в тій або іншій формі, наприклад, Закон публікується в офіційному виданні Верховної Ради («Відомості Верховної Ради України»), у газеті «Голос України», оголошується по радіо, телебаченню, шляхом розсилання офіційних текстів у зацікавлені органи й організації і т. ін.

Стадія набуття чинності. Закон набуває чинності через 10 днів з дня його офіційного оголошення, якщо інший порядок не передбачений самим Законом, але не раніше дня його опублікування (ст. 57, п. 5 ст. 94 Конституції України).

Законодавчими стадіями доцільно також розглядати процеси доповнення, зміни та скасування законодавчих актів. Окрім того, зазначені процеси спрямовані на вдоско-

налення самого законодавства, а відтак продовжують творчий вплив законодавця на нормативно-правовий матеріал.

Стадія систематизації. Систематизація нормативно-правового матеріалу як одна з форм удосконалення законодавства є також продовженням законотворчого процесу. Особливо це стосується складної форми систематизації – кодифікації. Саме кодифікація виступає стадією, що замикає законотворчий процес і породжує його у питанні підготовки й видання нового нормативно-правового акта – кодексу.

Систематизація законодавства розглядається багатьма вченими як самостійний етап законотворчого процесу, що призводить його до логічного рівня досконалості.

Систематизація законодавства – це діяльність з удосконалення законодавства, приведення всіх його чинних нормативно-правових актів цієї держави в єдину, цілісну, внутрішню і зовнішню узгоджену, непротивічну систему.

Розрізняють внутрішню і зовнішню систематизацію.

Внутрішня систематизація – це внутрішнє опрацювання нормативно-правових актів, що сприяють досягненню єдності норм права, усуненню колізій (протиріч між нормами права) і прогалин у праві.

Зовнішня систематизація – це опрацювання зовнішнього відображення нормативно-правових актів з метою загального їх упорядкування та класифікації.

Серед основних функцій систематизації законодавства варто виділити такі:

- дозволяє розглядати весь масив чинного законодавства як єдину, цілісну систему;
- надає можливість виявляти й усувати внутрішні протиріччя, непогодження, прогалини правового регулювання;
- підвищує загальну ефективність законодавства в регулюванні суспільних відносин;
- створює велику доступність законодавчої інформації для користувача і полегшує йому пошук необхідної норми при вирішенні юридичних справ;
- сприяє науковому дослідженню законодавства;
- сприяє правовому вихованню громадян, формуванню високого рівня правосвідомості.

14.3. ЗАКОНОДАВЧА ТЕХНІКА ТА ЮРИДИЧНА ТЕХНІКА

Законодавча техніка – це сукупність принципів, правил і прийомів, процедур і застосовуваної термінології в процесі підготовки, ухвалення, затвердження, оприлюднення, набуття чинності, а також під час зміни, доповнення, скасування та систематизації нормативно-правових актів, що мають юридичну силу закону.

Дотримання правил законодавчої техніки дозволяє домогтися дохідливості утримання нормативного акта, впливаючи, зокрема, на ефективність його застосування, на ступінь досконалості законодавства загалом.

Основні вимоги до підготовки нормативних актів:

- взаємозв'язок нормативних розпоряджень, що подаються в акті, їхня логічна послідовність;
- відсутність протиріч усередині акта й у системі законодавства;
- компактність викладу юридичних норм при глибині та всебічності відбитку їх змісту;
- ясність і доступність мови;
- використання формулювань і термінів, прийнятих у законодавстві;
- скорочення до мінімуму кількості актів з одного питання.

Законодавчі акти зазвичай поділяються на статті, підзаконні акти – на пункти. Значні за обсягом акти поділяються на глави, розділи, частини (наприклад, кодекси). Деякі з них доповнюються преамбулами, додатками.

Без таких офіційних атрибутів, як визначення місця його видання, дати, найменування нормативного акта, його заголовка, підписів офіційних осіб, нормативний акт не може бути визнаний офіційним документом.

Законодавчу техніку слід відрізнити від юридичної техніки.

Юридична техніка – це сукупність принципів, правил і прийомів, процедур і застосовуваної термінології, що використовуються в правотворчому, правозастосовчому, інтерпретаційно-правовому та науково-дослідному юридичних процесах.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Яке поняття є загальним «правоутворення» чи «правотворчість»?
2. Назвіть принципи правотворчості.
3. Охарактеризуйте порядок ухвалення нормативно-правових актів.
4. Які розрізняють стадії законодавчого процесу?
5. Назвіть суб'єктів законодавчої ініціативи в Україні.
6. Охарактеризуйте стадію оприлюднення закону.
7. Чим відрізняється нормативно-правовий акт від інших видів юридичних актів?
8. Які види законів і підзаконних нормативно-правових актів ухвалюються в Україні?
9. Укажіть принципи дії нормативно-правових актів у часі.
10. У чому полягають особливості дії нормативно-правового акта в просторі і за колом осіб?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Гетьман Є. Предмет, об'єкт та суб'єкти кодифікації законодавства України / Є. Гетьман // Вісн. Акад. правових наук України. – 2011. – № 3(66). – С. 28 – 35.
2. Гусаров С. М. Законотворчість і законодавчий процес в Україні: монографія [За заг. ред. доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрНУ О. М. Бандурки] / С. М. Гусаров. – Харків: Золота мила, 2014. – 412 с.
3. Дробязко С. Г. Правообразование, правотворчество, правоустановление, их субъекты и принципы / С. Г. Дробязко // Право и демократия: сб. науч. тр. – Минск: БГУ, 2003. – Вып. 14. – С. 15 – 34.
4. Ковальський В. С. Правотворчість: теоретичні та логічні засади / В. С. Ковальський, І. П. Козінцев. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 192 с.
5. Козловський А. Систематизація законодавства як гносеологічний процес / А. Козловський // Право України. – 2000. – № 2. – С. 49 – 51.
6. Копиленко О. Деякі методологічні аспекти наукового забезпечення законодавчого процесу / О. Копиленко, Г. Мурашин // Вісн. Акад. правових наук. – 2003. – № 2 – 3. – С. 132 – 141.
7. Котюк І. Етимологічні та онтологічні аспекти проблеми систематизації правових актів / І. Котюк, О. Котюк // Право України. – 2000. – № 8. – С. 112 – 113.

8. Легуша С. М. Теоретичні засади інкорпорації як форми систематизації законодавства України / С. М. Легуша // *Правова держава*. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 16. – С. 149 – 156.
9. Нагребельний В. П. Систематизація законодавства України: проблеми і перспективи / В. П. Нагребельний // *Держава і право: зб. наук. праць*. – К., 2003. – Вип. 21. – С. 5 – 9.
10. Подковенко Т. О. Система законодавства: загальнотеоретична характеристика / Т. О. Подковенко // *Держава і право: зб. наук. праць*. – Вип. 21. – К., 2003. – С. 77 – 82.
11. Риндюк В. І. Проблеми законодавчої техніки в Україні: теорії та практика: монографія / В. І. Риндюк; [відп. ред. О. І. Ющик]; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Юридична думка, 2012. – 272 с.
12. Систематизації законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення: монографія / [Сіренко В. Ф., Пархоменко Н. М., Бобровник С. В. та ін.]. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 220 с.
13. Соляр С. Систематизації законодавства України у сфері об'єднання громадян / С. Соляр // *Вісн. Акад. правових наук України*. – 2012. – № 1(68). – С. 35 – 45.
14. Хворостянкіна А. Дефініції в законодавчих текстах: питання теорії / А. Хворостянкіна // *Право України*. – 2005. – № 11. – С. 28 – 32.

Розділ 15

ПРАВОВІ ВІДНОСИНИ

15.1. ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ І ВИДИ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

У суспільному житті люди постійно вступають між собою в різні відносини чи то з приводу трудової діяльності, побутового обслуговування, торгівлі, дозвілля, освіти, охорони здоров'я, державної служби тощо, тобто вони постійно підтримують між собою соціальні зв'язки. Такі зв'язки обумовлюються певними правилами, які встановлено правовими нормами.

Правові відносини є різновидом соціальних зв'язків, які виникають між людьми на основі юридичних норм.

Правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини (соціальні зв'язки), учасники яких виступають носіями суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності.

Основні ознаки правовідносин поділяються на загальні і специфічні.

1. Загальні:

а) соціальний зв'язок означає, що суб'єкти правовідносин – завжди люди або їх колективи;

б) предметний зв'язок – учасників правовідносин пов'язують певні інтереси або досягнення певних благ.

2. Специфічні ознаки:

а) правовідносини є найважливішою, глобальною формою реалізації права;

б) цей соціальний зв'язок завжди передбачений нормою права;

в) соціальний зв'язок простежується через суб'єктивні права, юридичні обов'язки, юридичну відповідальність і повноваження його учасників;

г) правовідносини завжди мають представницько-зобов'язальний характер. Так, праву однієї зі сторін у пра-

вовідносинах кореспондує обов'язок іншої сторони або повноваження владного суб'єкту – несення тягаря юридичної відповідальності іншою особою. Наприклад, покупець має право придбати якусь річ, а продавець зобов'язаний надати йому відповідний товар належної якості. Одночасно покупець зобов'язаний сплатити певну суму за придбаний товар, а продавець, зі свого боку, має право вимагати сплати й отримання грошей;

д) правовідносини завжди забезпечуються, гарантуються можливістю застосування заходів державного впливу;

е) правовідносини носять вольовий характер, оскільки для їх виникнення необхідна воля хоча б одного з учасників (наприклад, кримінальні правовідносини виникають за волевиявленням уповноваженої особи), а для отримання кредиту обов'язково вимагається не лише бажання боржника, а й згода кредитора на його надання.

Класифікувати правовідносини на види можна за різними підставами:

1) залежно від характеру юридичної норми, на основі якої вони складаються: регулятивні; охоронні;

2) за галузевою ознакою: конституційні; цивільні; екологічні; трудові; адміністративні і т. ін.;

3) за кількісним складом учасників: прості (між двома суб'єктами); складні (три й більше);

4) за ступенем визначеності: абсолютні; відносні;

5) за рівнем правового регулювання: матеріальні, що виникають на основі норм матеріального права (цивільні, трудові й ін.); процесуальні – врегульовані процесуальними нормами і передбачають порядок реалізації норм матеріального права (адміністративно-процесуальні, кримінально-процесуальні й ін.).

Процесуальні правовідносини, на відміну від матеріальних правовідносин, побудовані на засадах субординації за «вертикально». Однією зі сторін у них завжди виступає суб'єкт з владними повноваженнями – суд або інший компетентний орган чи особа. Вони мають публічний характер і виникають заради задоволення, так би мовити, «чужого інтересу». У цьому випадку владні суб'єкти діють в межах своїх Повноважень (компетенції) в державних і громадсь-

ких інтересах або їх сукупності, забезпечують можливість реалізації особами своїх прав і обов'язків, накладають відповідальність на правопорушників тощо.

В абсолютних правовідносинах конкретно визначена тільки одна сторона – носій суб'єктивного права. Інші суб'єкти зобов'язані не порушувати це суб'єктивне право. Візьмімо для прикладу правовідносини, що виникають із права власності. Власник має право володіти, користуватися й розпоряджатися своєю власністю. Всі інші особи зобов'язані поважати й не порушувати ці права.

Для відносних правовідносин характерний персонально визначений склад учасників. Так, у різних угодах суб'єктивним правам однієї сторони завжди кореспондуються обов'язки іншої; владним повноваженням посадової особи – юридична відповідальність й т. п.

Правовідносини мають складну будову і охоплюють:

- суб'єкти правовідносин;
- об'єкти правовідносин;
- зміст правовідносин;
- юридичні факти.

---

15. 2. СКЛАД (СТРУКТУРА) ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Люди та їх колективи, іншими словами, суб'єкти є центральним і основним елементом у складі правових відносин. Суб'єкти правовідносин – завжди учасники правових відносин, тому «суб'єкт права» не завжди збігається із суб'єктом правовідносин. По-перше, правовідносини хоча і глобальна форма реалізації права, але не єдина (наприклад, дотримання заборон при реалізації заборонних норм) і по-друге, малолітні, душевнохворі люди як суб'єкти права не можуть бути учасниками правовідносин.

Суб'єкти правовідносин – це визнані державою за допомогою юридичних норм носії суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, юридичної відповідальності й повноважень у конкретних правовідносинах.

Зазначені суб'єкти правовідносин поділяються на види:

1) індивіди (фізичні особи) – громадяни України, іноземці, особи без громадянства (апатриди), посадові особи;

2) організації (юридичні особи) – держава, органи держави, підприємства, установи, організації (незалежно від форми власності), громадські об'єднання, релігійні громади;

3) соціальні спільноти – народ, нація, громадяни виборчого округу, трудовий колектив.

Громадяни країни мають найбільш повний обсяг прав і обов'язків. Щодо інших осіб законом встановлено певні обмеження, зокрема, вони не можуть бути обрані до представницьких органів, проходити службу в Збройних Силах України. Проте іноземці й особи без громадянства можуть бути учасниками більшості правовідносин, як і громадяни України.

До колективних суб'єктів правовідносин (організацій в широкому розумінні слова) належать державні і недержавні організації.

Неможливо вичерпно перелічити всі недержавні організації, наприклад, це національні та іноземні компанії, партії, різні приватні підприємства, комерційні банки, приватні освітні, культурні та медичні установи, спортивні організації.

Державні і недержавні організації виступають суб'єктами правовідносин як юридичні особи.

Юридична особа – це організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку і повинна відповідати таким ознакам:

- 1) організаційна єдність;
- 2) наявність відокремленого майна;
- 3) відповідальність за своїми зобов'язаннями усім належним майном;
- 4) можливість від свого імені:
  - а) набувати прав і виконувати обов'язки;
  - б) бути позивачем і відповідачем у суді;
- 5) наявність статуту чи положення, найменування, круглої печатки, штампів, ідентифікаційного коду та ін.

Можливість і здатність бути суб'єктом правових відносин визначається наявністю в особи правосуб'єктності, яка складається з трьох елементів: правоздатності, дієздатності і деліктоздатності.

Правосуб'єктність індивідів (фізичних осіб) та юридичних осіб визначається в їх правовому статусі, а спеціальна правосуб'єктність державних органів та посадових осіб проявляється в їх компетенції.

Правоздатність – це здатність суб'єкта правовідносин бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Правоздатність властива всім учасникам правовідносин, а обсяг прав і обов'язків буде не однаковим для різних суб'єктів права.

Правоздатність невід'ємна від особистості і виникає з моменту народження, а припиняється зі смертю людини. Хоча нормами спадкового права передбачається захист права ще не народженої дитини як потенційного спадкоємця (ст. 1222 Цивільного Кодексу України).

Правоздатність юридичних осіб виникає з моменту їх державної реєстрації або з моменту отримання ними ліцензії (наприклад, право займатися юридичною або медичною практикою).

Припиняється правоздатність юридичних осіб після їх ліквідації і внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій запису про її припинення.

Правоздатність юридичних осіб може бути обмежена за рішенням суду.

Громадські організації приймають на загальних зборах свій статут, у якому вказуються мета, завдання та види діяльності, порядок членства тощо. Громадські організації реєструються у встановленому законом порядку, їх правоздатність визначається цілями й завданнями створення організації.

Основним колективним суб'єктом правовідносин є народ як єдине джерело державної влади й носій суверенітету. Правовий статус народу закріплюється в Конституції України, нормах міжнародного права та правових актах. Також до колективних суб'єктів правовідносин можна віднести виборчий орган та органи місцевого самоврядування.

Правоздатність трудових колективів визначається законодавством, колективними трудовими договорами, правилами внутрішнього розпорядку.

Дієздатність – це здатність суб'єкта правовідносин своїми діями набувати й здійснювати права й обов'язки.

У цивільному праві дієздатність у повному обсязі настає за досягненням вісімнадцяти років. За загальним правилом неповнолітні у віці від 14 до 18 років вправі здійснювати правочин (крім дрібних побутових) за згодою законних представників – батьків або піклувальників (ст. 32 Цивільного кодексу України). Це, так звана, неповна дієздатність. Для малолітніх осіб, що не досягли 14 років, законом встановлюється часткова дієздатність.

Законодавством передбачені випадки, коли за рішенням суду за згодою законних представників неповнолітній, що досяг 16 років, оголошується повністю дієздатним, якщо він, наприклад, працює за договором, контрактом або займається підприємницькою діяльністю (акт емансипації), у разі реєстрації шлюбу особи, яка не досягла повноліття.

Громадяни, що зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами чи мають хронічний розлад психіки, можуть бути обмежені судом у дієздатності (ст. 36 Цивільного Кодексу України).

Держава як всеосяжна політична організація має суверенітет і виступає суб'єктом права у міжнародних відносинах й усередині країни. На основі норм міжнародного права держава укладає договори й здійснює співробітництво з іншими державами; управляє частиною суспільної власності, вступає в майнові відносини з іншими суб'єктами як юридична особа й т. п.

Деліктоздатність – це здатність суб'єкта права нести відповідальність за свої протиправні вчинки.

Загальна юридична відповідальність настає з 16 років, а кримінальна – за вчинення особливо тяжких злочинів – з 14 років (ст. 22 Кримінального кодексу України).

Об'єкти правовідносин – це певні матеріальні та духовні блага, визнані державою за допомогою законів і здатні задовольняти інтереси суб'єктів правовідносин. Інакше кажучи, це все те, із приводу чого складаються соціальні зв'язки між учасниками правовідносини. Люди беруть участь у правовідносинах заради задоволення певних

матеріальних, політичних, культурних та інших соціальних й особистих інтересів і потреб.

Об'єкти правовідносин поділяються на матеріальні й нематеріальні. До матеріальних належать різні предмети споживання, їхнє придбання й використання; кошти, засоби виробництва; фізичний стан людини (здоров'я, життя); дії людей (участь у виборах, перевезення вантажів, охорона приміщень і т. п.) і їхні результати (обрання президента, будівництво житлового будинку, виготовлення взуття й ін.).

До нематеріальних об'єктів можна віднести продукти інтелектуальної творчості, честь, гідність людини, її морально-психологічний стан, національну самобутність тощо.

Сучасне законодавство значно розширило коло об'єктів правових відносин у сфері майнових відносин. Держава визнає й захищає різні форми власності, зокрема приватну. Відбувається приватизація підприємств, житла, працюють приватні банки тощо.

15.3. ЗМІСТ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН

Змістом правовідносин охоплюються такі елементи:

- 1) суб'єктивні права;
- 2) юридичні обов'язки;
- 3) повноваження;
- 4) юридична відповідальність.

Традиційно юридичний зміст правовідносин охоплює тільки суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Це виправдано щодо правовідносин із диспозитивним (автономним) режимом правового регулювання, що складаються на основі рівності сторін (цивільні, трудові правовідносини і т. ін.), де правам одних учасників кореспондують відповідні обов'язки інших учасників правовідносин, які одночасно володіють також і правами (договір купівлі-продажу).

У правовідносинах, де однією зі сторін виступає посадова особа або орган держави, спостерігається інша комбінація елементів змісту. Наприклад, владним повноваженням судді кореспондують процесуальні права підсудного; повноваженням органу дізнання – обов'язки підозрюваного і т. ін.

Суб'єктивне право – це гарантовані правом вид і міра можливої поведінки правомочного суб'єкта правовідносин.

Із виникненням конкретних правовідносин вони втілюються в таких правомочностях:

- а) право на позитивні дії – можливість визначати свою поведінку (наприклад, здійснення права власності);
- б) право вимоги – можливість вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи (повернення боргу боржником);
- в) право домагання – можливість звернутися за допомогою до органу держави у випадку, коли зобов'язана сторона не виконує своїх обов'язків на користь управомоченої особи або коли без втручання суб'єкта із владними повноваженнями не може бути реалізоване суб'єктивне право (наприклад, право на одержання пенсії).

Таким чином, суб'єктивне право завжди пов'язане з можливою поведінкою учасників правовідносин і може бути припинене на одному із зазначених етапів.

Юридичний обов'язок – вид і міра належної поведінки зобов'язаної сторони в правовідносинах.

Носієм юридичного обов'язку виступає зобов'язана сторона і її поведінка складається з таких елементів:

- 1) необхідність зобов'язальної особи задовольнити законні вимоги правомочного суб'єкта права;
- 2) необхідність виконання певних дій або утримання від їх здійснення;
- 3) необхідність не перешкоджати кореспондуючій стороні користуватися благами, на яке вона має право.

Тобто, якщо в основі поведінки правомочної особи покладено можливу поведінку, то для зобов'язаних суб'єктів закон передбачає необхідну, обов'язкову поведінку (наприклад, громадяни зобов'язані сплачувати податок незалежно від бажання).

Зміст правовідносин буде неповним, якщо до нього не додати повноваження і юридичну відповідальність (насамперед, це стосується процесуальних правовідносин).

Повноваження (компетенція) органу держави або посадової особи – вид і міра владного впливу, спрямова-

ного на задоволення вимог уповноваженого суб'єкта або на винну особу.

Повноваження завжди мають юридичну природу, вичерпно закріплюються в законі, а їх носіями виступають органи держави, місцевого самоврядування та їх посадові особи.

Повноваження не можна зводити до суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Носій владних повноважень одночасно має і право виконувати передбачені законом дії і зобов'язаний в силу приписів того ж закону їх здійснювати.

Узгоджена сукупність повноважень конкретного органу держави або посадової особи становлять їх компетенцію.

Юридична відповідальність – вид і міра примусового зізнання позбавлення благ особистого або майнового характеру, що належать правопорушникові.

Йдеться про те, що особа внаслідок скоєння правопорушення і застосування до неї санкції, наприклад статті Кримінального кодексу України, вимушено перебуває у стані примусового позбавлення її благ майнового (штраф) або особистого немайнового характеру (обмеження волі).

Юридична відповідальність може бути конституційно-правовою, адміністративною, цивільно-правовою, дисциплінарною, кримінально-правовою.

Найімовірніше, повноваження і юридична відповідальність кореспондують одне одному в процесуальних правовідносинах. Так, при припиненні порушення громадського порядку, працівник поліції реалізує свої повноваження, а правопорушник несе тягар юридичної відповідальності.

Та все ж у більшості випадків парними категоріями для повноваження будуть суб'єктивні права і юридичні обов'язки інших суб'єктів правовідносин.

Повноваження міського голови щодо благоустрою спрямовані на задоволення законних прав і інтересів мешканців міста, які зі свого боку повинні виконувати певні обов'язки з підтримання належного стану навколишнього середовища і т. ін.

15.4. ЮРИДИЧНІ ФАКТИ

Між правовою нормою та правовим відношенням лежить сполучна ланка – юридичний факт, що міститься здебільшого у гіпотезі юридичної норми.

Традиційно **юридичні факти визначаються як конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують динаміку правовідносин (виникнення, зміна або припинення).**

Як правило, динаміка правовідносин пов'язується не з окремо взятим юридичним фактом, а з їх сукупністю. Таку низку юридичних фактів наука про право називає юридичним або **фактичним складом**. Наприклад, для того, щоб здійснити своє право на здобуття вищої освіти, недостатньо наявності атестата про середню освіту. Необхідно підготувати особову навчальну справу територіальними кадровими апаратами. Потім слід успішно виконати тестові завдання, і нарешті – ректор видає наказ про зарахування курсанта. У своїй сукупності ці обставини й будуть підставою для виникнення конкретних правовідносин між колишнім абітурієнтом і керівником університетом.

За вольовою ознакою юридичні факти підрозділяються на *події й дії*.

Події – це життєві обставини, що не залежать від волі й свідомості людей. Це, передусім, явища природи – зміна пір року, землетрус, повінь тощо.

Дії – життєві факти, що є результатом усвідомленої поведінки людини. Вони поділяються на правомірні й неправомірні або правопорушення. Правомірні дії не порушують приписів юридичних норм, і поділяються на юридичні акти та вчинки.

Юридичні акти співвідносяться зі спеціальною метою – досягти певного, юридично значущого результату (заяви й скарги громадян, судові рішення тощо).

Юридичні вчинки не мають на меті викликати якісь юридичні наслідки. Так, учений, пропонуючи якісно нове рішення наукової проблеми, не замислюється над можливим економічним ефектом. Юридичні наслідки настають незалежно від його волі. Він визнається винахідником і, відповідно, одержує право на винагороду.

Правопорушення – це діяння, що суперечать приписам юридичних норм. До них належать злочини й проступки.

У самостійну групу юридичних фактів входять **юридичні стани – триваючі юридичні факти, що мають якість об'єктивної реальності**. Їх не можна віднести ні до подій, ні до дій, але з ними пов'язана величезна кількість правових відносин.

Особливість станів полягає в тому, що вони можуть залежати від волі людини, а можуть установлюватися й поза її волею (стан хвороби). До юридичних станів також відносять: споріднення, шлюбні відносини, національність, стаж, членство в громадській організації, судимість, процесуальні терміни та ін.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення правовідносин.
2. Якими ознаками характеризуються правовідносини?
3. За якими критеріями відбувається класифікація правовідносин?
4. Які Ви знаєте види правовідносин?
5. У чому особливість процесуальних правовідносин?
6. Що таке правосуб'єктність?
7. На які види поділяються суб'єкти правовідносин?
8. Назвіть ознаки юридичної особи.
9. Що таке правоздатність, дієздатність і деліктоздатність?
10. Дайте визначення об'єктів правовідносин.
11. З яких елементів складається структура суб'єктивного права?
12. Визначте співвідношення повноваження та компетенції.
13. Що таке юридичний факт?
14. Чим відрізняються юридичні факти-стани від інших різновидів юридичних фактів?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бочаров Д. О. Правові відносини. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т., Загальна теорія права, т. 3, X., «Право». – С. 545 – 552.
2. Бугаєць О. С. Вихідні засади аналізу категорії „правовідносини” / О. С. Бугаєць // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 1.

3. Бугаць О. С. Правовідносини як елемент механізму правового регулювання / О. С. Бугаць // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2000. – № 4. – С. 77 – 88.
4. Голосніченко Д. Повноваження як об'єкт дослідження загальної теорії держави та права / Д. Голосніченко // Право України. – 2008. – № 1. – с. 15 – 17.
5. Кравчук В. Про правоздатність юридичних осіб: окремі питання / В. Кравчук // Право України. – 1999. – № 11. – С. 16 – 20.
6. Крусян А. Конституційні правовідносини у системі сучасного конституціоналізму в Україні / А. Крусян // Юридический вестник. – 2007. – № 1. – С. 15 – 21.
7. Марущак А. І. Суб'єкти інформаційних правовідносин: поняття та види / А. І. Марущак // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2007. – № 1. – С. 7 – 10.
8. Майданик Р. А. Корпоративні правовідносини як предмет цивільного та господарського права / Р. А. Майданик // Проблеми здійснення охорони прав учасників цивільних правовідносин. – 2007. – С. 23 – 28.
9. Рабінович П. М. Суб'єктивне право // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 681.
10. Рабінович П. М. Юридичний факт // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2004. – Т. 6 – С. 483.
11. Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / Селіванов В., Віденко Н. // Право України. – 2000. – №10. – С. 7 – 10.
12. Тарахонич В. І. Місце правових відносин в системі елементів механізму правового регулювання / В. І. Тарахонич // Правова держава. – Вип. 14. – К. – 2003. – С. 45 – 55.
13. Шемшученко Ю. С., Рабінович П. М. Правові відносини // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 44 – 45.
14. Шевченко Я. М., Оніщенко Н. М. Правоздатність // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 40 – 41.
15. Шевченко Я. М. Правомочність // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред. кол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2003. – Т. 5. – С. 46.
16. Харитонов С. О. Цивільні правовідносини : монографія / С. О. Харитонов, О. І. Харитонova. – 2-ге вид., перероб. і доп. – О.: Фенікс, 2011. – 456 с.

17. Харитоновна О., Поняття та ознаки публічних правовідносин / О. Харитоновна // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 2. – С. 36 – 46.
18. Шемшученко Ю. С. Повноваження // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (гол. Ред. кол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 2002. – Т. 4. – С. 590.
19. Слепнев А. В. Соотношение субъекта права и субъекта правоотношения / А. В. Слепнев // История государства и права. – 2007. – 24. – С. 38 – 40.
20. Сердюк Б. А. Вживання термінів „правовідношення” та „правовідносини” в науковій і навчальній літературі / Б. А. Сердюк // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2004. – № 4. – С. 84 – 87.
21. Солодовнік Л. Юридичні факти – підстави виникнення трудових правовідносин / Л. Солодовнік // Право України. – 2000. – № 1. – С. 59 – 63.
22. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. М. – 1974. – 340 с.
23. Явич Л. С. Право и общественные отношения / Л. С. Явич. М. – 1971. – 152 с.

Розділ 16

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА

---

16. 1. ПОНЯТТЯ ТА МЕТА ТЛУМАЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ НОРМ

Юридичне тлумачення – це діяльність щодо з'ясування чи роз'яснення змісту норм права з метою їхнього однорідного розуміння і застосування.

Терміни «тлумачення» й «інтерпретація» у юриспруденції вживаються синонімічно, коли йдеться про розкриття змісту норм права, а самого суб'єкта тлумачення нерідко називають «інтерпретатор».

Юридична освіта й юридична діяльність неможливі без тлумачення норм права. У юридичних навчальних закладах у ході засвоєння конкретних галузевих дисциплін тлумачення права має велику, питому вагу. Тлумачення норм права – необхідна передумова та попередня стадія реалізації норм права громадянами, посадовими особами, органами держави. Правильна реалізація норми права припускає наявність у свідомості суб'єкта права знання, що адекватно відображає зміст тієї норми, що реалізується. Формуванню такого знання сприяють публікації різного роду тематичних збірників законодавства, що охоплюють результати тлумачення відповідних норм права. Тлумачення – невід'ємний елемент правотворчості, оскільки система права припускає, що будь-яка нова норма права так чи інакше пов'язана з уже існуючими нормами, і усі вони разом повинні складати несуперечливе єдине ціле.

---

16. 2. СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ НОРМ

Тлумачення як розумова діяльність спрямоване на встановлення дійсного (об'єктивного), а не мнимого (помилкового) змісту норм права. Встановлення не мнимого, а

дійсного змісту норм права для їх правильної практичної реалізації припускає інтелектуальне застосування інтерпретатором певних способів тлумачення.

Способи тлумачення – це відносно відособлені сукупності прийомів аналізу змісту норм права.

Мовний спосіб тлумачення – це встановлення змісту норм права на основі знання про мову, якою вони сформульовані. У плані співвідношення застосовуваних способів тлумачення мовний спосіб є вихідним, первинним. Це пов'язано з існуванням змісту норм права в мовній формі, його зовнішнім вираженням, закріпленням у текстах нормативно-правових актів у вигляді граматичних речень. У цьому сенсі такий спосіб тлумачення можна розглядати як граматичний. Деякі вчені граматичний і мовний способи тлумачення вважають самостійними різновидами. При мовному способі тлумачення використовується правило синтаксису, морфології, слововживання. Інтерпретатору важливо пам'ятати про існування в мові синонімів, омонімів. Наприклад, в екологічному праві йдеться про одне й те саме, коли говорять і пишуть про «надання земельних ділянок» чи «відвід земельних ділянок», про «витрати» чи «збитки». Застосовувані в законодавстві терміни можуть мати кілька значень – «наймання» (майнове, на роботу), «відпустка» (видача будь-чого, відпочинок і т. п.). Інтерпретатор повинний пам'ятати, що законодавець із декількох значень слова обирає одне, що визначається в його контексті.

Логічний спосіб тлумачення – це встановлення змісту норм права, застосовуючи прийоми логічного мислення. Логічні прийоми, що застосовує інтерпретатор під час тлумачення норми права, – логічне перетворення речення, логічний розвиток норм (виведення норм із норм), висновки за аналогією, висновки від протиположного, доведення до абсурду й ін. Застосовуючи логічні прийоми, інтерпретатор оперує матеріалом, що міститься винятково в самій нормі. Найбільш часто при тлумаченні тексту закону використовується такий логічний прийом, як логічне перетворення речення. Необхідність логічного перетворення речення зумовлена поширеністю неповної відповідності змісту

норми та її текстуального формулювання. Наприклад, суб'єкт норми не збігається з підметом речення у ст. 119 КК України (Кримінального Кодексу України): «Убивство через необережність карається...». За букввальним тлумаченням цієї статті, карається убивство як таке, хоча покаранню підлягає особа, яка його скоїла. Логічно перетворене речення ст. 119 КК України буде таким: «Особа, яка скоїла вбивство через необережність, – карається...». Норма права має загальний характер, а в тексті закону зазвичай говориться про одиничних осіб: «Суддя», «слідчий», «обвинувачений» і т. ін. Норма – це не будь-яке висловлення, а лише те, у якому є нормативні терміни «зобов'язаний», «заборонено», «вправі», «може» і т. п. Тому адекватно відбиває норму логічно перетворене речення ст. 119 КК України, яке з урахуванням сказаного вище буде таким: «Будь-яка особа, яка скоїла вбивство з необережності, зобов'язана зазнати міри покарання у вигляді...».

Систематичний спосіб тлумачення – це встановлення змісту норми права на основі знань про її логічні зв'язки з іншими нормами в системі права, у галузі права, в інституті права.

Систематичний спосіб тлумачення впливає з факту взаємозалежного існування в правовій матерії, зокрема норм загальних, спеціальних, виняткових, норм-принципів, відсильних, бланкетних норм, норм-дефініцій та ін.

Знання про зміст норм, логічно пов'язаних із нормою, що тлумачиться, дозволяє уточнити її зміст. Наприклад, змістовний зв'язок норми загальної і спеціальної відбитий у відпрацьованому юридичною наукою та практикою правилі, відповідно до якого спеціальна норма скасовує дію загальної, у випадках, передбачених першою. У кримінальному праві такого роду зв'язок зазвичай називається «конкуренція норм». При конкуренції загальної і спеціальної норм повинна застосовуватись остання. Це правило, зокрема, застосовується у відношенні конкуренції, ст. 271 КК України – «порушення вимог законодавства про охорону праці» зі ст. 273 КК України – «порушення правил безпеки на вибухонебезпечних чи підприємствах у вибухонебезпечних цехах», коли порушені спеціальні правила без-

пеки ведення робіт із вибухонебезпечними матеріалами. Значеннєвий зв'язок загальної норми і виняткової відбитий у тому факті, що виняткова норма вилучає із загальної, обмежує сферу її діяльності.

Відсилні та бланкетні норми можуть розглядатися тільки в єдності з нормами, до яких зроблене відсилання. Нерідко при тлумаченні норми враховується її змістовний зв'язок із нормою, що пояснює значення терміна, що вживає законодавець у нормі, що інтерпретується. Наприклад, у ст. 32 Закону України «Про заставу», який ухвалений 2 жовтня 1992 року, йдеться про відповідальність юридичної особи, а в ст. 23 ЦК України визначається поняття юридичної особи.

Історичний спосіб тлумачення – це встановлення змісту норми права на основі знання фактів, які хронологічно виводують обставини її виникнення.

Джерелами такого знання можуть бути різного роду публікації, які належать до процесу створення нормативного акта, що закріплює норму, яка тлумачиться. Знання історичних умов створення нормативного акта дозволяє відповісти на питання про причини та цілі його видання. Нормативний акт повинний бути лаконічним, тому про причини його створення законодавець зазвичай умовчує, хоча іноді про це стисло йдеться в його преамбулі (вступній частині). Оскільки з'ясовані не стільки причини, скільки достатньою мірою конкретизовані цілі, видання нормативного акта може служити аргументом для підтвердження чи спростування тез, які розкривають зміст норми права, що пояснюється. Тому історичний спосіб інтерпретації іноді називають «історико-цільовий». Історичний спосіб тлумачення має максимальну практичну користь при використанні розумового прийому, який називається «порівняння». При цьому порівнюється нова норма, що тлумачиться, й аналогічна норма, викладена в старому нормативному акті чи в проекті нового нормативного акта. У результаті порівняння встановлюється розходження між старою і новою нормами. Це дозволяє визначити мету законодавця при конструюванні ним нової норми, коли одні поняття як будівельний матеріал норми «відкидаються» через непотріб-

ність, інші навпаки, з'являються в текстуальному формулюванні норми. Визначивши, чи мав законодавець на меті підсилити чи пом'якшити відповідальність, розширити чи звужити права й обов'язки, сферу правового регулювання і т. п., можна глибше зануритися в зміст норми права, зрозумівши, в якому напрямку розвивалася думка законодавця при її створенні. При цьому інтерпретатору легше звільнитися від сформованих уявлень, які вже втратили актуальність, про зміст старої норми, перебороти інерцію мислення. Наприклад, Закон України «Про захист прав споживачів» від 15. 12. 1993 року є новою редакцією Закону УРСР «Про захист прав споживачів». Судові органи неоднозначно трактували слова останнього закону, відповідно до якого суд повинен «крім того» розглянути питання про відшкодування морального збитку. Ці два слова давали привід судам примушувати людину, яка бажала реалізувати цей пункт закону, звертатися до суду з позовною заявою ще раз, знову випробувати тяготи тривалого судового процесу. У новій редакції закону (частина 2 ст. 24) слова «крім того» замінені словом «одночасно». Зіставлення цих категорій дозволяє констатувати спрощення законодавцем механізму судового розгляду цього роду спорів, критичний аналіз яких відображений у відповідних літературних дже-релах періоду чинності вищевказаного закону в його колишній редакції.

16.3. Види тлумачення

Класифікація тлумачення здійснюється за такими критеріями.

За суб'єктною спрямованістю:

тлумачення-з'ясування;
тлумачення-роз'яснення.

Тлумачення-з'ясування – це внутрішня розумова діяльність, що має на меті зробити зміст норм права зрозумілим для себе. Наприклад, ознайомлення студента юридичного вищого навчального закладу з новим законодавством про освіту з метою з'ясування наявності чи відсутності для нього нових пільг і можливостей.

Тлумачення-роз'яснення – це зовнішнє вираження інтерпретатором свого розуміння змісту норм права, що ставить за мету зробити цей зміст зрозумілим для інших. Наприклад, ознайомлення викладачем студентів юридичного вищого навчального закладу з новим законодавством про освіту з метою з'ясування ними наявності чи відсутності нових пільг і можливостей.

Тлумачення-роз'яснення (в офіційному розумінні) – це така діяльність спеціально уповноважених суб'єктів із розкриття змісту юридичних норм, що мають закріплення в чинних нормативно-правових актах, з метою їх однакового розуміння і застосування в процесі вирішення конкретних юридичних справ.

Види тлумачення-з'ясування:

- за способом – мовне (філологічне, граматичне, логічне, систематичне, історичне);
- за обсягом – буквальне (адекватне), поширювальне, обмежувальне.

Види тлумачень за обсягом

Тлумачення за обсягом є одним із результатів застосування інтерпретатором усіх способів тлумачення в їх сукупності. При визначенні обсягу тлумачення порівнюються висновки інтерпретатора про значеннєвий зміст норми права, отримані на основі застосування всієї сукупності способів тлумачення, з висновками про цей зміст, отриманими при буквальному розумінні змісту тексту законів, що може бути як правильним, так і помилковим. Виходячи зі співвідношення значень текстуального формулювання норми права і її дійсного суттєвого змісту, розрізняють три види тлумачення за обсягом:

- буквальне (адекватне);
- поширювальне;
- обмежувальне.

Буквальне (адекватне) тлумачення – це тлумачення, за яким встановлений інтерпретатором дійсний зміст норми права відповідає буквальному значенню її текстуального формулювання. Наприклад, в ст. 1 Господарського процесуального кодексу України йдеться про те, що: «угода про відмову від права на звернення до господарського суду

є недійсною». Це положення має одне, суворо визначене значення. Інше значення цього положення неможливо установити, застосовуючи будь-які способи тлумачення в їх сукупності. У цьому положенні «буква» закону та її «зміст» збігаються, не мають розбіжностей, тобто «зміст» закону слід розуміти буквально.

Поширювальне тлумачення – це тлумачення, за яким встановлений інтерпретатором дійсний зміст норм права ширше буквального її значення – текстуального формулювання. Наприклад, у ст. 950 ЦК (Цивільного Кодексу) України йдеться про відповідальність зберігача «за втрату, нестачу, uszkodження речі». Тут, у контексті статті, реальний зміст поняття «втрата» ширше буквального значення цього слова. «Втрата» означає будь-який випадок припинення існування майна – фізичне зникнення матеріальної речі як цілісного і повноцінного в споживчому відношенні об'єкта не тільки в результаті її загибелі (у вогні пожежі, під час повені й ін.), але й у результаті поступового саморуйнування (за відсутності турботи про її збереженість). Чи, наприклад, згідно зі ст. 1 Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «іноземець» – це особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав, тобто це може бути не тільки громадянин іноземної держави, але також і будь-яка особа без громадянства. Таким чином, при поширювальному тлумаченні дійсний «зміст» Закону ширший за його буквальне значення, «букву» Закону.

Обмежувальне тлумачення – це тлумачення, за яким встановлений інтерпретатором дійсний зміст норми права вузьчий за можливі значення її текстуального формулювання. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 950 ЦК України, зберігач майна «несе відповідальність за втрату (нестачу) чи uszkodження майна, якщо не доведе, що це відбулося внаслідок нездоланної сили...». Тут, у контексті статті закону, вислів «нездоланна сила» має вузький сенс. Мається на увазі, що такого роду силою є дії стихійно-природних явищ (ураган, землетрус, повінь і т. п.). Хоча взагалі словосполучення «нездоланна сила» можна розуміти й в іншому значенні. Наприклад, у психологічному. Відомі випадки, коли люди

зверталися до адміністрації казино м. Монако із заявою заборонити їм вхід у казино, оскільки «нездоланна сила» тягне їх до рулетки, карткового столу, щоб грати. Таким чином, при обмежувальному тлумаченні дійсний «зміст» закону вужчий за можливі значення його «букви». Із числа цих можливих значень обирається одне, те, яке має на увазі законодавець.

Види тлумачення-роз'яснення.

За юридичним значенням – офіційне (автентичне, делеговане), неофіційне (повсякденне, професійне, доктринальне).

Офіційне тлумачення – це діяльність, що впливає з компетенції державних органів і посадових осіб та є роз'ясненням ними змісту і суті норми права, яке є юридично обов'язковим для застосування на практиці (тягне за собою обов'язкові юридичні наслідки). Офіційне тлумачення покликане забезпечити єдність розуміння законів і єдність їх застосування на всій території держави.

Неофіційне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права, що не є юридично обов'язковим для застосування на практиці (не призводить до обов'язкових юридичних наслідків). Залежно від сили авторитету інтерпретатора, рівня його компетентності, тобто глибини знання і розуміння ним предмета, про який йдеться, розрізняють три різновиди неофіційного тлумачення: повсякденне, професійне, доктринальне.

Повсякденне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права не юристами (громадянами в побуті).

Професійне тлумачення – це роз'яснення змісту норм права юристами-практиками (юрисконсультами, адвокатами, суддями, прокурорами тощо).

Доктринальне тлумачення – це засноване на розгорнутій аргументації висновків роз'яснення змісту норм права юристами-вченими (у лекції, статті, монографії, коментарі до закону і т. ін.). Доктринальне тлумачення не слід протиставляти офіційному. Останнє також є науково обґрунтованим. Наприклад, із 1963 р. при Верховному Суді України діє Науково-консультаційна рада, що, зокрема, приймає мотивовані рекомендації з проектів роз'яснень

Пленуму Верховного Суду України. Однак, на відміну від актів доктринального тлумачення, в актах офіційного тлумачення, закріплюючих висновки, які розкривають зміст норм, що тлумачаться, висновки закріплюються без обґрунтування науково-консультативної ради.

Види офіційного тлумачення-роз'яснення

За суб'єктами тлумачення – автентичне, делеговане (легальне).

За сферою дії – нормативне (загальне); казуальне (індивідуальне).

Автентичне тлумачення – це офіційне роз'яснення змісту норми права тим органом, що їх видав. Результати автентичного тлумачення збережені, наприклад, у Постанові Верховної Ради України від 24 грудня 1993 р. «Про тлумачення Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»». Якщо державний орган уповноважений видавати нормативні акти, він вправі і роз'яснювати, за необхідності, зміст виданих ним нормативних актів. Але за загальним правилом тлумачення законів України здійснюється конституційним судом України.

Делеговане (легальне) тлумачення – це офіційне роз'яснення змісту норм права органом, що не ухвалював, але уповноважений законом давати такого роду роз'яснення. Результати делегованого тлумачення розміщені у рішеннях Конституційного Суду України.

Автентичне та делеговане тлумачення за сферою дії може бути нормативним чи казуальним.

Нормативне тлумачення – це офіційне роз'яснення змісту норм права, що є юридично обов'язковим для застосування на практиці у всіх випадках, коли застосовуються норми, щодо яких здійснено тлумачення. Суб'єктами нормативного тлумачення можуть бути як правотворчі, так і правозастосовні органи. Результати нормативного тлумачення правозастосовного органу розташовуються, наприклад, у роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України. У результаті нормативного тлумачення (інтерпретації) виробляються так звані інтерпретаційні норми (тому це тлумачення називається нормативним).

Казуальне тлумачення – це офіційне роз'яснення змісту норми права при розгляді конкретної юридичної справи, що є обов'язковим тільки для цієї справи. Суб'єктами казуального тлумачення переважно є правозастосовні органи. Результати казуального тлумачення розміщені в різного роду правозастосувальних актах. Серед них особливе місце посідають акти вищестоящих судових інстанцій (судів касаційної, наглядової інстанції). Вищестояща судова інстанція, наприклад, скасувавши в рішенні суду першої інстанції і направивши справу на новий розгляд у той же суд, водночас може прямо пояснити у своєму визначенні, як слід правильно розуміти зміст застосованого нижчестоящим судом закону. Або останнє впливає з аналізу логіки рішення юридичної справи судом другої інстанції. Публікації змісту подібних рішень передують тезам, що формулюються як висновки – тлумачення (резюме). Наприклад, «показання зацікавлених у результаті справи осіб, не підтверджені іншими доказами, не можуть бути покладені в основу обвинувального вироку». Рішення юридичних справ вищестоящими судовими інстанціями публікуються (наприклад, у журналі «Право України») як зразок правильного розуміння і застосування закону. Ці рішення, наприклад, Постанова Пленуму Верховного Суду України, розглянуті нижчестоящими інстанціями як такий зразок, фактично мають значення судового прецеденту.

16.4. ПОШИРЮВАЛЬНЕ, ОБМЕЖУВАЛЬНЕ ТЛУМАЧЕННЯ І ЗАКОННІСТЬ

Режим законності припускає, що результати тлумачень не можуть виходити за межі норми, що тлумачиться. Інший підхід до тлумачення скасовує законність як таку. Такий підхід призвів би до підміни об'єктивного змісту норми права, незалежно від інтерпретатора, суб'єктивною думкою інтерпретатора щодо цього змісту. Режим законності припускає, що поширювальне й обмежувальне тлумачення не «розширює» чи «звужує» зміст норми, а лише розкриває те, що до неї «входить». Такого роду тлумачення можливі лише в тому випадку, коли воно прямо впливає з

розбіжності значення текстуального формулювання норми та її дійсного розумового змісту. У протилежному випадку таке тлумачення – засіб обходу та порушення норм права. Режим законності припускає, що коли оперативного застосовуване тлумачення не може виходити за межі норми, що тлумачиться, тоді його результати дають лише нове знання про норму, що представляє собою судження про неї як її конкретизацію. Таким чином, конкретизація змісту норми права не є створенням у процесі тлумачення нової норми права.

Поширювальне й обмежувальне тлумачення – це тлумачення виключно в межах норми права, і саме цим поширювальне тлумачення відрізняється від інституту аналогії закону. Якщо при поширювальному тлумаченні певні фактичні обставини охоплені змістом норми права, тобто законодавець передбачав їх, то при аналогії закону певні фактичні обставини не охоплені ані текстуальним формулюванням норми права, ані її дійсним змістом, тобто законодавець не передбачав їх. Наприклад, ст. 225 ЦК України передбачає можливість визнання судом недійсною угоди, що укладена громадянином, хоча і дієздатним, але таким, що був у момент її укладення в такому стані, за яким він не міг розуміти значення своїх дій чи керувати ними. Така угода може бути визнана недійсною судом «за позовом цього громадянина». Застосовуючи аналогію закону, суди приймають позови і від спадкоємців, які заперечують дійсність заповіту померлого громадянина (спадкодавця), засновуючи свої вимоги на вищевказаній статті і фактах, що підтверджують відповідний стан громадянина в момент оформлення ним заповіту напередодні своєї смерті (ч. 2 ст. 1257 ЦК України). При цьому спадкоємці розглядаються як правонаступники померлого громадянина, смерть якого унеможливила його особисте звернення з позовом до суду. У контексті цієї статті можливе і розширювальне тлумачення терміна «громадянин», оскільки з подібного роду позовною заявою в суд може звернутися, наприклад, особа без громадянства.

---

1 6.5. ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА НОРМА. ІНТЕРПРЕТАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АКТ

Інтерпретаційна норма – це встановлене уповноваженим на те суб'єктом офіційне правило, що вказує, як правильно розуміти і застосовувати ту чи іншу норму права. Інтерпретаційна норма – це не нова норма права. За логікою вона не вносить у зміст норми, що тлумачиться, нічого нового, а лише встановлює в цьому змісті вже наявні особливості. Інтерпретаційна норма не застосовується сама собою, поза зв'язком з нормою права, що інтерпретується. Вона, зазвичай, розділяє долю останньої у випадку її скасування.

Інтерпретаційні норми містяться в юридичних інтерпретаційних актах, наприклад, у роз'ясненнях Президії Вищого господарського суду України чи Керівних роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України, які систематично публікуються у спеціальних офіційних збірках. Інтерпретаційний акт – це різновид вторинного юридичного акта, що містить офіційне роз'яснення змісту і суті нормативно-правових актів, що є обов'язковими для використання правозастосувачами при вирішенні конкретних юридичних справ.

Слід відрізняти юридичні інтерпретаційні акти від нормативно-правових актів. Останні виступають первинними юридичними актами. Інтерпретаційні акти вторинні стосовно нормативно-правового і не охоплюють відображення норм права.

---

1 6. 6. ПРОГАЛИНИ В ПРАВІ. АНАЛОГІЯ ЗАКОНУ Й АНАЛОГІЯ ПРАВА

У зв'язку з природним відставанням юридичної науки і юридичної практики від кількісного та якісного розвитку суспільних відносин відбувається формування таких груп і сфер цих соціальних зв'язків, що правові норми охопити не встигають. Такі ситуації дають підставу для формулювання поняття «прогалини в праві».

Прогалина в праві – це водночас і не врегульовані правом суспільні відносини, що вимагають такого регулю-

вання, і відрізок часу, що виникає від моменту виявлення такої сфери неурегульованих відносин, до моменту набуття чинності нормативно-правового акта, що впорядкує цей вид соціальних зв'язків.

Прогалина в праві – це відсутність норм права (чи їхніх частин), що регулюють конкретні суспільні відносини в тому випадку, якщо воно підлягає сфері правового регулювання. Дійсно, прогалина у праві існує тоді, коли певне питання повинно бути врегульоване юридичними способами, але нормативно-правовими актами таке рішення не передбачене.

Наприклад, прогалиною законодавства про освіту може бути визнана відсутність норм, що встановлюють відповідальність батьків, які ускладнюють своїм дітям можливість відвідувати школу. А прогалиною кримінального права є відсутність норми про відповідальність жінок за зловживання алкоголем чи наркотиками в період вагітності або годування дитини, що призвело до смерті, захворювання чи каліцтва дитини.

Найбільш ефективним способом усунення прогалин в праві є видання компетентним органом правових норм, яких бракує. Але такий шлях не завжди прийнятний, тому що він досить складний і займає великий проміжок часу. Тому в деяких випадках прогалини у праві можуть бути подолані за допомогою таких прийомів, як аналогія закону й аналогія права.

Весь період існування прогалини в праві може бути досить тривалим. Це може займати кілька місяців, а іноді й кілька років (десять років). У зв'язку з цим юристами-вченими і юристами-практиками була вироблена ідеологія і прийоми подолання прогалин у праві. Основними способами подолання прогалин в праві є: аналогія закону й аналогія права.

Рішення справи за аналогією допускається тільки у випадку:

1) повної відсутності чи неповноти правових норм; вимагає подібності аналізованих обставин і обставин, прогнозованих існуючої нормою, в істотних юридично-рівнозначних аспектах;

2) передбачення пошуку норми спочатку в актах тієї ж сфери права (галузі, інституту), а у випадку відсутності такої – звернення до іншої галузі права і до законодавства в цілому;

3) прогнозування, вироблене правилом в ході використання аналогії права, не повинне суперечити жодному з чинних положень закону;

4) виключення, якщо аналогія прямо заборонена законом, коли закон пов'язує настання юридичних наслідків з наявністю конкретних норм.

Аналогія закону – це спосіб подолання ситуації з прогалиною в праві при вирішенні конкретної юридичної справи, коли до неурегульованих суспільних відносин застосовується норма, що регулює подібні суспільні відносини.

Інше пояснення аналогії закону – це застосування для врегулювання «прогальних» відносин закону, який регулює аналогічні (близькі за змістом) відносини. Так, КПК України не передбачена можливість відводу громадського обвинувача. Але КПК містить статті щодо регулювання порядку відводу державного обвинувача. На її основі і вирішується перше питання.

Тривалий час в Україні у сфері купівлі-продажу житла, ріелтерами і нотаріусами застосовувалися і застосовуються за аналогією норми цивільного законодавства, що регулюють відносини купівлі-продажу товарів. Сучасний ЦК України в п. 2 і п. 5 ст. 656 також не перешкоджає цьому: «Предметом договору купівлі-продажу можуть бути майнові права» (п. 2 ст. 656 ЦК України); «Особливості договору купівлі-продажу окремих видів майна можуть установлюватися законом» (п. 5 ст. 656 ЦК України).

У випадках, коли суспільні відносини прямо не врегульовані жодними нормами права і відсутні норми, що регулюють схожі відносини, застосовують аналогію права, тобто рішення конкретної справи на основі загальних, вихідних ідей права – принципів права (гуманізму, справедливості, рівноправності й ін.).

Аналогія права – це спосіб подолання ситуації з прогалиною в праві при вирішенні конкретної юридичної

справи, коли до неурегульованих суспільних відносин застосовуються принципи права.

У сучасному адміністративному судочинстві в Україні судді, ґрунтуючись на принципі презумпції невинності, за аналогією із судочинством у кримінальних справах, допускають до участі в процесі захисника (адвоката) з моменту адміністративної затримки підозрюваного в адміністративному правопорушенні. Така потреба виникає через неповноту нормативно-правового регулювання цього питання в адміністративно-процесуальному законодавстві України.

Слід брати до уваги, що аналогія закону, і, особливо, аналогія права мають обмежену сферу використання. Їхнє застосування цілком виключене при рішенні питання про залучення до кримінальної чи адміністративної відповідальності, що може відбутися винятково при здійсненні суспільно небезпечних дій, передбачених законом. Водночас аналогія припустима в цивільному, трудовому й у деяких інших галузях права. У кожному конкретному випадку рішення, що були прийняті за допомогою використання аналогії закону чи аналогії права, мають значення винятково для конкретного випадку.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Чим зумовлена необхідність тлумачення права?
2. Назвіть основні способи тлумачення права.
3. Охарактеризуйте граматичний спосіб тлумачення норм права.
4. Чим відрізняються поняття «спосіб тлумачення» та «вид тлумачення»?
5. Охарактеризуйте офіційне тлумачення правових норм із зазначенням їх видів.
6. Укажіть особливості неофіційного тлумачення.
7. Назвіть суб'єкти інтерпретаційної діяльності.
8. Дайте визначення поняття «інтерпретаційний акт» і проаналізуйте його головні ознаки.
9. Чим буквальне тлумачення відрізняється від обмежувального?
10. За якими підставами можна провести класифікацію інтерпретаційних актів?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бернюков А. Загальний зміст юридичної герменевтики / А. Бернюков // Право України. – 2007. – № 8. – С. 18 – 22.
2. Вовленко Н. Н. Официальное толкование норм права / Н. Н. Вовленко. – М.: Юрид. лит. – 1976. – 387 с.
3. Дашковська О. Інтерпретаційні акти органів судової влади (на прикладі актів конституційного судочинства) / О. Дашковська // Вісн. Акад. правових наук України. – 2011. – № 2(65). – С. 26 – 34.
4. Засць А. Г. Тлумачення норм права: поняття та значення / А. Г. Засць // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 25. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 47 – 52.
5. Євграфова С. Доктринальне тлумачення норм права (законів): природа і здійснення / С. Євграфова // Вісн. Акад. правових наук України. – 2010. – № 2(61). – С. 40 – 51.
6. Керимов Д. А. Толкование законодательства / Д. А. Керимов // Право и образование. – 2002. – № 3. – С. 88 – 94.
7. Київець О. Б. Тлумачення міжнародних договорів / О. Б. Київець // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 2. – С. 286 – 290.
8. Книпер Р. Толкование, аналогия и развитие права: проблемы разграничения судебной и законодательной власти / Р. Книпер // Гос. и право. – 2003. – № 8. – С. 5 – 9.
9. Костенко О. Наукове (доктринальне) тлумачення законів та його роль у здійсненні правосуддя / О. Костенко // Право України. – 2000. – № 6. – С. 34.
10. Матвєєва Л. Г. Класифікація актів тлумачення права: проблема вибору критерію / Л. Г. Матвєєва // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Вип. 18. – 2003. – С. 46 – 51.
11. Матвєєва Л. Г. Інтерпретаційні акти як різновид правових актів / Л. Г. Матвєєва // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 2000. – № 2. – С. 114 – 117.
12. Михайлович Д. М. Толкование закона: монография / Д. М. Михайлович. – Х.: Национальный ун-т внутр. дел, 2004. – 198 с.
13. Правові позиції Конституційного Суду України в рішеннях та висновках (1997 – 2003 роки) / Чаюн М. Г., Кириченко Ю. М., Кидисюк Р. А. та ін. – К.: Атіка, 2003. – 336 с.
14. Прийма С. Принцип розумності тлумачення норм права / С. Прийма // Вісн. Акад. правових наук України. – 2012. – № 3(70). – С. 34 – 43.

15. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції: питання теорії і практики в контексті світового досвіду: монографія / І. Д. Сліденко – О.: Фенікс, 2003. – 234 с.

16. Черданцев А. Ф. Толкование права и договора: учеб. пособие для вузов / А. Ф. Черданцев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 381 с.

17. Юдин З. М. Толкование договора как разновидность толкования права / З. М. Юдин // Юридический вестник. – 2000. – № 3. – С. 85 – 88.

Розділ 17
ПРАВОВИЙ СТАТУС
ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

**17. 1. Біопсихосоціальна природа людини
та вплив на неї права**

Одним із найважливіших елементів структури соціуму, у рамках якого можливе існування та використання соціальних норм і, насамперед, сукупності правових норм, є власне людина як індивід, як особистість, як суб'єкт правових відносин.

Існує безліч підходів до розуміння людини, різних вимірів її існування.

Людина є біопсихосоціальною істотою. Іншими словами, людина може розглядатися як біологічна форма життя, що виражається в морфологічних, фізіологічних, генетичних, нервово-мозкових, електрохімічних та інших явищах і процесах людського організму.

Людина може розглядатися і з погляду її психічного вираження. У цьому розумінні розглядається її внутрішній духовний світ, аспекти її свідомого і несвідомого процесів, прояву волі, переживань, пам'яті, стабільних і рухливих рис характеру, темпераменту і багато чого іншого.

Людина як особистість розглядається і в соціальному контексті. Цей підхід відображає особливість існування людини в суспільстві, у взаєминах із собі подібними. Саме в цьому аспекті людина становить особливий інтерес для юриспруденції взагалі та для теорії держави і права зокрема. Це не означає, що для правової науки та практики біологічна та психологічна природа людини не значима. Право у своєму втіленні в юридичних нормах орієнтується і на впорядкування біопсихологічних аспектів взаємин суб'єктів у тих випадках і межах, де це необхідно для захисту інтересів індивіда і суспільства.

Так, правовий вплив поширює вплив на дуже багатий спектр сфер практичного прояву людського життя. Правовими нормами регулюються процеси взаємодії суб'єктів соціуму з урахуванням рівня їхнього фізіологічного розвитку, психологічної спрямованості, соціальної значущості.

У юридичному, науковому і навчальному аспектах досить часто трапляються терміни «людина», «права людини», «індивід», «суб'єкт», «особистість». На перший погляд, ідеться про одну і ту ж саму категорію, що характеризує людську особу як єдине ціле. Тут поєднуються і природні біологічні, і психічні, і соціальні якості, що виділяють цю особу в соціальному середовищі з-поміж інших.

Розуміння людини як індивіда відображає одиничну основу її як представника біологічного роду, у природній сутності якого закладені початки психічного та соціального розвитку.

Формування людини як особистості зумовлено можливістю впливу на її біопсихологічну природу досвіду попередніх поколінь, навичок, знань, традицій, звичаїв і інших аспектів, що формують культуру суспільства. Особистість може розвинути з біопсихологічного людського індивіда тільки під впливом конкретних суспільно-історичних умов, які виникають у сфері людських взаємин. Під впливом інтересів різних соціальних груп у суспільстві формуються правила, що моделюють поведінку суб'єкта цього соціуму. Саме система суспільних зв'язків впливає на формування вимог, що надаються індивіду для того, щоб суспільство сприймало його як особистість, яка володіє певним соціальним правовим статусом.

Система суспільних відносин – це середовище становлення особистості як частини соціуму, активного учасника різноманітних соціальних видів діяльності. У результаті розвитку спілкування з іншими людьми в людини реалізуються її природні якості. Особистість – це характеристика соціального порядку, що вказує на біопсихологічний людський індивід, впроваджений у систему суспільних зв'язків (соціальних відносин).

Персональні особливості індивіда відображаються в комплексі специфічних характеристик, що реалізують

психологічну, біологічну, культурно-соціальну неповторність, своєрідність саме цієї людини у взаєминах з іншими представниками суспільства. Тут відбиваються специфічні особливості індивідуального світогляду, відношення до об'єктивної реальності. Найважливішим аспектом становлення людини як особистості є формування вольових якостей індивіда. Можливість постійного розвитку, самовдосконалення, самореалізації зумовлена здатністю через вираження волі до самооцінки, самоконтролю, самоврядування, корегування своєї поведінки. Формування у свідомості людини уявлень про духовність, загальнолюдські цінності, моральні засади надає можливість формування особистості як високого морального досягнення суспільства, здатної до самопожертви, здатної до покладання на себе відповідальності, до вироблення внутрішньої поваги морального боргу.

Тільки людина може розвинути в соціальну особистість. Однак далеко не кожен біопсихологічний людський індивід може розглядатися як особистість. У співвідношенні категорій «людина», «індивід», «особистість», категорія «людина» має найбільший обсяг, що охоплює і характеристики особистості, і характеристики індивіда.

Особистість як біологічне явище має особливості, що відбивають внутрішній, нервово-психологічний механізм людської організації. Особистість як соціальне явище має характеристики, що відображають соціальний досвід, який формується в людини, ступінь участі в різноманітних видах суспільних відносин.

Юридичне розуміння людини як учасника (суб'єкта) правовідносин виражається в єдності і формальному дорівнюванні категорій «людина» і «особистість». Особистість розглядається як носій певних індивідуальних характеристик, як соціальна цінність, яка наділяється системою юридичних прав, свобод, правомочностей, захищених законом інтересів, обов'язків.

Біологічні, психологічні та соціальні аспекти прояву особистості окремо й у комплексі є сферою правового впливу. При цьому варто враховувати, що основною сферою прикладення впливу правових норм є сфера суспільних відносин, обумовлених вольовим зовнішнім вираженням дійнь

суб'єктів. Воля людини – це сукупність аспектів, що відображають здатність індивіда до усвідомленого самоврядування, самоконтролю своєї поведінки через керування психічними процесами, що зумовлюють цю поведінку.

Властивості біологічного характеру – це властивості особистості, що досить часто стають об'єктами правового впливу. Ці аспекти зумовлюються в міжнародному, конституційному, трудовому, екологічному праві, охоплюються окремими нормами кримінального, адміністративного та цивільного права. Так, відносини з приводу періоду вагітності жінки, перебування у відпустці з приводу пологів та у післяпологовий період регулюються юридичними нормами законодавства про соціальний захист громадян і законодавства про працю.

Система параметрів людини, що стосуються її внутрішнього психологічного стану, психологічних якостей і психологічних процесів, є сферою відносин, що виникають із цього. У суспільстві застосовують цілу низку правових регуляторів, які є елементами кримінального, адміністративного та цивільного права і законодавства. Так, відносини, що виникають із осудності або неосудності (нездатності особи керувати своїми діями та чинити несвідомо, унаслідок психічного розладу, душевної хвороби, іншого захворювання) суб'єкта, регулюються нормами кримінального права, адміністративного права, медичного права.

Соціальний аспект прояву особистості є практично в усіх формах відносин суб'єкта з іншими особами у суспільстві. Так, сукупність відносин, що виникають із здійснення політичних свобод (свободи волевиявлення, свободи слова, права на участь у політичних партіях, право на участь у виборчому процесі), регулюються нормами конституційного, адміністративного права.

Особистість може бути суб'єктом поведінки рефлексивної, інстинктивної, імпульсивної, вольової. Право регулює тільки поведінку, що піддається зовнішньому і внутрішньому контролю. Такою поведінкою є вольова поведінка. Вона – продукт саморегуляції особистості. Воля – це спроможність особистості до самодетермінації і саморегуляції своєї діяльності, своїх різноманітних психічних про-

цесів. У вольовій поведінці між спонуканням діяти і самою дією завжди є перехідний стан, у якому суб'єкт може передбачати і розуміти значення наслідків своїх можливих дій, у порядку самоврядування робить свій вольовий вибір: вчинити дію або не діяти. У цьому виявляється свобода волі особистості.

Регулюючи суспільні відносини, нормуючи свободу особи, у її поведінці право попередньо вирішує питання про спроможність особистості до саморегуляції поведінки та чи спроможна або неіздатна особистість до цієї саморегуляції, до вільного вибору правомірного або протиправного варіанта поведінки. Іншими словами, володіє чи не володіє особистість так званою свободою волі. Питання про свободу волі важливе, тому що воно безпосередньо пов'язане ще з одним – питанням про відповідальність особистості за вчинене. Відповідати особистість може тільки за вільно вчинені дії. Якщо особистість має свободу волі, вона повинна відповідати за правопорушення. Якщо не володіє – не повинна нести цю відповідальність. За загальним правилом – особистість має свободу волі. В окремих випадках – не має. Відсутність або наявність свободи волі в юриспруденції, при рішенні питання про юридичну відповідальність за правопорушення, пов'язана з поняттями «провина», «осудність», «неосудність», «іздатність», «неіздатність», «деліктоздатність».

Регулюючи суспільні відносини, надаючи їх учасникам відповідні права й обов'язки, забороняючи чинити певні дії, визначаючи вид і міру відповідальності за недотримання заборон, право враховує природні властивості суб'єкта цих відносин – особистість, внутрішні умови її буття. Інакше кажучи, природу людини як біологічної істоти, тому що людина – це матеріальний носій особистості.

Практично всі галузі законодавства України містять норми, розроблені з урахуванням біологічних якостей людини субстанції особистості. Так, законодавство України про охорону здоров'я спрямовано на усунення причин і умов, що шкідливо впливають на здоров'я громадян. Екологічне законодавство також покликано сприяти створенню навколо людини безпечного навколишнього природного

середовища. З урахуванням фізіологічних особливостей статі та віку урегульовані правом трудові правовідносини (глави КЗпП України – «охорона праці», «праця жінок», «праця молоді»). Сімейне законодавство України зазначає, що у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення, а також рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра, двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця (ст. 26 Сімейного кодексу України). Підставою зазначених обмежень є аргумент біологічного характеру – висока можливість появи патології організму у дітей, народжених у таких шлюбах.

Норми, що відбивають біологічні особливості людини, закріплені й у цивільному законодавстві. Ці особливості – один із критеріїв визначення обсягу дієздатності громадян, визнання громадянина недієздатним, обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (ст. 36 ЦК України), визнання фізичної особи недієздатною (ст. 39 ЦК України).

З урахуванням істотно-біологічних особливостей людини в кримінальному праві вирішуються питання про осудність і кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочин (ст. 10, 12 КК України), про застосування мір покарання (ст. 11, 13, 40 КК України). Перелік зазначених прикладів не є вичерпним.

---

17. 2. СВОБОДА ОСОБИ І ПРАВО

Людина як особистість має володіти особистою свободою. Особистість і свобода – явища, невіддільні один від одного. Не володіючи тією або іншою мірою свободи, поза свободою як такою, неможлива свідомо діяльність, поведінська саморегуляція особистості. Свобода – це можливість особистості самостійно обирати той або інший варіант поведінки серед багатьох можливих. Абсолютною несвободою особистості є знищення свідомого самопрояву особистості, перетворення людини на біоробота. Абсолютною свободою особи в суспільстві є сваволя, знищення свободи як такої, панування права сили, права сильного. Неможлива абсолютна несвобода й абсолютна свобода особи в суспільстві. Можлива тільки міра свободи особи в суспільстві. Міру

свободи в суспільстві уособлює право – як інструмент, що створює порядок у суспільстві. Право протистоїть сваволі та завжди є певною мірою об'єктивно можливою і необхідною свободи в суспільстві – свободи особи, інших суб'єктів соціального спілкування.

Міра свободи особи в суспільстві юридично мінлива, вона зумовлена суспільним середовищем, її історичним станом. Тому право – не просто міра свободи, а міра свободи об'єктивно можлива і необхідна. Наприклад, свобода договорів, підприємництва виникає на визначеному етапі розвитку людського суспільства.

У давньому суспільстві міра свободи була мінімальною. Спочатку соціальні норми давнього суспільства були орієнтовані головним чином на обмеження свободи, формулювалися як заборони чинити певні дії. Потім з'являються норми, що зобов'язують чинити певні дії, і нарешті, – наділяючи свободою, можливістю чинити певні дії, тобто з'являються права. Так і виникає власне право. Звідси і його назва.

Історія розвитку людства – це історія розвитку свободи особи в природі та суспільстві. Від повної залежності особистості від суспільства в древньому суспільстві до відносної незалежності в сучасному цивілізованому суспільстві – до так званої автономії особистості в суспільстві та пов'язаної з нею правами. У тоталітарній державі автономія особистості багато в чому скасовується, зводиться нанівець.

---

17. 3. ОБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО І МІРА СВОБОДИ ОСОБИ

Поняття «свобода» виходить далеко за межі юридичних понять і інститутів. У юриспруденції це поняття має пряме відношення до вибору особистістю варіантів своєї поведінки (правомірної або протиправної). Критерієм такої поведінки є норма права. Кожна норма права вказує на вибір з ряду варіантів поведінки, тим самим обмежуючи поведінку суспільно корисними формами, визначаються різноманітні його різновиди. Протиправна поведінка складається в порушенні встановлених юридичних рамок.

«Міра свободи» визначається нормами права – об'єктивним правом (системою норм цієї держави), означає, що право – інструмент реалізації й обмеження свободи. Реалізація свободи пов'язана із суб'єктивними правами, обмеження – з юридичними обов'язками. Норми права (правонадільючі, зобов'язуючі, забороняючі) передбачають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. «Суб'єктивне право» є прямим юридичним вираженням міри свободи особи. Воно пов'язане не тільки з об'єктивним правом (передбачене ним), але і з правовідносинами, в яких воно здійснюється за умови виконання юридичних обов'язків його сторонами. Логіка правового регулювання потребує для вираження більшої міри свободи використоувати заборону, а для визначення меншої міри – дозвіл. Коли забороняються певні дії – всі інші дозволені (їх більше, ніж заборонених). Коли дозволяються певні дії – всі інші заборонені (їх більше, ніж дозволених). «Міра свободи» особистості, зумовлена правом, пов'язана не тільки з такими юридичними поняттями, як суб'єктивні права й обов'язки громадян. Правомочності і компетенція посадових осіб і установ, право і дієздатність, правовий статус поняття, що мають безпосереднє відношення до «міри свободи» особистості.

---

17. 4. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИСТОСТІ

Глобальним юридичним вираженням міри свободи особи в суспільстві та державі, її межах є правовий статус особистості.

Правовий статус особистості – це система прав, свобод і обов'язків особистості, закріплених у Конституції, інших нормативно-правових актах та міжнародних правових актах з прав людини. Права, свободи й обов'язки – це основа правового статусу особистості, його ядро. Передумовою правового статусу є громадянство – постійний правовий зв'язок особи та держави, виражений у їх взаємних правах і обов'язках. До правового статусу прилягають гарантії реалізації прав, свобод і обов'язків (юридичні, соціальні-економічні, політичні, організаційні) та юридична від-

повідальність. Остання – похідна від будь-якого обов'язку, без обов'язку немає і відповідальності за його невиконання.

Види правового статусу особистості:

- 1) загальний;
- 2) спеціальний;
- 3) індивідуальний.

Загальний правовий статус припускає, що обсяг прав, свобод і обов'язків однієї особистості дорівнює обсягу прав, свобод і обов'язків будь-якої особистості, незалежно від розходження в їх соціальному, службовому, майновому, сімейному і т. п. положенні. Спеціальний правовий статус припускає, що обсяг прав, свобод і обов'язків однієї особистості відрізняється від обсягу прав, свобод і обов'язків іншої особистості в силу її особливого соціального, службового, майнового, сімейного і т. п. положення. Наприклад, спеціальним є правовий статус юриста, фермера, журналіста, дипломата, депутата тощо. Індивідуальний правовий статус – це статус конкретної особи, пов'язаний із його індивідуальними якостями. Індивідуальний правовий статус особистості (громадянина, іноземця) інтегрує в собі статус загальний і спеціальний. Індивідуальних правових статусів рівно стільки, скільки громадян, вони різноманітні і неповторні, як і самі люди – їх носії.

Правовий статус особистості може бути реальним і фіктивним. Реальність і фіктивність правового статусу визначається реальністю і фіктивністю прав і свобод, закріплених за особистістю. Реальність прав і свобод пов'язана з існуванням їхніх гарантій. Так звана «Сталінська» Конституція за своїм змістом була однією з найбільш демократичних у світі, надавала громадянам широкі права і свободи, що насправді були порожньою декларацією, фікцією, не відповідали реальному стану речей в економіці, політиці, діяльності правоохоронних органів.

Правовий статус особистості – динамічний, рухомий. Обсяг прав і свобод, обов'язків особистості змінюється в міру розвитку суспільства, крім того, він може змінюватися й залежно від змін у життєдіяльності людей.

---

17. 5. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИСТОСТІ, ПРАВА ГРОМАДЯНИНА, ПРАВА ЛЮДИНИ

Правовий статус особистості – юридична категорія, пов'язана з внутрішньодержавним правом цієї держави. Правовий статус особистості виражає міру її свободи, визначену і гарантовану законом, забезпечену державою. У юридичній науці та практиці немає терміна, що охоплює всіх правоздатних і дієздатних фізичних осіб у державі. Будь-яка особистість, аналізована в її зв'язку з цією державою і її внутрішньодержавним правом, будь-яка особистість як суб'єкт права цієї держави, учасник правовідносин, як правило, належить до однієї з тих категорій осіб, що позначаються спеціальними юридичними термінами: «громадянин (підданий)», «особа без громадянства», «іноземець». Таким чином, правовий статус будь-якої особистості в цій державі завжди предстає у виді правового статусу іноземця, особи без громадянства, громадянина. Обсяг свобод, прав і обов'язків осіб без громадянства, іноземців залежить від виду встановленого в цій державі правового режиму їх перебування. Види цих режимів: взаємності, «відкритих дверей», ідентичності, преференційний, найбільшого сприяння, національний та ін. У Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» термін «іноземець» охоплює як громадян іноземних держав, так і осіб без громадянства. Щодо іноземців в Україні передбачається можливість установа режиму взаємності – установлений національний режим припускає, що правовий статус іноземця, фактично, але не безумовно, дорівнюється до правового статусу громадянина (іноземці не можуть обирати і бути обраними в органи державної влади і самоврядування, не можуть брати участь у референдумах).

Правовий статус громадянина характеризується максимально повним набором прав, свобод, обов'язків, що існують у цій державі, оскільки громадянин – це особистість, що володіє громадянством, тобто постійним юридичним зв'язком із цією державою, що виражається в їх взаємних правах і обов'язках. Права громадянина – це можливості

його вільного розвитку, вільної життєдіяльності, вільного самовизначення, закріплені у внутрішньодержавному праві.

Права громадянина тісно пов'язані з «правами людини», але не тотожні до них. Права людини – це так зване природне право в його сучасному розумінні, сучасному трактуванні, сучасному бутті у теорії і на практиці. Права людини – це її невід'ємна міра свободи, невід'ємні можливості (соціально-економічні, політичні, культурні тощо) її вільного розвитку, вільної життєдіяльності, вільного самовизначення. Закріплені міжнародними актами, ці права існують незалежно від їх визнання тією чи іншою державою. Зараз людство має універсальну концепцію прав людини, зафіксовану, зокрема, у «Загальній декларації прав людини», ухвалену Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року.

Універсальність статей «Загальної декларації прав людини» полягає в тому, що проголошені в ній права і свободи повинні мати кожна людина, незалежно від расової або національної приналежності, політичних або інших переконань, віросповідання, статі, соціального або майнового положення та ін.

Центральний пункт універсальної концепції прав людини – вчення про його гідність, що ототожнюється з найвищою цінністю особистості взагалі. Преамбула «Загальної декларації прав людини» починається зі слів: «Визнання гідності, властивої усім членам людської сім'ї, і рівних, і невід'ємних прав їх, є основою свободи, справедливості і загального миру». Із положення про гідність людини починається текст конституцій ряду держав світу. В історії розвитку концепції прав людини можна виділити ряд етапів. Відкриття першого етапу у розвитку інституту прав людини пов'язано зі створенням народом Франції в 1789 р. Декларації прав людини і громадянина, проголошенням у ній фундаментальних цивільних і політичних прав. Другий етап датується вже ХХ сторіччям – появою другого покоління прав – соціально-економічних (право на працю, освіту, соціальне забезпечення), для реалізації яких, у порівнянні, наприклад, із політичними правами, ще більшою мірою потрібні так звані «позитивні послуги» держави (ма-

теріального, юридичного характеру). Третій етап належить до другої половини нинішнього сторіччя. Формування третього покоління прав людини пов'язане з різким зростанням ролі міжнародного права в розвитку, здійсненні, охороні прав людини. З науково-технічною революцією і проблемою взаємовідносин людини з навколишнім середовищем інститут прав людини стає центром політичного й ідеологічного життя сучасності. Затверджується розуміння прав людини як природних, невідчужуваних, існуючих незалежно від того, передбачені вони тією або іншою мірою законодавством цієї держави. Джерелом цих прав є не держава, а приналежність людини до цього суспільства його рівноправним членом.

Із погляду на розвиток, удосконалення змісту законодавства тієї або іншої держави права людини та громадянина співвідносяться як можливе та дійсне, як ідеал і реальність. Тому що не завжди певні права людини визнаються тією або іншою державою, не завжди вони набувають статусу прав громадянина. Так, до доповнюючих «Загальну Декларацію прав людини» (1948 р.), «Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права» (1966 р.) і «Міжнародного пакту про цивільні та політичні права» (1966 р.) на сьогодні приєдналося близько 100 держав (у світі їх понад 170), а факультативний протокол до «Міжнародного пакту про цивільні та політичні права» ратифіковано більш ніж у 50 державах (Україною – в 1990 р.).

Закріплення прав людини в Конституції (основному законі) держави – вихідний пункт їх перетворення на права громадянина. Закріплені в Конституції права і свободи громадян цієї держави називаються «основними» або «конституційними». Основними вони називаються тому, що закріплюють найбільш істотні, корінні, принципи зв'язки і відношення між суспільством і особистістю, державою і громадянином. Конституційними вони називаються тому, що закріплені в такому правовому акті, як Конституція, вона є правовою формою їх закріплення. Закріплення в Конституції тих або інших можливостей громадян у формі «прав» або у формі «свобод» головним чином зумовлено визначенням сфери невтручання держави в життя грома-

дяньського суспільства, окремої особистості. Ця сфера припускає захист державою від можливого незаконного втручання державних органів, посадових осіб, окремих громадян, їх об'єднань. У реалізації «свобод» (наприклад, свободи віросповідання) людина максимально самостійна. Реалізація «права» прямо пов'язана з діяльністю держави, виконанням іншими особами своїх, установлених законом обов'язків, стосовно особи правомочної. Вона прямо пов'язана з покладеними державою на себе і на інших осіб обов'язками стосовно особи правомочної.

---

17. 6. ІНСТИТУТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Україна належить до числа держав, що припускають наддержавний (міжнародний) контроль за станом дотримання прав людини. Декларація про державний суверенітет України проголосила пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права стосовно норм внутрішньодержавного права, гарантує всім громадянам України права і свободи, передбачені Конституцією України і нормами міжнародного права, що визнані Україною. Новою Конституцією України передбачений інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

У грудні 1990 р. Україна приєдналася до Факультативного протоколу до міжнародного пакту про цивільні та політичні права. Цим Україна визнала стосовно себе компетенцію Комітету з прав людини приймати і розглядати, відповідно до встановлених процедур, повідомлення приватних осіб, які стверджують, що вони жертви порушень прав, викладених у Міжнародному пакті про цивільні та політичні права.

Законодавство України постійно приводиться у відповідність до міжнародних документів з прав людини, учасником яких є Україна. При Верховній Раді України працює постійна Комісія з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин. До напрямків діяльності цієї комісії належить приведення законодавства України у відповідність до міжнародних пактів у тій частині,

що стосується прав людини (розробляється законопроект про зміни або доповнення в тій або іншій галузі законодавства). У світі немає такої країни, чие законодавство було б цілком узгоджено з міжнародним правом. Комісія прагне провести всі свої законопроекти через міжнародну експертизу. Така практика дозволяє створювати законопроекти, узгоджені з внутрішнім законодавством і міжнародним правом. Міжнародні експерти дали високу оцінку законам про громадянство, національні меншості тощо. Комісія займається аналізом можливості приєднання України до тих актів, у яких вона ще не брала участі.

В ООН авторитет України в сфері прав людини високий. Багато серйозних юридичних посад ця міжнародна організація доручає представникам України. За кордоном відзначають факт створення в Україні численних правозахисних організацій, публікацій, видань з проблеми прав людини.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. У юридичній науці однією з головних ознак поняття «людина» є її характеристика як істоти соціальної чи біологічної, чи правильним є інший варіант?
2. Дайте визначення прав і свобод людини та громадянина.
3. Вкажіть на відмінності між різними поколіннями прав і свобод людини та громадянина.
4. Дайте визначення і класифікацію юридичних обов'язків людини та громадянина.
5. Охарактеризуйте види прав і свобод людини і громадянина, їх систему в Конституції України.
6. Які види прав людини існують?
7. Які можна назвати покоління прав людини?
8. Що означає термін «гарантії прав людини»?
9. Проаналізуйте гарантії прав і свобод людини та громадянина.
10. Охарактеризуйте реалізацію прав та свобод громадянина в Україні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулаев М. И. Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты / М. И. Абдулаев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 320 с.
2. Антонович М. Еволюція поняття прав людини / М. Антонович // Право України. – 2005. – № 12. – С. 16 – 20.
3. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн. – 3-тє вид. – К.: Фенікс, 2006. – 192 с.
4. Карташкин В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве / В. А. Карташкин. – М.: БЕК, 1995. – 417 с.
5. Левченко И. П. Индивидуальный социально-правовой статус личности / И. П. Левченко. – М.: Книжный мир, 2005. – 80 с.
6. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування / В. Лемак // Вісн. Акад. правових наук України. – 2010. – № 1(60). – С. 40 – 48.
7. Манукян В. И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты Комментарий: науч.-практич. пособие / В. И. Манукян. – К.: Истина, 2006. – 368 с.
8. Мартиноук Р. С. Теорія прав людини: навчальний посібник / Р. С. Мартиноук. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 218 с.
9. Мельничук О. Право на освіту в контексті теорій праворозуміння / О. Мельничук // Право України. – 2011. – № 2. – С. 180 – 185.
10. Мушак Н. Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів / Н. Б. Мушак // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 2. – С. 298 – 302.
11. Панкевич О. З. Соціальна держава та права людини «другого покоління»: загально-теоретичне дослідження / О. З. Панкевич. – Л.: Світ, 2006. – 176 с.
12. Права людини у новому тисячолітті / за ред. Френсіса Батлера; Британський інститут прав людини. – К.: Сфера, 2006. – 264 с.
13. Права человека и процессы глобализации современного мира / под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: Норма, 2005. – 462 с.
14. Рабінович П. М. Права людини і громадянина / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 462 с.
15. Рабінович П. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація / П. Рабінович, О. Венецька // Вісн. Акад. правових наук України. – 2012. – № 4 (71). – С. 18 – 28.

16. Рабінович П. Права людини і громадянина: можливості вдосконалення конституційних гарантій / П. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2012. – № 3 (70). – С. 3 – 15.

17. Савенко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції / М. Савенко // Право України. – 1999. – № 2. – С. 13 – 15.

18. Сенюта І. Я. Медичне право: право людини на охорону здоров'я: монографія / І. Я. Сенюта. – Л.: Астроляби, 2007. – 224 с.

19. Старобор О. Конституційні принципи правового статусу людини і громадянина в Україні / О. Старобор // Право України. – 2007. – № 4. – С. 30 – 33.

20. Темченко В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції: монографія / В. І. Темченко. – К.: К.І.С., 2012. – 435 с.

21. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 358 – 363. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP>

22. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини в контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – 2-е вид., випр., доповн. – К.: Реферат, 2007. – 848 с.

Розділ 18

ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

18.1. Біопсихосоціальна природа людини ТА ВПЛИВ НА НЕЇ ПРАВА

Одним із найважливіших елементів структури соціуму, у рамках якого можливе існування та використання соціальних норм і, насамперед, сукупності правових норм, є власне людина як індивід, як особистість, як суб'єкт правових відносин.

Існує безліч підходів до розуміння людини, різних вимірів її існування.

Людина є біопсихосоціальною істотою. Іншими словами, людина може розглядатися як біологічна форма життя, що виражається в морфологічних, фізіологічних, генетичних, нервово-мозкових, електрохімічних та інших явищах і процесах людського організму.

Людина може розглядатися і з погляду її психічного вираження. У цьому розумінні розглядається її внутрішній духовний світ, аспекти її свідомого і несвідомого процесів, прояву волі, переживань, пам'яті, стабільних і рухливих рис характеру, темпераменту і багато чого іншого.

Людина як особистість розглядається і в соціальному контексті. Цей підхід відображає особливість існування людини в суспільстві, у взаєминах із собі подібними. Саме в цьому аспекті людина становить особливий інтерес для юриспруденції взагалі та для теорії держави і права зокрема. Це не означає, що для правової науки та практики біологічна та психологічна природа людини не значима. Право у своєму втіленні в юридичних нормах орієнтується і на впорядкування біопсихологічних аспектів взаємин суб'єктів у тих випадках і межах, де це необхідно для захисту інтересів індивіда і суспільства.

Так, правовий вплив поширює вплив на дуже багатий спектр сфер практичного прояву людського життя. Правовими нормами регулюються процеси взаємодії суб'єктів соціуму з урахуванням рівня їхнього фізіологічного розвитку, психологічної спрямованості, соціальної значущості.

У юридичному, науковому і навчальному аспектах досить часто трапляються терміни «людина», «права людини», «індивід», «суб'єкт», «особистість». На перший погляд, ідеться про одну і ту ж саму категорію, що характеризує людську особу як єдине ціле. Тут поєднуються і природні біологічні, і психічні, і соціальні якості, що виділяють цю особу в соціальному середовищі з-поміж інших.

Розуміння людини як індивіда відображає одиничну основу її як представника біологічного роду, у природній сутності якого закладені початки психічного та соціального розвитку.

Формування людини як особистості зумовлено можливістю впливу на її біопсихологічну природу досвіду попередніх поколінь, навичок, знань, традицій, звичаїв і інших аспектів, що формують культуру суспільства. Особистість може розвинути з біопсихологічного людського індивіда тільки під впливом конкретних суспільно-історичних умов, які виникають у сфері людських взаємин. Під впливом інтересів різних соціальних груп у суспільстві формуються правила, що моделюють поведінку суб'єкта цього соціуму. Саме система суспільних зв'язків впливає на формування вимог, що надаються індивіду для того, щоб суспільство сприймало його як особистість, яка володіє певним соціальним правовим статусом.

Система суспільних відносин – це середовище становлення особистості як частини соціуму, активного учасника різноманітних соціальних видів діяльності. У результаті розвитку спілкування з іншими людьми в людини реалізуються її природні якості. Особистість – це характеристика соціального порядку, що вказує на біопсихологічний людський індивід, впроваджений у систему суспільних зв'язків (соціальних відносин).

Персональні особливості індивіда відображаються в комплексі специфічних характеристик, що реалізують

психологічну, біологічну, культурно-соціальну неповторність, своєрідність саме цієї людини у взаєминах з іншими представниками суспільства. Тут відбиваються специфічні особливості індивідуального світогляду, відношення до об'єктивної реальності. Найважливішим аспектом становлення людини як особистості є формування вольових якостей індивіда. Можливість постійного розвитку, самовдосконалення, самореалізації зумовлена здатністю через вираження волі до самооцінки, самоконтролю, самоврядування, корегування своєї поведінки. Формування у свідомості людини уявлень про духовність, загальнолюдські цінності, моральні засади надає можливість формування особистості як високого морального досягнення суспільства, здатної до самопожертви, здатної до покладання на себе відповідальності, до вироблення внутрішньої поваги морального боргу.

Тільки людина може розвинути в соціальну особистість. Однак далеко не кожен біопсихологічний людський індивід може розглядатися як особистість. У співвідношенні категорій «людина», «індивід», «особистість», категорія «людина» має найбільший обсяг, що охоплює і характеристики особистості, і характеристики індивіда.

Особистість як біологічне явище має особливості, що відбивають внутрішній, нервово-психологічний механізм людської організації. Особистість як соціальне явище має характеристики, що відображають соціальний досвід, який формується в людини, ступінь участі в різноманітних видах суспільних відносин.

Юридичне розуміння людини як учасника (суб'єкта) правовідносин виражається в єдності і формальному дорівнюванні категорій «людина» і «особистість». Особистість розглядається як носій певних індивідуальних характеристик, як соціальна цінність, яка наділяється системою юридичних прав, свобод, правомочностей, захищених законом інтересів, обов'язків.

Біологічні, психологічні та соціальні аспекти прояву особистості окремо й у комплексі є сферою правового впливу. При цьому варто враховувати, що основною сферою прикладення впливу правових норм є сфера суспільних відносин, обумовлених вольовим зовнішнім вираженням дій

суб'єктів. Воля людини – це сукупність аспектів, що відображають здатність індивіда до усвідомленого самоврядування, самоконтролю своєї поведінки через керування психічними процесами, що зумовлюють цю поведінку.

Властивості біологічного характеру – це властивості особистості, що досить часто стають об'єктами правового впливу. Ці аспекти зумовлюються в міжнародному, конституційному, трудовому, екологічному праві, охоплюються окремими нормами кримінального, адміністративного та цивільного права. Так, відносини з приводу періоду вагітності жінки, перебування у відпустці з приводу пологів та у післяпологовий період регулюються юридичними нормами законодавства про соціальний захист громадян і законодавства про працю.

Система параметрів людини, що стосуються її внутрішнього психологічного стану, психологічних якостей і психологічних процесів, є сферою відносин, що виникають із цього. У суспільстві застосовують цілу низку правових регуляторів, які є елементами кримінального, адміністративного та цивільного права і законодавства. Так, відносини, що виникають із осудності або неосудності (нездатності особи керувати своїми діями та чинити несвідомо, унаслідок психічного розладу, душевної хвороби, іншого захворювання) суб'єкта, регулюються нормами кримінального права, адміністративного права, медичного права.

Соціальний аспект прояву особистості є практично в усіх формах відносин суб'єкта з іншими особами у суспільстві. Так, сукупність відносин, що виникають із здійснення політичних свобод (свободи волевиявлення, свободи слова, права на участь у політичних партіях, право на участь у виборчому процесі), регулюються нормами конституційного, адміністративного права.

Особистість може бути суб'єктом поведінки рефлексивної, інстинктивної, імпульсивної, вольової. Право регулює тільки поведінку, що піддається зовнішньому і внутрішньому контролю. Такою поведінкою є вольова поведінка. Вона – продукт саморегуляції особистості. Воля – це спроможність особистості до самодетермінації і саморегуляції своєї діяльності, своїх різноманітних психічних про-

цесів. У вольовій поведінці між спонуканням діяти і самою дією завжди є перехідний стан, у якому суб'єкт може передбачати і розуміти значення наслідків своїх можливих дій, у порядку самоврядування робить свій вольовий вибір: вчинити дію або не діяти. У цьому виявляється свобода волі особистості.

Регулюючи суспільні відносини, нормуючи свободу особи, у її поведінці право попередньо вирішує питання про спроможність особистості до саморегуляції поведінки та чи спроможна або недієздатна особистість до цієї саморегуляції, до вільного вибору правомірного або протиправного варіанта поведінки. Іншими словами, володіє чи не володіє особистість так званою свободою волі. Питання про свободу волі важливе, тому що воно безпосередньо пов'язане ще з одним – питанням про відповідальність особистості за вчинене. Відповідати особистість може тільки за вільно вчинені дії. Якщо особистість має свободу волі, вона повинна відповідати за правопорушення. Якщо не володіє – не повинна нести цю відповідальність. За загальним правилом – особистість має свободу волі. В окремих випадках – не має. Відсутність або наявність свободи волі в юриспруденції, при рішенні питання про юридичну відповідальність за правопорушення, пов'язана з поняттями «провина», «осудність», «неосудність», «дієздатність», «недієздатність», «деліктоздатність».

Регулюючи суспільні відносини, надаючи їх учасникам відповідні права й обов'язки, забороняючи чинити певні дії, визначаючи вид і міру відповідальності за недотримання заборон, право враховує природні властивості суб'єкта цих відносин – особистість, внутрішні умови її буття. Інакше кажучи, природу людини як біологічної істоти, тому що людина – це матеріальний носій особистості.

Практично всі галузі законодавства України містять норми, розроблені з урахуванням біологічних якостей людини субстанції особистості. Так, законодавство України про охорону здоров'я спрямовано на усунення причин і умов, що шкідливо впливають на здоров'я громадян. Екологічне законодавство також покликано сприяти створенню навколо людини безпечного навколишнього природного середовища.

З урахуванням фізіологічних особливостей статі та віку урегульовані правом трудові правовідносини (глави КЗпП України – «охорона праці», «праця жінок», «праця молоді»). Сімейне законодавство України зазначає, що у шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення, а також рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра, двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця (ст. 26 Сімейного кодексу України). Підставою зазначених обмежень є аргумент біологічного характеру – висока можливість появи патології організму у дітей, народжених у таких шлюбах.

Норми, що відбивають біологічні особливості людини, закріплені й у цивільному законодавстві. Ці особливості – один із критеріїв визначення обсягу дієздатності громадян, визнання громадянина недієздатним, обмеження цивільної дієздатності фізичної особи (ст. 36 ЦК України), визнання фізичної особи недієздатною (ст. 39 ЦК України).

З урахуванням істотно-біологічних особливостей людини в кримінальному праві вирішуються питання про осудність і кримінальну відповідальність осіб, які вчинили злочин (ст. 10, 12 КК України), про застосування мір покарання (ст. 11, 13, 40 КК України). Перелік зазначених прикладів не є вичерпним.

---

18. 2. СВОБОДА ОСОБИ І ПРАВО

Людина як особистість має володіти особистою свободою. Особистість і свобода – явища, невіддільні один від одного. Не володіючи тією або іншою мірою свободи, поза свободою як такою, неможлива свідомо діяльність, поведінська саморегуляція особистості. Свобода – це можливість особистості самостійно обирати той або інший варіант поведінки серед багатьох можливих. Абсолютною несвободою особистості є знищення свідомого самопрояву особистості, перетворення людини на біоробота. Абсолютною свободою особи в суспільстві є сваволя, знищення свободи як такої, панування права сили, права сильного. Неможлива абсолютна несвобода й абсолютна свобода особи в суспільстві. Можлива тільки міра свободи особи в суспільстві. Міру

свободи в суспільстві уособлює право – як інструмент, що створює порядок у суспільстві. Право протистоїть сваволі та завжди є певною мірою об'єктивно можливою і необхідною свободою в суспільстві – свободою особи, інших суб'єктів соціального спілкування.

Міра свободи особи в суспільстві юридично мінлива, вона зумовлена суспільним середовищем, її історичним станом. Тому право – не просто міра свободи, а міра свободи об'єктивно можлива і необхідна. Наприклад, свобода договорів, підприємництва виникає на визначеному етапі розвитку людського суспільства.

У давньому суспільстві міра свободи була мінімальною. Спочатку соціальні норми давнього суспільства були орієнтовані головним чином на обмеження свободи, формулювалися як заборони чинити певні дії. Потім з'являються норми, що зобов'язують чинити певні дії, і нарешті, – наділяючи свободою, можливістю чинити певні дії, тобто з'являються права. Так і виникає власне право. Звідси і його назва.

Історія розвитку людства – це історія розвитку свободи особи в природі та суспільстві. Від повної залежності особистості від суспільства в древньому суспільстві до відносної незалежності в сучасному цивілізованому суспільстві – до так званої автономії особистості в суспільстві та пов'язаної з нею правами. У тоталітарній державі автономія особистості багато в чому скасовується, зводиться нанівець.

---

18. 3. ОБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО І МІРА СВОБОДИ ОСОБИ

Поняття «свобода» виходить далеко за межі юридичних понять і інститутів. У юриспруденції це поняття має пряме відношення до вибору особистістю варіантів своєї поведінки (правомірної або протиправної). Критерієм такої поведінки є норма права. Кожна норма права вказує на вибір з ряду варіантів поведінки, тим самим обмежуючи поведінку суспільно корисними формами, визначаються різноманітні його різновиди. Протиправна поведінка складається в порушенні встановлених юридичних рамок.

«Міра свободи» визначається нормами права – об'єктивним правом (системою норм цієї держави), означає, що право – інструмент реалізації й обмеження свободи. Реалізація свободи пов'язана із суб'єктивними правами, обмеження – з юридичними обов'язками.

Норми права (правонаділяючі, зобов'язуючі, забороняючі) передбачають суб'єктивні права та юридичні обов'язки. «Суб'єктивне право» є прямим юридичним вираженням міри свободи особи. Воно пов'язане не тільки з об'єктивним правом (передбачене ним), але і з правовідносинами, в яких воно здійснюється за умови виконання юридичних обов'язків його сторонами. Логіка правового регулювання потребує для вираження більшої міри свободи використовувати заборону, а для визначення меншої міри – дозвіл. Коли забороняються певні дії – всі інші дозволені (їх більше, ніж заборонених). Коли дозволяються певні дії – всі інші заборонені (їх більше, ніж дозволених). «Міра свободи» особистості, зумовлена правом, пов'язана не тільки з такими юридичними поняттями, як суб'єктивні права й обов'язки громадян. Правомочності і компетенція посадових осіб і установ, право і дієздатність, правовий статус поняття, що мають безпосереднє відношення до «міри свободи» особистості.

---

18. 4. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИСТОСТІ

Глобальним юридичним вираженням міри свободи особи в суспільстві та державі, її межах є правовий статус особистості.

Правовий статус особистості – це система прав, свобод і обов'язків особистості, закріплених у Конституції, інших нормативно-правових актах та міжнародних правових актах з прав людини. Права, свободи й обов'язки – це основа правового статусу особистості, його ядро. Передумовою правового статусу є громадянство – постійний правовий зв'язок особи та держави, виражений у їх взаємних правах і обов'язках. До правового статусу прилягають гарантії реалізації прав, свобод і обов'язків (юридичні, соціально-економічні, політичні, організаційні) та юридична від-

повідальність. Остання – похідна від будь-якого обов'язку, без обов'язку немає і відповідальності за його невиконання.

Види правового статусу особистості:

- 1) загальний;
- 2) спеціальний;
- 3) індивідуальний.

Загальний правовий статус припускає, що обсяг прав, свобод і обов'язків однієї особистості дорівнює обсягу прав, свобод і обов'язків будь-якої особистості, незалежно від розходження в їх соціальному, службовому, майновому, сімейному і т. п. положенні. Спеціальний правовий статус припускає, що обсяг прав, свобод і обов'язків однієї особистості відрізняється від обсягу прав, свобод і обов'язків іншої особистості в силу її особливого соціального, службового, майнового, сімейного і т. п. положення. Наприклад, спеціальним є правовий статус юриста, фермера, журналіста, дипломата, депутата тощо. Індивідуальний правовий статус – це статус конкретної особи, пов'язаний із його індивідуальними якостями. Індивідуальний правовий статус особистості (громадянина, іноземця) інтегрує в собі статус загальний і спеціальний. Індивідуальних правових статусів рівно стільки, скільки громадян, вони різноманітні і неповторні, як і самі люди – їх носії.

Правовий статус особистості може бути реальним і фіктивним. Реальність і фіктивність правового статусу визначається реальністю і фіктивністю прав і свобод, закріплених за особистістю. Реальність прав і свобод пов'язана з існуванням їхніх гарантій. Так звана «Сталінська» Конституція за своїм змістом була однією з найбільш демократичних у світі, надавала громадянам широкі права і свободи, що насправді були порожньою декларацією, фікцією, не відповідали реальному стану речей в економіці, політиці, діяльності правоохоронних органів.

Правовий статус особистості – динамічний, рухомий. Обсяг прав і свобод, обов'язків особистості змінюється в міру розвитку суспільства, крім того, він може змінюватися й залежно від змін у життєдіяльності людей.

---

18. 5. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИСТОСТІ, ПРАВА ГРОМАДЯНИНА, ПРАВА ЛЮДИНИ

Правовий статус особистості – юридична категорія, пов'язана з внутрішньодержавним правом цієї держави. Правовий статус особистості виражає міру її свободи, визначену і гарантовану законом, забезпечену державою. У юридичній науці та практиці немає терміна, що охоплює всіх правоздатних і дієздатних фізичних осіб у державі. Будь-яка особистість, аналізована в її зв'язку з цією державою і її внутрішньодержавним правом, будь-яка особистість як суб'єкт права цієї держави, учасник правовідносин, як правило, належить до однієї з тих категорій осіб, що позначаються спеціальними юридичними термінами: «громадянин (підданий)», «особа без громадянства», «іноземець». Таким чином, правовий статус будь-якої особистості в цій державі завжди предстає у виді правового статусу іноземця, особи без громадянства, громадянина. Обсяг свобод, прав і обов'язків осіб без громадянства, іноземців залежить від виду встановленого в цій державі правового режиму їх перебування. Види цих режимів: взаємності, «відкритих дверей», ідентичності, преференційний, найбільшого сприяння, національний та ін. У Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» термін «іноземець» охоплює як громадян іноземних держав, так і осіб без громадянства. Щодо іноземців в Україні передбачається можливість установа режиму взаємності – установлений національний режим припускає, що правовий статус іноземця, фактично, але не безумовно, дорівнюється до правового статусу громадянина (іноземці не можуть обирати і бути обраними в органи державної влади і самоврядування, не можуть брати участь у референдумах).

Правовий статус громадянина характеризується максимально повним набором прав, свобод, обов'язків, що існують у цій державі, оскільки громадянин – це особистість, що володіє громадянством, тобто постійним юридичним зв'язком із цією державою, що виражається в їх взаємних правах і обов'язках. Права громадянина – це можливості його вільного розвитку, вільної життєдіяльності, вільного самовизначення, закріплені у внутрішньодержавному праві.

Права громадянина тісно пов'язані з «правами людини», але не тотожні до них. Права людини – це так зване природне право в його сучасному розумінні, сучасному трактуванні, сучасному бутті у теорії і на практиці. Права людини – це її невід'ємна міра свободи, невід'ємні можливості (соціально-економічні, політичні, культурні тощо) її вільного розвитку, вільної життєдіяльності, вільного самовизначення. Закріплені міжнародними актами, ці права існують незалежно від їх визнання тією чи іншою державою. Зараз людство має універсальну концепцію прав людини, зафіксовану, зокрема, у «Загальній декларації прав людини», ухвалену Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року.

Універсальність статей «Загальної декларації прав людини» полягає в тому, що проголошені в ній права і свободи повинна мати кожна людина, незалежно від расової або національної приналежності, політичних або інших переконань, віросповідання, статі, соціального або майнового положення та ін.

Центральний пункт універсальної концепції прав людини – вчення про його гідність, що отожднюється з найвищою цінністю особистості взагалі. Преамбула «Загальної декларації прав людини» починається зі слів: «Визнання гідності, властивої усім членам людської сім'ї, і рівних, і невід'ємних прав їх, є основою свободи, справедливості і загального миру». Із положення про гідність людини починається текст конституцій ряду держав світу. В історії розвитку концепції прав людини можна виділити ряд етапів. Відкриття першого етапу у розвитку інституту прав людини пов'язано зі створенням народом Франції в 1789 р. Декларації прав людини і громадянина, проголошенням у ній фундаментальних цивільних і політичних прав. Другий етап датується вже ХХ сторіччям – появою другого покоління прав – соціально-економічних (право на працю, освіту, соціальне забезпечення), для реалізації яких, у порівнянні, наприклад, із політичними правами, ще більшою мірою потрібні так звані «позитивні послуги» держави (матеріального, юридичного характеру). Третій етап належить до другої половини нинішнього сторіччя. Формування тре-

того покоління прав людини пов'язане з різким зростанням ролі міжнародного права в розвитку, здійсненні, охороні прав людини. З науково-технічною революцією і проблемою взаємовідносин людини з навколишнім середовищем інститут прав людини стає центром політичного й ідеологічного життя сучасності. Затверджується розуміння прав людини як природних, невідчужуваних, існуючих незалежно від того, передбачені вони тією або іншою мірою законодавством цієї держави. Джерелом цих прав є не держава, а приналежність людини до цього суспільства його рівноправним членом.

Із погляду на розвиток, удосконалення змісту законодавства тієї або іншої держави права людини та громадянина співвідносяться як можливе та дійсне, як ідеал і реальність. Тому що не завжди певні права людини визнаються тією або іншою державою, не завжди вони набувають статусу прав громадянина. Так, до доповнюючих «Загальну Декларацію прав людини» (1948 р.), «Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права» (1966 р.) і «Міжнародного пакту про цивільні та політичні права» (1966 р.) на сьогодні приєдналося близько 100 держав (у світі їх понад 170), а факультативний протокол до «Міжнародного пакту про цивільні та політичні права» ратифіковано більш ніж у 50 державах (Україною – в 1990 р.).

Закріплення прав людини в Конституції (основному законі) держави – вихідний пункт їх перетворення на права громадянина. Закріплені в Конституції права і свободи громадян цієї держави називаються «основними» або «конституційними». Основними вони називаються тому, що закріплюють найбільш істотні, корінні, принципові зв'язки і відношення між суспільством і особою, державою і громадянином. Конституційними вони називаються тому, що закріплені в такому правовому акті, як Конституція, вона є правовою формою їх закріплення. Закріплення в Конституції тих або інших можливостей громадян у формі «прав» або у формі «свобод» головним чином зумовлено визначенням сфери невтручання держави в життя громадянського суспільства, окремої особистості. Ця сфера припускає захист державою від можливого незаконного втру-

чання державних органів, посадових осіб, окремих громадян, їх об'єднань. У реалізації «свобод» (наприклад, свободи віросповідання) людина максимально самостійна. Реалізація «права» прямо пов'язана з діяльністю держави, виконанням іншими особами своїх, установлених законом обов'язків, стосовно особи правомочної. Вона прямо пов'язана з покладеними державою на себе і на інших осіб обов'язками стосовно особи правомочної.

---

18. 6. ІНСТИТУТ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Україна належить до числа держав, що припускають наддержавний (міжнародний) контроль за станом дотримання прав людини. Декларація про державний суверенітет України проголосила пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальнодержавних норм міжнародного права стосовно норм внутрішньодержавного права, гарантує всім громадянам України права і свободи, передбачені Конституцією України і нормами міжнародного права, що визнані Україною. Новою Конституцією України передбачений інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

У грудні 1990 р. Україна приєдналася до Факультативного протоколу до міжнародного пакту про цивільні та політичні права. Цим Україна визнала стосовно себе компетенцію Комітету з прав людини приймати і розглядати, відповідно до встановлених процедур, повідомлення приватних осіб, які стверджують, що вони жертви порушень прав, викладених у Міжнародному пакті про цивільні та політичні права.

Законодавство України постійно приводиться у відповідність до міжнародних документів з прав людини, учасником яких є Україна. При Верховній Раді України працює постійна Комісія з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин. До напрямків діяльності цієї комісії належить приведення законодавства України у відповідність до міжнародних пактів у тій частині, що стосується прав людини (розробляється законопроект про зміни або доповнення в тій або іншій галузі законодав-

ства). У світі немає такої країни, чиє законодавство було б цілком узгоджено з міжнародним правом. Комісія прагне провести всі свої законопроекти через міжнародну експертизу. Така практика дозволяє створювати законопроекти, узгоджені з внутрішнім законодавством і міжнародним правом. Міжнародні експерти дали високу оцінку законам про громадянство, національні меншості тощо. Комісія займається аналізом можливості приєднання України до тих актів, у яких вона ще не брала участі.

В ООН авторитет України в сфері прав людини високий. Багато серйозних юридичних посад ця міжнародна організація доручає представникам України. За кордоном відзначають факт створення в Україні численних правозахисних організацій, публікацій, видань з проблеми прав людини.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *У юридичній науці однією з головних ознак поняття «людина» є її характеристика як істоти соціальної чи біологічної, чи правильним є інший варіант?*
2. *Дайте визначення прав і свобод людини та громадянина.*
3. *Вкажіть на відмінності між різними поколіннями прав і свобод людини та громадянина.*
4. *Дайте визначення і класифікацію юридичних обов'язків людини та громадянина.*
5. *Охарактеризуйте види прав і свобод людини і громадянина, їх систему в Конституції України.*
6. *Які види прав людини існують?*
7. *Які можна назвати покоління прав людини?*
8. *Що означає термін «гарантії прав людини»?*
9. *Проаналізуйте гарантії прав і свобод людини та громадянина.*
10. *Охарактеризуйте реалізацію прав та свобод громадянина в Україні.*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулаев М. И. Права человека и закон: Историко-теоретические аспекты / М. И. Абдулаев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 320 с.
2. Антонович М. Еволюція поняття прав людини / М. Антонович // Право України. – 2005. – № 12. – С. 16 – 20.

3. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Д. Гом'єн. – 3-тє вид. – К.: Фенікс, 2006. – 192 с.
4. Карташкін В. А. Права человека в международном и внутригосударственном праве / В. А. Карташкін. – М.: БЕК, 1995. – 417 с.
5. Левченко И. П. Индивидуальный социально-правовой статус личности / И. П. Левченко. – М.: Книжный мир, 2005. – 80 с.
6. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування / В. Лемак // Вісн. Акад. правових наук України. – 2010. – № 1(60). – С. 40 – 48.
7. Манукян В. И. Европейский суд по правам человека: право, прецеденты Комментарий: науч.-практич. пособие / В. И. Манукян. – К.: Истина, 2006. – 368 с.
8. Мартинюк Р. С. Теорія прав людини: навчальний посібник / Р. С. Мартинюк. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. – 218 с.
9. Мельничук О. Право на освіту в контексті теорій праворозуміння / О. Мельничук // Право України. – 2011. – № 2. – С. 180 – 185.
10. Мушак Н. Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів / Н. Б. Мушак // Часоп. Київ. ун-ту права. – 2011. – № 2. – С. 298 – 302.
11. Панкевич О. З. Соціальна держава та права людини «другого покоління»: загально-теоретичне дослідження / О. З. Панкевич. – Л.: Світ, 2006. – 176 с.
12. Права людини у новому тисячолітті / за ред. Френсіса Батлера; Британський інститут прав людини. – К.: Сфера, 2006. – 264 с.
13. Права человека и процессы глобализации современно-го мира / под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: Норма, 2005. – 462 с.
14. Рабінович П. М. Права людини і громадянина / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 462 с.
15. Рабінович П. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, класифікація / П. Рабінович, О. Венецька // Вісн. Акад. правових наук України. – 2012. – № 4 (71). – С. 18 – 28.
16. Рабінович П. Права людини і громадянина: можливості вдосконалення конституційних гарантій / П. Рабінович // Вісн. Акад. правових наук України. – 2012. – № 3 (70). – С. 3 – 15.
17. Савенко М. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина та їх захист органами конституційної юрисдикції / М. Савенко // Право України. – 1999. – № 2. – С. 13 – 15.
18. Сенюта І. Я. Медичне право: право людини на охорону здоров'я: монографія / І. Я. Сенюта. – Л.: Астроліаби, 2007. – 224 с.

19. Старобор О. Конституційні принципи правового статусу людини і громадянина в Україні / О. Старобор // Право України. – 2007. – № 4. – С. 30 – 33.

20. Темченко В. І. Правові та моральні аспекти механізму забезпечення громадянських прав і свобод у контексті євроінтеграції: монографія / В. І. Темченко. – К.: К.І.С., 2012. – 435 с.

21. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 358 – 363. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP>

22. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини в контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – 2-е вид., випр., доповн. – К.: Реферат, 2007. – 348 с.

Отформатовано: Обычный, Отступ: Слева: 1,25 см, без нумерации, Не изменять интервал между восточноазиатскими и латинскими буквами, Не изменять интервал между восточноазиатскими буквами и цифрами, Поз.табуляции: 1,75 см, по левому краю + нет в 1,27 см

Розділ 19

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

19.1. Поняття юридичної відповідальності

Юридична відповідальність може характеризуватись як інститут правової системи, який припускає застосування санкцій до суб'єкта, винного у скоєнні правопорушення, або як *обов'язок суб'єкта правопорушення зазнати застосування юридичних санкцій за скоєне ним правопорушення*. Юридична відповідальність – обов'язок, який не існував до здійснення правопорушення, цей обов'язок виникає як наслідок правопорушення. Інакше кажучи, правопорушення – це юридичний факт, який спричинює виникнення правового відношення між державою (в особі його відповідних органів – суду, прокуратури, поліції тощо) і правопорушником. У межах такого правового відношення на правопорушника покладається зазначений обов'язок. У межах цього правового відношення цей обов'язок і виконується правопорушником. Цей обов'язок припускає, що суб'єкт правопорушення зазнає негативні наслідки (особистого, майнового, організаційного характеру), передбачені санкцією порушеної ним норми права.

Юридична відповідальність є обов'язком правопорушника, виконання котрого має зв'язок з такою категорією, як державний примус. Юридична відповідальність – вид державного примусу, певна реакція держави на правопорушення як суспільно небезпечне або шкідливе діяння, за яке правопорушник «тримає відповідь», «відповідає». В системі права є галузі права (кримінальне право, адміністративне право), що допускають застосування примусових заходів до правопорушника тільки компетентними органами держави. Низка галузей права (цивільне право, трудове право) поряд із можливістю застосування до правопорушника заходів державного примусу компетентними органа-

ми держави, допускають можливість добровільного («досудового») виконання правопорушником відповідного обов'язку як виду та міри його юридичної відповідальності.

19.2. Основні види юридичної відповідальності

За способом охорони правопорядку розрізняють санкції правопоновлюючі та штрафні (каральні). За змістом («завданням») санкцій, що застосовуються до правопорушника, юридична відповідальність може бути правопоновлювальною та штрафною (каральною). Характер зазначених санкцій зумовлює і порядок застосування та реалізації право поновлювальної або штрафної (каральної) юридичної відповідальності. Правопоновлювальна юридична відповідальність спрямована на усунення безпосередньої шкоди, заподіяної правопорядку (на відновлення порушених суб'єктивних прав, примусове виконання невиконаних юридичних обов'язків, усунення протиправних станів). Штрафна юридична відповідальність (кримінальна, адміністративна, дисциплінарна відповідальність) припускає позбавлення правопорушника певних благ, що йому належать, вплив на правопорушника з метою превенції правопорушень.

З огляду на чинне законодавство України, серед видів юридичної відповідальності, насамперед, розрізняють за галузевою належністю норми, порушення вимог яких припускає притягнення правопорушника до юридичної відповідальності: конституційної, кримінальної, адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової.

Конституційно-правова відповідальність здійснюється у сфері конституційно-правових відносин, є видом юридичних гарантій реалізації та захисту Конституції. Терміни «конституційно-правова відповідальність» і «конституційна відповідальність» в юридичній літературі використовуються як тотожні, проте необхідно розрізнявати поняття «конституційно-правова відповідальність» і «відповідальність за порушення норм конституційного права», що співвідносяться як частина і ціле, тобто поняття «відповідальність за порушення норм конституційного права» щодо

поняття «конституційно-правова відповідальність» є родовим поняттям (більш широким поняттям), охоплює останнє як видове поняття (більш вузьке поняття). Конституційно-правова відповідальність припускає порушення виключно норм конституційного права. Наслідком порушення норм конституційного права може бути відповідальність, передбачена не тільки конституційним правом («конституційно-правова відповідальність»), але й іншими галузями права.

Конституційно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності має ознаки, притаманні будь-якій юридичній відповідальності, вона є логічним наслідком правопорушення, припускає застосування санкцій, передбачених нормами конституційного права. Особливість конституційно-правової відповідальності, передусім, підкреслюють такі її ознаки, як спрямованість на правову охорону Конституції, наявність певного взаємозв'язку з політичною відповідальністю, коли вона застосовується до низки суб'єктів політики (суб'єктів політичної влади): парламент, глава держави, уряд, парламентарі, політичні партії тощо, відсутність уніфікованої процедури (єдиного процесуального порядку) застосування конституційно-правових санкцій.

Кримінальна відповідальність здійснюється у сфері кримінально-правових відносин, є наслідком вчинення злочину, припускає застосування до винної особи найсуворіших заходів державного примусу. Інакше кажучи за характером санкцій, що застосовуються до суб'єкта злочину, кримінальна відповідальність є найсуворішим видом юридичної відповідальності. У зв'язку із чим низку принципів кримінальної відповідальності закріплюють відповідні міжнародні нормативно-правові документи, норми конституційного законодавства цієї країни. Кримінальне, кримінально-процесуальне, кримінально-виконавче законодавство детально регламентує порядок реалізації (здійснення) кримінальної відповідальності. В Україні відповідні норми закріплюють Кримінальний кодекс України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінально-виконавчий кодекс України.

Притягненню особи до кримінальної відповідальності як обвинуваченого (з моменту притягнення до криміналь-

ної відповідальності обвинувачений має право на захист) зазвичай передє відкриття провадження у кримінальній справі за фактом злочину, у подальшому проводиться збір і дослідження доказів, що мають відношення до цієї справи, за необхідності застосовуються заходи забезпечення кримінального провадження: наприклад, виклик слідчим, привід, відсторонення від посади, арешт майна, затримання особи, запобіжні заходи (застава, домашній арешт, тримання під вартою тощо). Відповідно до ст. 62. Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях, усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

Адміністративна відповідальність здійснюється у сфері адміністративно-правових відносин на основі законодавства про адміністративні правопорушення. В Україні адміністративні правопорушення передбачає Кодекс України про адміністративні правопорушення. Процедура притягнення до адміністративної відповідальності, насамперед, припускає складання протоколу про адміністративне правопорушення. До особи, що притягається до адміністративної відповідальності, у передбачених законом випадках і порядку можуть застосовуватись певні заходи забезпечення провадження у адміністративній справі (адміністративне затримання особи, персональний огляд, догляд речей тощо). Справа про адміністративне правопорушення розглядається уповноваженим на те суб'єктом (суд, суддя, відповідний орган внутрішніх справ тощо) у межах визначеного законодавством терміну притягнення до адміністративної відповідальності. Справа розглядається відкрито, у присутності особи, що притягається до цієї відповідальності, яка може користуватися юридичною допомогою адвоката, має право на ознайомлення з матеріалами справи, може давати пояснення, надавати докази, заявляти клопотання,

може оскаржити постанову про накладення адміністративного стягнення тощо.

Дисциплінарна відповідальність є наслідком порушення трудової, навчальної, службової, військової дисципліни. Суб'єктом притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників, службовців, що порушили трудову дисципліну, є адміністрація підприємства, установи, організації. Процедура притягнення до дисциплінарної відповідальності припускає попереднє отримання від порушника трудової дисципліни відповідного пояснення, можливість оскарження дисциплінарного стягнення, обмежувальний термін його застосування, дії, можливість дострокового зняття тощо. Притягнення до дисциплінарної відповідальності низка суб'єктів права має свої особливості. Так, справи про дисциплінарні проступки суддів та деяких інших категорій державних службовців розглядаються та вирішуються спеціальними дисциплінарними колегіями. Відповідні статuti про дисципліну визначають особливості притягнення до дисциплінарної відповідальності військовослужбовців, працівників поліції, працівників цивільної авіації, залізничного транспорту тощо.

Цивільно-правова відповідальність здійснюється у сфері цивільно-правових відносин, порядок притягнення до неї унормований цивільно-процесуальним законодавством. В Україні поняття цивільно-правової відповідальності, передусім, пов'язують з нормами Цивільного кодексу України і Цивільного процесуального кодексу України. Застосування заходів цивільно-правової відповідальності забезпечується державним примусом, що не виключає можливості добровільного відшкодування правопорушником шкоди, збитків, добровільної сплати неустойки, компенсації моральної шкоди тощо. Ініціативний характер застосування цивільно-правової відповідальності припускає, що підставою її реалізації є виключно відповідне волевиявлення учасників цивільних правовідносин (наприклад, вимога потерпілого щодо примусового застосування заходів відповідальності до правопорушника, добровільне відшкодування шкоди правопорушником).

Цивільно-правова відповідальність спрямована не на покарання суб'єкта цивільного правопорушення, а на відновлення (компенсацію) порушеного суб'єктивного права потерпілої особи, передбаченого нормами та принципами цивільного права. Цивільно-правова відповідальність має майновий і компенсаційно-еквівалентний характер: за загальним правилом обсяг майнової (товарно-грошової) компенсації має відповідати розміру завданої шкоди. Юридична рівність (рівноправність) суб'єктів цивільних правовідносин, взаємозв'язок (взаємність) їх суб'єктивних прав та юридичних обов'язків як учасників відповідного правовідношення (приміром, договірної) припускає, що цивільно-правова відповідальність є відповідальністю одного учасника цивільних правовідносин перед іншим, інакше кажучи – відповідальність боржника (правопорушника) перед кредитором (потерпілою особою). Покладання цивільно-правової відповідальності означає виникнення у правопорушника обов'язку майнового характеру, якого не було у нього до вчинення ним цивільного правопорушення. Договірна цивільно-правова відповідальність припускає приєднання до порушеного обов'язку додаткового обов'язку, при недоговірній цивільно-правовій відповідальності встановлюється новий обов'язок.

19.3. ПРИНЦИПИ ТА ФУНКЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Процес притягнення суб'єкта правопорушення до юридичної відповідальності унормований правом. Цей процес має відповідати певним нормативно-правовим вимогам. Інакше кажучи, існують певні принципи юридичної відповідальності. Так, принципом юридичної відповідальності може розглядатись конституційне положення, відповідно до якого ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції України).

Одним із основних принципів юридичної відповідальності є принцип законності. Функціонування правової системи суспільства припускає, що притягнення суб'єкта

правопорушення до юридичної відповідальності, як і загальною будь який інший вид юридичної діяльності, має бути законним. Ідея законності – ідея, що має тисячолітню історію. Так, Платон попереджав у своїй книзі «Законо»: «Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чужою владою. Там же, де закон – владика над правителями, а вони – його раби, я вбачаю порятунок держави і всі блага, які тільки можуть дарувати державам боги». У Стародавньому Римі юристами була сформульована сентенція: «Законність – основа держави» («*Legalitas regnorum fundamentum*»). «Законність» є традиційним терміном конституційного законодавства багатьох країн світу.

В юридичній літературі зазвичай пишуть, наголошують що «законність» як режим нормативної життєдіяльності суспільства і держави припускає дотримання, виконання усіма суб'єктами права усіх юридичних норм, усіх нормативно-правових приписів чинного законодавства. Такого роду розуміння законності зосереджує увагу на реальному здійсненні змісту норм права у поведінці їх адресатів (суб'єктів права), підкреслює загальнообов'язковість норм права, закріплені у законах (термін «законність» є похідним від терміна «закон») та інших формах права цієї країни, вказує на законність як на принцип права.

З огляду на зміст ст. 19, ст. 68, ст. 129 Конституції України можна зробити висновок, що законність є конституційним принципом, тобто принципом права, передбаченим Основним Законом України, його нормативним змістом. Конституція України (ч. 1 ст. 68) передбачає конституційний обов'язок «кожного» неухильно додержуватися законів, тобто суворо дотримуватися усіх вимог норм права, що є змістом законів. Зрозуміло, що зазначене стосується і підзаконних нормативно-правових актів, які ухвалюються на основі й відповідно до змісту законів. Інакше кажучи, у більш широкому плані, законність як функціональний елемент правової системи суспільства і принцип юридичної відповідальності припускає, що юридична відповідальність має завжди застосовуватись відповідно до вимог норм матеріального і процесуального права.

Принцип невідворотності юридичної відповідальності припускає, що зазначена відповідальність повинна бути обов'язковим наслідком будь-якого правопорушення. Невідворотність юридичної відповідальності – показник її дієвості як особливого інституту правової системи.

Юридична відповідальність має бути не тільки законо- ною, але й обґрунтованою. Обґрунтованість юридичної від- повідальності, насамперед, припускає неупереджене дослі- дження усіх встановлених фактичних обставин цієї юри- дичної справи, необхідних для її вирішення. У процесі дослі- дження фактичних обставин справи здійснюється аргу- ментована оцінка доказів, необхідних для висновку про реальність правопорушення, об'єктивне його існування, про наявність вини у суб'єкта правопорушення, її форму (умисел, необережність), матеріальну та моральну шкоду як наслідок цього правопорушення, обтяжуючі або пом'якшуючі обставини справи, якщо цього вимагає закон, про особу правопорушника тощо. Усі фактичні обставини справи є підставою для правильної правової кваліфікації (юридичної оцінки) правопорушення, справедливого і доці- льного застосування до правопорушника заходів юридич- ної відповідальності.

Справедливе застосування заходів юридичної відпо- відальності (принцип справедливості) припускає, що за одне правопорушення настає одна відповідальність, право- порушник несе відповідальність тільки за власне винне, протиправне діяння, вид і міра покарання чи стягнення відповідають тяжкості діяння, особі правопорушника, не принижують й не ображають людську гідність.

Застосування заходів юридичної відповідальності та- кож має бути доцільним. Відповідно до принципу доцільно- сті заходи юридичної відповідальності мають збігатися із цілями юридичної відповідальності (виправлення, переви- ховання правопорушника, виховний вплив на інших осіб), допускається навіть їх зменшення, або відмова від них, як- що цілі юридичної відповідальності можуть бути досягнуті іншим шляхом.

До кола принципів юридичної відповідальності має безпосереднє відношення і принцип своєчасності – своєча-

сності притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. Принцип своєчасності вказує на існування певного, передбаченого законом відносно обмеженого періоду часу, який надає можливість притягнення правопорушника до юридичної відповідальності. Відповідний період часу стосовно каральної відповідальності відображається поняттям «термін давності». Інститут давності притягнення до каральної відповідальності обґрунтовується науковцями виховною, превентивною безцільністю після спливу тривалого періоду часу з моменту вчинення правопорушення призначення покарання за злочин, накладення стягнення за адміністративне правопорушення, накладення дисциплінарного стягнення, процесуальними труднощами встановлення суб'єктами правозастосовної діяльності відповідних фактів минулого при розслідуванні злочинів тощо.

Термін давності як термін притягнення до адміністративної або дисциплінарної відповідальності зазвичай не перевищує декілька місяців. Термін притягнення до кримінальної відповідальності обчислюється календарними роками. Для злочинів загальним терміном давності для осіб, які переходять від слідства чи суду, є 15-річний термін. Кримінальне право передбачає звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням термінів давності (давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства).

Зазначений період часу стосовно майнової відповідальності відображається поняттям «термін позовної давності», який стимулює потенційного позивача до реалізації своєї відповідної можливості у межах нормативно визначеного терміну. Притягнення до цивільно-правової відповідальності здійснюється у межах встановленого законом терміну позовної давності (загальна позовна давність – три роки, але закон передбачає низку вимог, терміни давності на які не поширюються). Позовна давність є терміном, у межах якого фізична або юридична особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Юридична відповідальність як інститут правової системи виконує в ній певні функції. Наприклад, юридична

відповідальність забезпечує нормальну дію механізму правового регулювання, вона є елементом правового регулювання, одним з юридичних засобів впливу на суспільні відносини. Також юридична відповідальність є засобом охорони, захисту встановленого в державі правопорядку. Каральна функція юридичної відповідальності знаходить вираження в тому, що вона спричинює перетерпівання правопорушником позбавлення його певних благ, що йому належать.

Відновлювальне функціональне значення майнової юридичної відповідальності припускає відновлення порушеного майнового суб'єктивного права шляхом відшкодування заподіяного збитку, який є наслідком цього правопорушення. Превентивне функціональне значення юридичної відповідальності полягає в тому, що застосування заходів юридичної відповідальності до правопорушника попереджає його про неприпустимість здійснення в майбутньому правопорушень, що тягнуть відповідні негативні наслідки. Застосування заходів юридичної відповідальності до правопорушників також попереджає й інших людей про неприпустимість здійснення правопорушень. Окрім того, юридична відповідальність здійснює виховний вплив на суб'єктів права, сприяє формуванню у людей мотивів правомірної поведінки.

---

1 9.4. ПОЗИТИВНА (ПРОСПЕКТИВНА) І НЕГАТИВНА (РЕТРОСПЕКТИВНА) ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

В юридичній науці існує концепція «негативної» і «позитивної» юридичної відповідальності.

«Позитивна відповідальність» (або – «проспективна відповідальність») – це відповідальність «за майбутні дії», яка припускає (формально) існування у суб'єкта права відповідного морального обов'язку («морально-юридичного обов'язку»), передбаченого нормативно-правовим документом, де, наприклад, зазначено, що суб'єкт відповідає за стан справ у сфері своєї службової діяльності. Іноді в літературі такого роду «моральний обов'язок» позиціонується як «юридичний обов'язок», зазначається, що позитивна юри-

дична відповідальність є юридичним обов'язком із дотримання вимог правових норм, який реалізується в правомірній поведінці суб'єкта, що схвалюється або заохочується (стимулюється) державою. Позитивна відповідальність характеризується (суб'єктивно) наявністю свідомого позитивного ставлення особи як суб'єкта права до своїх юридичних обов'язків (приклад: добросовісне ставлення державного службовця до виконання своїх службових обов'язків). Такого роду відповідальність проявляється (об'єктивно) в активній правомірній поведінці стосовно правильного, належного виконання суб'єктом своїх обов'язків. У зв'язку із чим, характерним прикладом розуміння природи позитивної відповідальності є визначення в юридичній літературі її поняття, відповідно до якого цього роду відповідальність є сумлінним ставленням до своїх юридичних обов'язків, їх якісним виконанням.

Із критичної точки зору позитивна відповідальність, представлена як вид юридичної відповідальності – це відповідальність у широкому її розумінні, причому в настільки «широкому», що фактично «розмиваються», втрачають чіткість усі ті «конттури», які реально репрезентують юридичну природу цієї відповідальності в якому-небудь хоча б мінімальному прикладному її розумінні. Тому фактично для юриста-практика позитивна відповідальність – це не стільки «юридична», скільки «моральна» відповідальність («сумлінне ставлення» до чого-небудь – класична категорія моралі), або – «морально-політична», «громадянська» відповідальність.

На відміну від позитивної відповідальності, «негативна відповідальність» (інакше кажучи, «ретроспективна відповідальність») припускає відповідальність за дії, вже вчинені (відповідальність «за минуле діяння»). Саме негативна відповідальність є відповідальністю у спеціально-юридичному, вузькому, суто прикладному її розумінні («класичному»). Негативна відповідальність – це реакція держави на факт правопорушення (на скоєне правопорушення), що припускає «за логікою речей» примусове настання для суб'єкта правопорушення такого негативного

наслідку, як необхідність зазнати певні втрати (особистого, майнового, організаційного характеру).

Ідея «правової позитивної відповідальності» (в юридичній літературі наголошують, що під цією ідеєю розуміють не відповідальність особи, що скоїла правопорушення, а, навпаки, правомірну поведінку особи, що не скоїла правопорушення) з'явилась і знайшла поширення в «радянській» загальнотеоретичній юриспруденції у 60-ті роки. У подальшому, і навіть у період розпаду СРСР, юристами-вченими наголошувалось, що саме позитивна відповідальність як результат самовиховання і самоконтролю дає можливість поведінку людини «поставити під контроль» таких внутрішніх її якостей, як честь, гідність, гордість, сором, совість. Проте на сьогодні ідея «правової позитивної відповідальності» у зв'язку із загальним процесом «переоцінки цінностей» в пострадянських країнах закономірно отримала статус одного із актуальних предметів критики (з огляду на «методологічні проблеми дослідження відповідальності»). Науковці звертають увагу, що ця ідея фактично не вийшла за межі досить вузького кола фахівців-теоретиків (не вийшла за межі їх доктринальної правосвідомості), практично вона є «умовлянням» одних правознавців іншими правознавцями ставитися до юридичних заборон, обов'язків і правопорядку з повагою. Соціологічні дослідження свідчать, що у буденній правосвідомості, масовій правосвідомості ця ідея також усе ще не знайшла розуміння, широкого поширення, тому думати інакше є ідеалізацією правосвідомості широких верств населення, «прикрашанням» правової дійсності.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

- 1. У чому полягає особливість характеристики юридичної відповідальності як інституту правової системи суспільства?*
- 2. У чому полягає особливість характеристики юридичної відповідальності як обов'язку?*
- 3. Юридична відповідальність є обов'язком, який існував до здійснення правопорушення, чи цей обов'язок виникає як наслідок вчинення правопорушення?*

4. Чи можна розглядати правопорушення як юридичний факт, що спричинює виникнення правових наслідків?

5. Чи можна стверджувати при характеристиці юридичної відповідальності, що у межах правового відношення між державою і правопорушником на правопорушника покладається обов'язок зазнати застосування юридичних санкцій за скоєне правопорушення?

6. Які види негативних наслідків припускає юридична відповідальність як обов'язок, що покладається на правопорушника у межах правовідношення відповідальності?

7. Чи можна характеризувати юридичну відповідальність як вид державного примусу?

8. Які види санкцій розрізняють за способом охорони правопорядку?

9. У чому полягає особливість правопоновлюючої юридичної відповідальності?

10. У чому полягає особливість штрафної (каральної) юридичної відповідальності?

11. Які види юридичної відповідальності розрізняють за галузевою належністю норми, порушення вимог якої припускає притягнення правопорушника до юридичної відповідальності?

12. У чому полягає особливість конституційно-правової відповідальності?

13. У чому полягає особливість цивільно-правової відповідальності?

14. У чому полягає особливість законності та обґрунтованості як принципів юридичної відповідальності?

15. Які функції притаманні юридичній відповідальності як інституту правової системи суспільства?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Базылев Б. Т. Юридическая ответственность (теоретические вопросы). / Б. Т. Базылев. – Красноярск: изд-во Красноярского университета. – 1985. – 120 с.

2. Бернштейн Д. И. Правовая ответственность как вид социальной ответственности и пути ее обеспечения / Д. И. Бернштейн. – Ташкент, 1989. – 150 с.

3. Денисов Ю. А. Общая теория правонарушения и ответственности / Ю. А. Денисов. – Л., 1983. – 142 с.

4. Духно Н. А. Понятие и виды юридической ответственности / Духно Н. А., Ивакин В. И. // Государство и право. – 2000. – № 6. – С. 12 – 17.

5. Зелена О. Визначення підстав юридичної відповідальності: актуальні питання / О. Зелена // Право України. – 2003. – № 4. – С. 21 – 25.
6. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації (Das ..... für die technologische Zivilisation // Г.Йонас.; пер. з нім. А. Єрмоленка. – . К.: Лібра, 2001. – 400 с.
7. Кінаш Я. Трансформація відповідальності у праві – реалізація принципу справедливості при застосуванні мір державного примусу / Я. Кінаш // Право України. – 2004. – № 3. – С. 103 – 106.
8. Колосова Н. М. Конституционная ответственность – самостоятельный вид юридической ответственности // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 86.
9. Кривенко Л. Т. Конституційна відповідальність глави держави / Л. Т. Кривенко // Віче. – 2001. – № 10. – С. 3 – 18.
10. Кривенко Л. Т. Конституційно-правова відповідальність – елемент конституційно-правового статусу Верховної Ради України / Л. Т. Кривенко // Часопис Київського університету права. – 2002. – № 4. – С. 28 – 34.
11. Кудрявцев В. Н. Закон, поступок, ответственность / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1986. – 448с.
12. Лейст О. Э. Понятие ответственности в теории права / О. Э. Лейст // Вестник МГУ. Сер. 11. – Право. – 1994. – № 1. – С. 31 – 37.
13. Липинский Д. А. Проблемы юридической ответственности / Д. А. Липинский. – СПб., 2003. – 385 с.
14. Майданник О. Конституційно-правова відповідальність: ознаки, підстави, суб'єкти / О. Майданник // Право України. – 2001. – № 2. – С. 92 – 95, 118.
15. Малаш Т. А. Принцип неотвратимости юридической ответственности. – М., 1999.
16. Малеин Н. С. Современные проблемы юридической ответственности / Н. С. Малеин // Государство и право. – 1994. – № 6.
17. Мироненко М. Б. Принципы юридической ответственности. – Тольятти, 2001. – 239 с.
18. Погорілко В. Ф. Конституційно-правова відповідальність / Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. // Правова держава. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 114 – 131.
19. Проблемы правовой ответственности государства, его органов и служащих // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 20 – 36.
20. Слободян Н. М. Конституційно-правова відповідальність людини і громадянина в Україні / Н. М. Слободян // Держава і право. – 2002. – Вип. 21. – С. 170 – 175.

21. Хуторян Н. М. Поняття матеріальної відповідальності в трудовому праві / Н. М. Хуторян // Держава і право. – 2001. – Вип. 12. – С. 383 – 393.
22. Хуторян Н. М. Поняття юридичної відповідальності в загальній теорії права / Н. М. Хуторян // Держава і право. – 2001. – Вип. 11. – С. 340 – 357.
23. Шандяпина М. Д. Стадии юридической ответственности / М. Д. Шандяпина. – М., 1998. – 168 с.
24. Шон Д. Т. Конституционная ответственность / Д. Т. Шон // Государство и право. – 1995. – № 7. – С. 18 – 26.
25. Шульга А. М. Субъекты юридически значимого поведения и правовых последствий, их соотношение / А. М. Шульга // *Legea si Viata*. – 2014. – № 1/3 (265). – С. 230 – 232.
26. Шульга А. М. Юридично значуща поведінка: «негативна» і «позитивна» відповідальність / А. М. Шульга // *Право і Безпека*. – 2012. – № 1 (43). – С. 55 – 58.
27. Яценко С. Ніякого покарання без закону (стаття 7 Конвенції про захист прав людини і основних свобод): аспекти реалізації / С. Яценко // *Вісник Конституційного Суду України*. – 2000. – № 5. – С. 79 – 88.

Розділ 20

РЕАЛІЗАЦІЯ НОРМ ПРАВА

20.1. ПОНЯТТЯ Й ОСНОВНІ ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА.

Утілення в життя правил поведінки, що представляють зміст права, здійснюється в процесі реалізації норм права, тобто поведінки суб'єктів права відповідно до вимог норм права (заборони, дозволу, зобов'язання).

Отже, *реалізація норм права – це втілення положень правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права*. Реалізацію норм права як особливий процес можна розглядати з об'єктивної і суб'єктивної сторони. Об'єктивна сторона реалізації норм права є виконанням правомірних дій у місцях і в терміни, передбачені нормами права. Суб'єктивна сторона – відношення суб'єкта до правових вимог і стан його волі в момент здійснення дій, що встановлюються правом.

Норми права можуть бути реалізовані в різних формах: у правовідносинах і поза ними, за участю державних органів і без них. Форма реалізації права залежить від особливостей гіпотез і диспозицій правових норм, специфіки суспільних відносин, що ними регулюються, характеру поведінки суб'єктів, що реалізують правові норми.

Відповідно до цього розрізняють такі форми реалізації норм права:

- використання;
- виконання;
- дотримання;
- застосування.

Використання норм права – це форма реалізації правових норм, що складається в здійсненні тими чи іншими суб'єктами прав чи свобод, закріплених у відповідних нормах права.

Для використання норм права характерною є поведінка суб'єктів, що виражається у використанні юридичних можливостей, вилучення користі з положень, що містяться у нормах права. Починаючи, наприклад, з продажу чи дарування речі, власник здійснює своє право володіння, користування, розпорядження майном шляхом використання прав, наданих йому відповідною нормою права. Особливістю використання норм права є те, що суб'єкт сам вирішує використовувати чи утриматися від використання суб'єктивного права, що йому належить. На відміну від дотримання і виконання норм права, що можуть бути як добровільними, так і примусовими, його використання може бути лише добровільним.

Виконання норм права – це форма реалізації норм права, що знаходить своє вираження в діях суб'єктів щодо здійснення зобов'язуючого розпорядження права. Якщо норма права містить обов'язок, то простого утримування суб'єкта від здійснення визначених дій вже недостатньо. Більш того, у деяких випадках воно може кваліфікуватися як протиправна поведінка.

Особливою рисою виконання норм права є активна поведінка суб'єктів: вони здійснюють дії, що відповідають юридичним нормам, тобто виконують покладені на них активні обов'язки. Наприклад, обов'язок батьків утримувати неповнолітніх дітей і забезпечити їм певний рівень освіти, чи своєчасне заповнення і подання до органів податкової адміністрації декларації про доходи.

Дотримання норм права – це форма реалізації норм права, що знаходить своє вираження в узгодженні суб'єктами своєї поведінки з нормами-заборами. Дотримання норм полягає в тому, що суб'єкт утримується від порушення заборон, що містяться у тих чи інших правових нормах. Характерна риса цієї форми – пасивна поведінка суб'єктів: вони не здійснюють дій, що заборонені нормами права, і в такий спосіб реалізують правові заборони. Наприклад, утримання громадянина від спроб вивезти за кордон держави предмети, заборонені для вивозу, чи дотримання швидкості руху автомобіля в місті 60 кілометрів на годину.

---

20. 2. ПРАВОЗАСТОСУВАННЯ ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА РЕАЛІЗАЦІЇ НОРМ ПРАВА. ПОНЯТТЯ ТА РИСИ.

Поняття «правозастосування» означає виконання норм права в суспільному житті. Правозастосування є найбільш об'ємною частиною юридичного процесу. Особливою або як інколи називають її складною формою реалізації норм права є правозастосування, що характеризується низкою ознак, які істотно відрізняють цю форму від використання, виконання і дотримання норм права:

- по-перше, застосування норм права – це діяльність, що здійснюється тільки відповідними державними органами, посадовими особами чи з їх доручення суспільними структурами;

- по-друге, застосуванню норм права притаманний державно-владний характер. Застосування – один із видів державної діяльності і здійснюється від імені держави чи уповноважених їм суб'єктів і тому є обов'язковим для всіх адресатів;

- по-третє, правозастосування має індивідуально персоніфікований характер, оскільки це рішення конкретної справи, життєвого випадку, певної правової ситуації, «прикладення» норм права до конкретних осіб, у конкретних обставинах;

- по-четверте, застосування норм права має активний творчий характер, оскільки це завжди інтелектуальна діяльність, для застосування норм права необхідно свідомо проводити ряд дій;

- по-п'яте, правозастосування має процедурно-процесуальний характер, оскільки воно триває в часі, складається з ряду стадій;

- по-шосте, застосування норм права має юридично оформлений характер – завершується винесенням спеціального акта, тобто акта застосування норм права, чи правозастосовного акта;

- по-сьоме, правозастосування завжди виконує роль юридичного факту, є результатом застосування правових норм, що породжує, змінює чи припиняє конкретні правовідносини.

Правозастосування – це владна-організуюча діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, що виражається в процедурно-процесуальних формах, складається в реалізації юридичних норм щодо конкретних життєвих випадків і конкретних суб'єктів, для вирішення юридичної справи, в результаті чого виникають, змінюються, припиняються або відновлюються юридичні права та юридичні обов'язки сторін у цих справах.

1) Необхідність правозастосування виникає: при наявності конфліктних ситуацій, тобто коли має місце спор про право, права й обов'язки і коли сторони самі не можуть виробити загальне рішення (наприклад, розподіл майна);

2) при правопорушеннях, тобто коли не виконуються обов'язки, є перешкоди до здійснення права і коли необхідно вжити примусовий захід (наприклад, стягнення штрафу, конфіскація майна);

3) при необхідності встановити юридичні факти (факт батьківства, факт смерті чи вторинні документи);

4) при вирішенні кадрових питань;

5) при нагородженні чи присвоєнні звань;

6) при вирішенні організаційних питань;

7) при вирішенні питань індивідуального характеру (реєстрація шлюбу).

---

20. 3. ОСНОВНІ СТАДІЇ ПРОЦЕСУ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА

Процес застосування норм права може починатися з ініціативи самого правозастосувача, за вказівкою вищого органу чи за заявою зацікавлених суб'єктів і являє собою систему послідовних дій, певні групи яких поєднуються в так звані стадії правозастосування.

Визначена послідовність виконання комплексу дій у ході правозастосування дає підстави говорити про такі стадії правозастосовальної діяльності:

1) Встановлення фактичних обставин юридичної справи.

2) Встановлення юридичної основи справи (юридична кваліфікація).

3) Рішення справи та документальне оформлення ухваленого рішення.

Перша стадія. Встановлення фактичних обставин юридичної справи – це встановлення й аналіз фактичних обставин справи чи ситуації, що вимагає врегулювання або рішення. На цій стадії застосування правових норм потрібно установити, що дія або подія, що відбулися, мають юридичне значення. Усю сукупність обставин, що підлягають установленню, можна віднести до трьох основних груп:

а) фактичні обставини, з якими норми права зв'язують виникнення юридичних наслідків;

б) дані, що характеризують особистість суб'єктів, причетних до розгляду відповідної справи;

в) обставини, що спонукали суб'єктів до певної поведінки (правомірної чи протиправної).

При цьому враховуються умови, мотиви юридично значущої поведінки. Ця стадія – це вихідна стадія процесу правозастосування. Адже саме уточнення, оцінка фактичних обставин справи, що мають юридичне значення, спричиняють юридичну оцінку фактів, що встановлюються. Метою цієї стадії є встановлення об'єктивної істини, і за своєю суттю ця стадія є процесуальною діяльністю, що знаходить вираження в збиранні, перевірці й оцінці відповідних доказів у справі та їхніх джерелах. При цьому методи і способи, що застосовуються при встановленні і дослідженні обставин справи, повинні бути дозволені правом, а також бути етичними, науковими та ефективними.

Друга стадія. Юридична кваліфікація – на цій стадії правозастосовного процесу дається правова кваліфікація (юридична оцінка) встановленим фактичним обставинам справи, тобто зважується питання, яка норма поширюється на цей випадок, чи підпадає цей факт під її дію.

Установлення юридичної основи справи починається з вибору норми права, що підлягає застосуванню. При цьому уповноважений орган спочатку встановлює галузь права, що регулює подібні відносини, а потім у цій галузі знаходить конкретну норму, що поширюється на цей життєвий випадок.

Після цього здійснюється юридична кваліфікація самої норми. Тобто перевірка обраної норми на предмет її дії в часі, просторі, за колом осіб. А саме встановлюють:

- а) чи діє ця норма на момент рішення конкретної юридичної справи;
- б) чи діє вона на тій території, де розглядається справа;
- в) чи поширюється її дія на суб'єктів, що беруть участь у розв'язуваній справі.

Водночас необхідно керуватися загальним положенням – «закон зворотної сили не має», відповідно до якого неможливо застосувати норму права, хоча і чинну в цей момент, але якої не було в момент, коли відносини, що розглядаються, відбулися чи закінчилися. Також неможливе застосування норми, що не набула законної юридичної сили.

При встановленні юридичної основи справи іноді складається ситуація, за якої той самий випадок регулюється двома чи більше чинними нормами незбіжного чи протилежного характеру. Виникає колізія правових норм, яку необхідно вирішити на цій стадії.

Починаючи перевірку обраної норми, необхідно установити дійсний її текст. Для цього слід скористатися офіційним текстом нормативного акту, опублікованого в офіційних джерелах, кодексах.

Третя стадія. Вирішення юридичної справи і вивчення правозастосовчого акту – заключна і разом з тим основна стадія процесу застосування права, у ході якої здійснюється застосування права у власному розумінні слова, у той час як усі попередні стадії готують попередні умови і матеріали для кінцевого рішення в справі. У ньому владно поширюється дія застосованої норми на факт, визначаються права й обов'язки конкретних суб'єктів. Саме в правозастосовному рішенні норма права одержує індивідуально-владний характер, установлюється зв'язок норми права з фактом, що вирішується.

Рішення в справі супроводжується синхронно здійсненням повноважним органом (письмово чи в іншій формі) індивідуально-правового акту (акту застосування права), що є юридичним фактом і є основою для виникнення правовідносин.

Правильно ухвалене рішення забезпечує законність, зміцнює правопорядок загалом, підтримує інтереси держави і суспільства, з одного боку, а з іншого боку – охороняє права громадян, виховує повагу до закону.

---

20. 4. АКТ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ, ВИДИ

Правозастосовний акт, чи акт застосування норми права – це індивідуальний акт державно-владного характеру, що видається компетентними державними органами і визначає на основі правових норм права й обов'язки конкретних осіб чи міру їх відповідальності.

Ознаки правозастосовного акту:

- це елемент складного юридичного факту, без якого не може реалізуватися конкретна правова норма;
- виходить від компетентних органів держави, має офіційно-владний характер, виражає волю держави й охороняється його примусовою силою;
- має завжди чіткий індивідуальний (персоніфікований) характер, реалізується через права й обов'язки конкретних осіб;
- спирається на певну норму права, тобто повинний бути законним і обґрунтованим, доцільним і тому ефективним;
- має визначену, встановлену законом форму (акта, документа, наказу, рішення, вироку, розпорядження), що передбачає реквізити: назву, підписи, дату, визначену структуру.

Серед актів застосування норм права слід розрізняти:

- основний акт, у якому виражено рішення юридичної справи в цілому;
- допоміжні (проміжні, додаткові, супровідні) акти, що оформляються при установленні фактичних обставин справи, у ході судового процесу, на інших стадіях.

Види правозастосовувальних актів класифікуються за різними критеріями:

I. За формою зовнішнього прояву:

- письмові акти-документи;
- усні акти (наприклад, наказ командира);

- акти-дії (наприклад, жест регулювальника).

II. За суб'єктами прийняття:

- акти парламенту;
- акти глави держави;
- акти виконавчих органів;
- судові рішення;
- акти поліції;
- акти місцевих органів влади;
- акти керівників підприємств, командирів в/ч;
- акти уповноважених органів громадських організацій.

III. За функціями у правовому регулюванні:

- регулятивні (наприклад, свідчення про реєстрацію шлюбу);
- охоронні (наприклад, адміністративний протокол про накладення штрафу).

IV. За галузевою належністю:

- кримінально-правові;
- адміністративно-правові;
- цивільно-правові й інші (крім процесуальних).

V. За юридичними наслідками:

- правостановлюючі (наприклад, про призначення на посаду);
- правоконстатуючі (наприклад, свідчення про шлюб);
- правозмінюючі (наприклад, заміна одного примусового заходу на іншу);
- правоприпиняючі (наприклад, винесення судом рішення про скасування акта, про втрату їм юридичної чинності).

VI. За характером індивідуальних розпоряджень:

- дозволяючі;
- зобов'язальні;
- забороняючі.

---

20. 5. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ПРАВА В ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

У діяльності МВС України застосування права посідає важливе місце. Система МВС є складовою частиною

державного механізму. Тією чи іншою мірою Міністерство бере участь у реалізації кожної функції держави. Одночасно Міністерство внутрішніх справ України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сферах:

- забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку, а також надання поліцейських послуг;
- захисту державного кордону та охорони суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні;
- цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності;
- міграції (імміграції та еміграції), зокрема протидії нелегальній (незаконній) міграції, громадянства, реєстрації фізичних осіб, біженців та інших, визначених законодавством категорій мігрантів.

Попереджувати правопорушення та активно брати участь в усуненні причин, які їх породжують, – ось головне в діяльності МВС України, в його соціальному призначенні.

Із точки зору змісту, форм, методів та засобів, які використовуються, діяльність МВС України (де право реалізується у формі застосування) може бути поділена на адміністративну, оперативно-розшукову та кримінально-процесуальну.

Адміністративна діяльність Міністерства внутрішніх справ України полягає у здійсненні як організаційно-правових заходів у системі МВС (планування, контроль, перевірка виконання, добір, навчання, розставлення кадрів та ін.), так і заходів, що виходять за межі внутрішньоорганізаційних відносин (здійснення охорони громадського порядку, паспортної та дозвільної системи, пожежної безпеки, безпеки руху транспорту й пішоходів та ін.). Законодавство України (зокрема, Закон України від 18 лютого 1992 року «Про оперативно-розшукову діяльність») перед-

бачає застосування у боротьбі зі злочинністю оперативно-розшукових заходів для виявлення злочинців та осіб, які їх вчинили. Кримінально-процесуальна діяльність Національної поліції здійснюється у формі досудового розслідування.

При розгляді місця й ролі правозастосування в названих видах діяльності важливо враховувати природній зв'язок її фактичних та правових форм. Деякі автори висловлюють припущення про те, що за класифікації правових форм діяльності державних органів слід відштовхуватись від характеру їхньої безпосередньої взаємодії з правом як соціальною реальністю. У зв'язку з цим виділяють правотворчу та правозастосовну діяльність. Остання, у свою чергу, поділяється на правонадільючу та правоохоронну. Правоохоронна діяльність також може бути поділена на відносно самостійні різновиди: а) діяльність щодо забезпечення виконання норм права (правозабезпечення); б) діяльність щодо розгляду правових спорів і справ про правопорушення; в) діяльність щодо виконанню (реалізації) державного примусу.

Таким чином, МВС України здійснює свої функції як через правотворчу, так і через правозастосовну діяльність. Перша суворо обмежена й не займає провідного місця. В такій, наприклад, сфері, як боротьба зі злочинністю, Міністерство внутрішніх справ взагалі позбавлене правотворчих функцій. Пріоритет тут якраз за їхніми правозастосовними актами.

Певну складність становить визначення місця правозастосування серед інших форм правореалізуючої діяльності МВС України. У загальному вигляді можна констатувати, що багато зі своїх функцій міністерство реалізує шляхом виконання закону, використання прав, які йому надані. При цьому МВС готує необхідну базу для правозастосовальної діяльності інших органів (наприклад, суду). І тільки там, де учасники правовідносин не можуть самостійно реалізувати своїх прав та обов'язків, Міністерство внутрішніх справ України здійснює застосування норм права, усуваючи перешкоди.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. *Що таке реалізація права?*
2. *Назвіть форми безпосередньої реалізації права.*
3. *Які форми реалізації права Вам відомі?*
4. *Що таке правозастосування?*
5. *Визначте стадії правозастосування.*
6. *Що таке юридична кваліфікація?*
7. *Що виступає підставами правозастосування?*
8. *Наведіть визначення акту застосування норм права.*
9. *Яка існує класифікація актів правозастосування?*
10. *В чому полягають особливості застосування норм права в діяльності Міністерства внутрішніх справ України?*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Про Національну поліцію Верховна Рада України; Закон від 02.07.2015 № 580-VIII // <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19/page2>
2. Про затвердження Положення про Міністерство внутрішніх справ України Кабінет Міністрів України; Постанова, Положення, Перелік від 28.10.2015 № 878 // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/878-2015-%D0%BF>.
3. Про затвердження Інструкції з організації нормотворчої діяльності в Міністерстві внутрішніх справ України : Наказ МВС України від 27 липня 2012 р. № 649 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.npu.gov.ua/mvs/control/chc/uk/publish/article/788950>.
4. Бобровник С. В. Акт застосування права // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчуженко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А – Г. – С. 75 – 76.*
5. Бобровник С. В. Індивідуальні акти // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчуженко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д – Й. – С. 679 – 680.*
6. Бобровник С. В. Правове регулювання суспільних відносин та реалізація права / С. В. Бобровник // *Правова держава. Щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. Н. Корецького НАН України. – К., 1996. – Вип. 7. – С. 103 – 108.*
7. Богинич О. Л. Гарантії застосування норм права // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчуженко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А – Г. – С. 553 – 554.*
8. Гусаров С. М. Правозастосовна діяльність в Україні: монографія / С. М. Гусаров. – Харків: Золота миля, 2015. – 416 с.

9. Касяненко Ю. Я. Обставини застосування права // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчуженко (голова редкол.) та ін. - К.: Укр. енцикл., 2002. - Т. 4. - С. 229.*
10. Лазарев В. В. Эффективность правоприменительных актов / В. В. Лазарев. - Казань, 1975. - 206 с.
11. Ліщина І. Регулювання реалізації рішень Європейського Суду з прав людини / І. Ліщина // *Право України. - 2001. - № 5. - С. 42 - 43.*
12. Лутковська В. Застосування судами України при здійсненні правосуддя ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини / В. Лутковська // *Право України. - 2004. - № 8. - С. 30 - 32.*
13. Макаренко Л. О. Реалізація правових приписів: загальнотеоретичні проблеми / Л. О. Макаренко // *Держава і право. - 2000. - Вип. 5. - С. 3 - 9.*
14. Павлишин О. Правозастосування як об'єкт філософсько-правових досліджень / О. Павлишин // *Право України. - 2004. - № 8. - С. 21 - 25.*
15. Пархоменко Н. М. Реалізація норм права // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчуженко (голова редкол.) та ін. - К.: Укр. енцикл., 2003. - Т. 5. - С. 246.*
16. Рабінович П. М. Прогаляни у праві // *Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчуженко (голова редкол.) та ін. - К.: Укр. Енцикл., 2003. - Т. 5. - С. 148.*
17. Слинько Д. В. Особливості правозастосовного процесу в діяльності органів внутрішніх справ / Д. В. Слинько // *Право і безпека. - 2015. - № 3(58). - С. 97 - 102.*
18. Слинько Д. В. Основні риси та структура правозастосовної діяльності / Д. В. Слинько // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. - 2015. - Серія: Право. - Випуск 20. - С. 21 - 24.*

Розділ 2 І

ПРАВОСВІДОМІСТЬ І ПРАВОВА КУЛЬТУРА

2.1.1. ПРАВОСВІДОМІСТЬ

Правосвідомість є однією з форм суспільної свідомості (інші форми суспільної свідомості – філософська, моральна, політична, екологічна свідомість та ін.), тобто правосвідомість – явище ідеальне. Як форма суспільної свідомості правосвідомість має свій власний предмет відбиття, який, насамперед, і відрізняє правосвідомість від інших форм суспільної свідомості. Правосвідомість відображає право як у статичній, так і у динамічній його формі. Правову дійсність – статичну і динамічну права – відображають відповідні «знання», «уявлення» тощо як елемент правосвідомості.

Результатом відбиття правової дійсності у свідомості людей також є їх оцінне ставлення до неї, ті правові мотиви, правові установки, що знаходять свій прояв, наприклад, у такій юридично значущій поведінці людей, як правомірною чи протиправною поведінкою. У зв'язку з чим, правосвідомість є внутрішнім регулятором юридично значущої поведінки, тобто право впливає на поведінку людей через їх правосвідомість, незалежно від того, знає чи не знає людина, що вона є носієм певної правосвідомості.

Кожна людина завжди має тією чи іншою мірою правосвідомість (наприклад, позитивну або негативну за своїм загальним оцінним ставленням до права як регулятора суспільних відносин), оскільки свідомість людини, як відомо, формується виключно у суспільстві, а правове регулювання суспільних відносин притаманне будь-якому сучасному цивілізованому суспільству. Правосвідомість – *форма (частина) свідомості людей, яка відображає правову дійсність, репрезентує ставлення людей до права, як у статичній, так і в динамічній його формі, впливає на характер поведінки людей у сфері правового регулювання суспільних відносин.*

21.2. СТРУКТУРА ПРАВОСВІДОМОСТІ, ЇЇ ФУНКЦІЇ, ВИДИ

З огляду на теорію правосвідомості, остання має певну структуру, тобто внутрішню будову. Усі можливі елементи правосвідомості слід розглядати як взаємозалежні, оскільки свідомість людини завжди репрезентує єдність знання права, оцінного ставлення до нього, які знаходять свій зовнішній прояв у свідомо вольовій, юридично значущій їх поведінці. В юридичній літературі огляд елементів структури правосвідомості – це, насамперед, огляд *правової ідеології та правової психології*.

Правова ідеологія є науковим проявом тих чи інших правових ідей, концепцій, принципів, теорій, поглядів, вимог, тобто ідей, концепцій, принципів, теорій, поглядів, вимог щодо права, правової дійсності. Правовою ідеологією є, наприклад, теорія («принцип») розподілу влад, теорія народного суверенітету, концепція правової або соціальної держави тощо.

Правову психологію репрезентують правові емоції, почуття, настрої, бажання, властиві суспільству, тим чи іншим соціальним групам або індивідам як результат безпосереднього правового досвіду людей, знання ними реальних фактів правової життєдіяльності суспільства.

Правосвідомість людей тією чи іншою мірою завжди впливає на функціонування правової системи суспільства. Основні напрями такого впливу юридична наука визначає як функції правосвідомості, серед яких, передусім, розрізняють пізнавальну, оцінну, регулятивну.

Пізнавальна («інформаційна») функція правосвідомості припускає наявність у людей певних знань про правові явища. Наприклад, наявність знань про право, закон, правовідносини, правотворчу, правозастосовну діяльність.

Якщо оцінна функція правосвідомості знаходить прояв у наявності у людей певного ставлення до права, інших правових явищ, то регулятивна функція правосвідомості припускає, що на основі правових знань, правових оцінок у людей формуються правові установки щодо поведінки у сфері дії права.

Серед видів правосвідомості за її суб'єктами розрізняють індивідуальну, групову, суспільну правосвідомість. За рівнем глибини відбиття правової дійсності є правосвідомість побутова, наукова, професійна.

Побутова правосвідомість – результат осмислення пересічними громадянами свого життєвого юридичного досвіду. Якщо наукова правосвідомість – це правосвідомість учених-юристів, то професійна правосвідомість – це правосвідомість юристів-практиків, людей, які мають юридичну освіту, виконують роботу слідчого, судді, прокурора тощо.

21.3. ПРАВОВА КУЛЬТУРА

Правосвідомість є як передумовою, так і невід'ємною складовою правової культури. Загалом поняття «правова культура» репрезентує *позитивну якість розвитку правового життя суспільства, особи.*

Правова культура суспільства є позитивною якістю розвитку правового життя суспільства, що забезпечує його стабільність, прогресивний розвиток. Позитивна якість розвитку правового життя суспільства зокрема має зв'язок з такими його атрибутами, як правова ідеологія, правотворчість, законодавство, законність, правопорядок, інститут прав людини, правозастосовна діяльність.

Правова культура суспільства охоплює всі досягнення правового життя суспільства, характеризує її ціннісний зріз, рівень розвитку, досконалість у загальному контексті соціального прогресу. Наявність Конституційного Суду в Україні, участь України в міжнародних пактах з прав людини, адаптація її національного законодавства до європейських стандартів у галузі прав людини, ухвалення нових кодексів – Кримінального кодексу України, Цивільного кодексу України та інших кодексів, прогресивне реформування судової системи (наприклад, поява апеляційних судів) та правоохоронної системи (наприклад, поява поліції замість міліції) тощо – показники поступового підвищення рівня правової культури українського суспільства, після початку в останнє

десятиріччя 20-го століття розбудови України як самостійної, незалежної пострадянської держави.

Правова культура особи репрезентує наявність тієї позитивної якості розвитку правового життя особи, що забезпечує необхідний та достатній рівень знання права, розуміння його соціальної цінності, уміння користуватися своїми юридичними правами, свідоме виконання своїх юридичних обов'язків.

Правова культура особи припускає оволодіння особою принаймні необхідним і достатнім рівнем знання права, оскільки знати усі нормативно-правові приписи не в змозі навіть юрист-професіонал, тобто певний мінімум знання права – передумова правової культури.

Кожна людина повинна знати хоча б свої основні права й обов'язки, пов'язані зі здійсненням нею у суспільстві своїх постійних соціальних ролей (пасажир, покупець, найманий робітник, платник податків тощо). Допомогу громадянам у заповненні прогалин в їх юридичних знаннях мають надавати представники юридичної професії.

Правова культура особи припускає розуміння соціальної цінності права, що унормовує, впорядковує суспільні відносини, протистоїть анархії й сваволі в цих відносинах, сприяє досягненню миру й згоди в суспільстві. Знання права, розуміння його соціальної сутності має супроводжуватися вмінням користуватися своїми юридичними правами, свідомим виконанням своїх юридичних обов'язків.

---

2 1.4. ДЕФОРМАЦІЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Правова культура свідчить про наявність у особи позитивної правосвідомості, проте правосвідомість людини може демонструвати і певну її деформацію – *викривлення, «ерозію» позитивних за характером правових поглядів, переконань тощо*. Одним із найбільш істотних, характерних проявів деформації правосвідомості є правовий нігілізм, що припускає недооцінку права, негативне ставлення до права, заперечення його соціальної цінності, особистої цінності. Правовий нігілізм як суспільно-політична думка спрямований на приниження ролі права в життєдіяльності

суспільства. З огляду на юридичну літературу, правовий нігілізм знаходить прояв у негативному ставленні до права загалом, у недовірі до приписів права, в ігноруванні правових приписів, у байдужому або скептичному ставленні до права, його можливостей, значення.

Правовий нігілізм як соціальне явище та «юридичний» світогляд можна спостерігати на всіх рівнях правосвідомості. Подібного роду світогляд неминуче призводить до відповідної негативної суспільно-юридичної практики, знаходить прояв у протиправній поведінці громадян, діяльності державних органів, їх посадових осіб, яка не відповідає вимогам режиму законності, принципу верховенства права, тією чи іншою мірою порушує права людини.

Вирішення проблеми подолання правового нігілізму, насамперед, залежить від стану соціально-економічних, державно-правових умов життя людей сьогодення. Подолання правового нігілізму як масового явища сприяє утвердження в країні демократичного політичного режиму, режиму законності, інституту прав людини, формування правової держави, поліпшення якості законодавства, підвищення авторитета та дієвості судової влади, поширення елементарних юридичних знань серед населення тощо.

Окрім правового нігілізму, деформацією правосвідомості є також і правовий ідеалізм, котрий виникає та існує як результат переоцінки права, його сили, є ставленням до нього, що припускає переоцінку можливостей права щодо вирішення проблем життєдіяльності країни. Також в юридичній літературі як деформацію правосвідомості іноді розглядають і правовий інфантілізм людей, їх правовий дилетантизм й т. ін.

2.1.5. ПРАВОВА КУЛЬТУРА СУСПІЛЬСТВА

В юридичній літературі існують різного роду визначення поняття правової культури суспільства, які загалом не суперечать одне одному, а лише так чи інакше доповнюють одне одного. Так, з однієї точки зору правова культура суспільства розуміється як система цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового

прогресу, відображають у правовій формі стан свободи особи та інші найважливіші соціальні цінності. З іншої точки зору, правова культура суспільства – це рівень правосвідомості та правової активності суспільства, ступінь прогресивності юридичних норм, юридичної діяльності.

Від категорії «*правова культура суспільства*» необхідно відрізнити категорію «*правова субкультура*». Співвідносяться вони як ціле (правова культура суспільства) і його частина («правова субкультура»). В літературі не завжди вказується *суб'єкт* правової субкультури. Оскільки з точки зору соціологічної науки будь-яка *субкультура* – це система цінностей, поведінкових установок, життєвого стилю певної *соціальної групи*, що є відносно самостійним цілісним утворенням в межах домінуючої культури, за аналогією необхідно визначати, що *правова субкультура* – це правова культура певної соціальної групи, яка загалом відповідає правовій культурі суспільства, але має низку *неістотних* відмінностей. Як пишуть науковці, «правова субкультура не протистоїть панівній правовій культурі», тобто правовій культурі цього суспільства, вона лише «включаючи в себе низку її базових правових цінностей, додає до них нові цінності, притаманні саме їй». Прикладом правової субкультури може бути правова субкультура працівників органів внутрішніх справ (їх «професійно-правова культура»).

Ураховуючи сучасний стан соціологічної науки, необхідно зазначити, що оскільки певні «ідейні уявлення» у представників різних субкультур («еми», «готи», «фа», «антифа», «панки», «скінхеда» тощо) іноді можуть навіть збігатись («субкультура», так само як і «культура», припускає наявність у людини орієнтації на певні цінності), сучасні «соціологи-якісники» (їх протилежність – «соціологі-кількісники», які традиційно роблять висновки не стільки на основі «глибинного аналізу» конкретних історій конкретних людей, скільки на основі результатів масового опитування населення) пропонують замінити поняття *субкультури* поняттям *солідарності*. Вважається, що поняття «субкультура» себе вижило («розводить молодь по різних полюсах, вибудовує бар'єри, встановлює тверді прив'язки до території, соціальної групи, національності»). Сьогодні

«між багатьма субкультурами кордони розмиті», тому молоді люди нерідко переходять із однієї групи в іншу, оскільки, «незважаючи на зовнішню несхожість, їх об'єднує одна ідея». Відповідно, поняття «солідарність» є більш універсальним («показує загальне, ціннісні ядра, які формують тренди сучасності»).

Орієнтуючись на традиційну наукову термінологію, доцільно звернути увагу на те, що від *правової субкультури* необхідно відрізнити *правову контркультуру* як певний тип субкультури, тобто не будь-яка субкультура є «правовою субкультурою». Так, кримінальна субкультура (її елементи: кримінальна ідеологія, кримінальна моральність, кримінальний спосіб життя, кримінальна організація, кримінальний культ) – «це не частина загальної культури, а її прямий антипод». Кримінальна (делінквентна) субкультура «усмоктує в себе плоди культури суспільства й, паразитуючи на цьому суспільстві, також паразитує на культурі, будучи її антиподом, а не її продовженням»).

Загалом будь-яка *контркультура* – це культура певних *соціальних груп*, тип субкультури, який відкидає цінності та норми панівної у цьому суспільстві культури, відстоює свою альтернативну культуру, її носії – «маргінальні групи», що характеризуються девіантною поведінкою, яка становить безпосередню загрозу загальноприйнятим соціокультурним нормам (алкоголізм, дипсоманія, наркоманія, проституція й т. ін.). Відповідно, *правова контркультура* – це антиправова субкультура, тип субкультури, який є культурою певної соціальної групи, що відкрито протиставляється правовій культурі суспільства, орієнтується на цінності, що не відповідають його панівній правовій ідеології, офіційно не визнані на конституційному рівні правового регулювання суспільних відносин. Істотною особливістю правової контркультури злочинного співтовариства, екстремістських, сепаратистських, фундаменталістських угруповань і т. п. є те, що вона не спроможна забезпечити права, свободи, законні інтереси людини і громадянина, законність та правопорядок, громадський мир і злагоду у суспільстві, розвиток громадянського суспільства, розбудову демократичної, правової державності тощо. Відповідна

правова контркультура навпаки сприяє порушенню прав і свобод особи, послабленню або (за наявності певних додаткових умов) істотної руйнації політичної, правової, економічної системи суспільства.

Зрозуміло, що в реальній життєдіяльності суспільства поведінка людини як носія певної контркультури (правової, неправової) не завжди тотально підпорядковується виключно цінностям, що істотно відрізняються від загальноновизнаних, у тих чи інших ситуаціях їх поведінка доволі часто є звичайною «нормативною поведінкою» з точки зору правової культури цього суспільства (оформлення шлюбу відповідними людьми в органах державної реєстрації актів цивільного стану, нотаріальне оформлення ними договору купівлі-продажу житла тощо). З іншого боку, певна права субкультура іноді поступово починає набувати, демонструвати низку рис альтернативного явища – власне правової контркультури (інакше кажучи, відповідна «правова субкультура» репрезентує ознаки внутрішньої тенденції щодо свого перетворення на «антиправову субкультуру»). Так, актуальна тема низки сучасних ЗМІ – проблема «ісламізації» світських держав, зростання впливу серед іммігрантів-мусульман у Європі, США шариатських судів, діяльність яких підмінює собою діяльність офіційної судової системи. У зв'язку із чим, навіть з'явився термін «паралельна юстиція» (у мечетях або чайних мусульманські «старійшини» виносять «свої вирoki»). Оскільки найчастіше ці негласно чинні судді вирішують питання про «вбивства честі» (коли батьки або брати позбавляють життя дівчину, що «знеславила родину»), про видачу заміж неповнолітніх тощо, аналітики звертають увагу: «ісламська паралельна система правосуддя стає загрозою конституційній правовій системі». Зазначене свідчить, що у контексті перспектив розвитку національної правової системи України необхідно враховувати ознаки неспроможності ідеї мультикультуралізму, політики, будування мультикультурного суспільства в Європі, безперспективність (міфічність) асиміляції мусульман-іммігрантів в західноєвропейських та інших країнах.

---

2 1.6. ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ, ЙОГО МЕХАНІЗМ

У контексті функціонування правової системи суспільства правовий вплив на людину (людей) здійснює уся сукупність юридичних явищ, притаманних цій системі. Проте певний правовий вплив на людину (людей) може бути змістом діяльності певних суб'єктів суспільного життя, тобто правовий вплив може бути свідомим і цілеспрямованим, *здійснюватись з метою підвищення рівня правосвідомості та правової культури людей* (з огляду на досягнутий у суспільстві рівень правової свідомості та правової культури.). Саме такий вплив припускає правове виховання людей у тій чи іншій країні світу.

У процесі правового виховання задіяні як державні, так і недержавні суб'єкти, відповідні державні органи, громадські організації, органи місцевого самоврядування, трудові колективи, окремі громадяни.

Правове виховання, насамперед, спрямоване на формування позитивної правосвідомості людини, на формування особи як носія позитивного правового мислення. Правове виховання припускає, що на основі оволодіння людиною певних юридичних знань підвищується рівень її правової культури, у людини з'являються відповідні юридичні переконання, установки, навички, з'являється повага до права і закону. Позитивна правосвідомість, позитивне правове мислення людини має знайти зовнішній прояв у відповідній юридично значущій поведінці, а саме – правомірній поведінці.

«Правове виховання» як цілеспрямований засіб, «інструмент» підвищення рівня правосвідомості та правової культури людей, передусім, припускає використання таких форм правового виховання, як правова освіта, правова агітація, правова пропаганда, правове самовиховання.

Після ухвалення Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), схвалення на всенародному референдумі Акта проголошення незалежності України (1991 р.), з метою подальшого розвитку в державі правової освіти та виховання громадян в дусі поваги до Закону і прав людини Кабінет Міністрів України у 1995 р. ухвалив Постанову «Про Програму правової освіти населення України». Від

повідно до цієї постанови було створено Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду з правової освіти населення як постійно чинний консультативний орган при Мініюсті.

Основними завданнями Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення є розроблення пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових установ, видавництва та видавничих організацій, засобів масової інформації у сфері правової освіти населення; надання методичної допомоги органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, об'єднанням громадян, навчальним та культурним закладам, науковим установам, видавництвам та видавничим організаціям, засобам масової інформації у підвищенні правосвідомості та правової культури населення; розроблення пропозицій (рекомендацій) щодо удосконалення правової навчально-виховної роботи; поширення досвіду з питань правової освіти населення.

Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення, відповідно до покладених на неї завдань вивчає стан роботи з питань організації та здійснення правової освіти органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями, навчальними закладами, засобами масової інформації; заслуховує на своїх засіданнях найбільш актуальні питання правової освіти (зокрема щодо підсумків вивчення, аналізу соціологічних досліджень, опитувань громадян, оглядів-конкурсів, стану підготовки викладачів правових дисциплін та видання підручників і посібників з правознавства), а також повідомлення членів ради та інших осіб про результати роботи з правового навчання і виховання; подає всебічну допомогу в організації роботи відповідних координаційно-методичних рад, заслуховує звіти про виконану роботу, проводить семінари та інші навчально-методичні заходи з метою підвищення кваліфікації керівників та членів рад. Всеукраїнську міжвідомчу координаційно-методичну раду

з правової освіти населення очолює голова, який за посадою є Міністром юстиції.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Чи можна характеризувати правосвідомість як одну з форм суспільної свідомості?
2. Що відрізняє правосвідомість, наприклад, від філософської, моральної, політичної, екологічної свідомості?
3. Чи можна стверджувати, що правосвідомість відображає право як у статичі, так і у динаміці його буття?
4. Чи можна стверджувати, що правосвідомість знаходить свій прояв у юридично значущій поведінці людей?
5. Чи припускає відображення у правосвідомості правової дійсності виникнення до неї певного оцінного ставлення?
6. Чи є правильною теза, що право впливає на поведінку людей через їх правосвідомість?
7. Чи можна виокремлювати у структурі правосвідомості такі її елементи, як правову ідеологію та правову психологію?
8. Чи є правильною теза, що правосвідомість людини є системним явищем?
9. Чи є правильним судження, що правосвідомість завжди репрезентує єдність знання права і оцінного ставлення до нього?
10. Наприклад, теорія природного права є складовою правової ідеології чи правової психології?
11. Які види функцій правосвідомості виокремлює сучасна юридична наука?
12. У чому полягає особливість регулятивної функції правосвідомості?
13. Які види правосвідомості розрізняють за суб'єктами правосвідомості?
14. Які види правосвідомості розрізняють за рівнем глибини відбиття правової дійсності?
15. Чи припускає правова культура особи розуміння соціальної цінності права?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. Правова культура українського народу в сфері прав людини: історичний розвиток та сучасний стан / М. Антонович // Право України. – 2003. – № 12. – С. 75 – 79.

2. Байниязов Р. С. Философия правосознания: постановка проблемы / Р. С. Байниязов // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 12 – 23.
3. Білий П. Правова держава і правова культура: взаємозв'язок та результативність / П. Білий // Право України. – 1997. – № 12. – С. 75 – 76.
4. Брусакова О. В. Мораль і право як чинники оновлення змісту сучасного політичного і національно-патріотичного виховання / О. В. Брусакова // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Вип. 42. – Харків, 2014. – С. 248 – 255.
5. Брусакова О. В. Виховний потенціал моралі і права в освіті / О. В. Брусакова // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. – Вип. 39. – Харків, 2012. – С. 226 – 230.
6. Васькович Й. Правосвідомість та її вплив на менталітет українського народу / Й. Васькович // Право України. – 1998. – № 6. – С. 108 – 111.
7. Волошенко А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика / А. В. Волошенко. – Х.: Прометей-Прес. – 2005. – 103 с.
8. Гавриленко Г. Правова держава і правова культура / Г. Гавриленко // Право України. – 1993. – № 1. – С. 28 – 31.
9. Головченко В. В. Право, мораль і правова культура. – К., 1990.
10. Ильин И. А. О сущности правосознания / Подготовка текста и вступительная статья И. Н. Смирнова. – М.: «Рарогъ», 1993. – 235 с.
11. Керимов Д. А. Психология и право / Д. А. Керимов // Государство и право. – 1992. – № 12. – С. 10 – 20.
12. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність / Ю. Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
13. Кнапп В. Логика в правовом сознании / Кнапп В., Герлох А. – М.: Прогресс, 1987. – 312 с.
14. Колісник В. Проблеми розвитку правової ідеології / В. Колісник // Право України. – 1994. – № 10. – С. 187 – 196.
15. Коновалова В. Е. Правовая психология / В. Е. Коновалова. – Харьков, 1990. – 198 с.
16. Кононенко О. Правосвідомість судді і перспективи впровадження міжнародних норм у сфері прав людини в практиці судового захисту / О. Кононенко // Право України. – 2001. – № 2. – С. 60 – 79.
17. Котюк В. А. Поняття, структура та функції правових почуттів юриста / В. А. Котюк // Вісник Київського університету. Суспільно-політичні науки. – 1991. – № 3.

18. Менюк О. Правова культура в умовах розбудови незалежної України: поняття, структура / О. Менюк // *Право України*. – 2001. – № 4. – С. 21 – 29.
19. Невважай И. Д. Типы правовой культуры и формы правосознания / И. Д. Невважай // *Правоведение*. – 2000. – № 2. – С. 23 – 30.
20. Новгородцев П. И. Кризис современного правосознания. – М., 1995. – 393 с.
21. Осика І. Правова культура в економічному житті суспільства / І. Осика // *Підприємництво, господарство і право*. – 2003. – № 6.
22. Осика І. Правова культура законодавця та критерії оцінки правових норм, що видаються / І. Осика // *Підприємництво, господарство і право*. – 2003. – № 5.
23. Осика І. Правовий нігілізм та правова культура / І. Осика // *Право України*. – 2001. – № 7. – С. 98 – 101.
24. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства: Моногр. / За ред. Ю. П. Витяка, І. В. Яковюк – Х.: *Право*, 2007. – 248 с.
25. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні: Монографія / Автор. колектив. – Х.: *Право*, 2009. – 359 с.
26. Постанова Кабінету Міністрів України №366, від 29.05.1995 р. «Про Програму правової освіти населення України».
27. Сливка С. С. Професійна етика працівника міліції / С. С. Сливка. – Львів, 1995.
28. Скуратівський А. Взаємозв'язок правової культури і соціального буття в процесі суспільної трансформації / А. Скуратівський // *Право України*. – 2004. – № 1. – С. 118 – 121.
29. Соколов Н. Я. Профессиональное правосознание юриста / Н. Я. Соколов // *Правоведение*. – 1992. – № 4.
30. Разумович Н. Н. Политическая и правовая культура / Н. Н. Разумович. – М., 1989. – 240 с.
31. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание / Е. В. Татаринцева. – М., 1990. – 175 с.
32. Туманов В. А. Правовой нигилизм в историко-идеологическом ракурсе / В. А. Туманов // *Государство и право*. – 1993. – № 8.
33. Тимошенко В. Визначальні фактори правової свідомості / В. Тимошенко // *Право України*. – 2008. – №6. – С. 41 – 46.
34. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу / В. Л. Толстенко // *Держава і право. Юрид. і політ. науки*. – 2008. – Вип. 41. – С. 10 – 18.

35. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність / М. М. Цимбалюк. – К.: Атіка, 2008. – 288 с.
36. Черкас М. С. Оціночна функція правової свідомості: зміст та особливості / М. С. Черкас // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 22 – 26.
37. Шульга А. М. Правовий нігілізм: український досвід / А. М. Шульга // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 4 (51). – Ч. 1. – С. 16 – 22.
38. Шульга А. М. Деформація правосвідомості: поняття, основні види / А. М. Шульга // Від громадянського суспільства – до правової держави. Тези III Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2008. – 380 с. – С. 110 – 112.
39. Шульга А. М. Правоинформированность личности: качественный и количественный аспект / А. М. Шульга // *Leges si Viata*. – 2015. – № 4 (280). – С. 118 – 121.
40. Яковюк І. Правова культура і її вплив на розвиток правової системи / І. Яковюк // Вісник Академії правових наук України. – 2008. – №1 (52). – С. 43 – 56.

Розділ 22

ЗАКОННІСТЬ, ПРАВОПОРЯДОК І ДИСЦИПЛІНА

22.1. ПОНЯТТЯ ЗАКОННОСТІ

Законність є складним політико-юридичним явищем, яке не лише посідає важливе місце в системі загальнотеоретичних понять і категорій, але й безпосередньо пов'язане з практикою. Поняття «законність» застосовується для характеристики правової системи з точки зору реального, практичного здійснення права. Законність є особливою формою вираження загальнообов'язковості права, без забезпечення якої в суспільстві не може бути жодного правового регулювання. Інтереси держави, суспільства, окремих громадян та соціальних груп вимагають точної і неухильної реалізації правових норм, що знайшли своє закріплення в законах та заснованих на них підзаконних актах. Саме в ідеї законності ці вимоги знаходять своє реальне втілення.

У юридичній науці відсутня єдність стосовно розуміння моменту виникнення та практичного застосування ідеї законності. Одні науковці вважають, що законність притаманна будь-якому суспільству (О. С. Йоффе, М. Д. Шаргородський, П. М. Рабінович), інші пов'язують її виникнення з демократизацією суспільно-політичного життя (С. Л. Зівс, В. М. Чхиквадзе, І. С. Самощенко та ін.). Кожна з позицій має свою логіку, оскільки ідея законності зародилася ще за часів античності, однак протягом історичного розвитку суспільства і держави вона зазнала суттєвих змін. У рабовласницькому та феодальному суспільствах вимоги дотримувати юридичних норм не були всезагальними та більше були схожі на наказ влади беззаперечно виконувати її волю. В період розвитку буржуазних відносин висуваються ідеї рівності всіх перед законом, і з тих часів законність поступово стає принципом діяльності всіх без винятку суб'єктів суспільних відносин.

Важливо пам'ятати про поєднання у концепції законності формально-юридичного, політико-ідеологічного та соціально-етичного аспектів. Формально-юридичний аспект законності вказує на ієрархію джерел права та на важливість слідування вимогам закону як нормативно-правового акта, що має вищу юридичну силу. Політико-ідеологічний аспект законності пов'язаний з панівною ідеологією, авторитетом влади, вираженням у законодавстві домінуючих політичних інтересів. Соціально-етичний аспект законності вказує на те, що законність є юридичною формою вираження ідеї соціальної справедливості, відображає моральні цінності народу.

Сучасне розуміння законності розкривається у декількох площинах.

Законність як конституційний принцип є спрямованою до всіх органів держави, установ, підприємств, громадських організацій, посадових осіб і громадян вимогою строго і неухильно дотримуватися всіх чинних нормативно-правових актів держави. В цьому значенні законність виступає стандартом і соціальним орієнтиром поведінки всіх учасників суспільних відносин. Стаття 68 Конституції України наголошує на тому, що кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Законність як метод здійснення державної влади знаходить свій прояв у правотворчій, оперативно-виконавчій та правоохоронній діяльності суб'єктів, наділених владними повноваженнями. Специфіка правового статусу державних органів та посадових осіб є такою, що дозволяє їм здійснювати визначальний вплив на стан законності в суспільстві. Важливе значення у зв'язку з цим повинно надаватися чіткій законодавчій регламентації їх діяльності, розмежуванню повноважень, визначенню порядку їх взаємодії між собою та з громадянами. Частина 2 статті 19 Конституції України акцентує увагу на тому, що органи державної влади і органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти тільки на підставі, в межах повноважень і у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Згідно зі статтею 102 Конституції Укра-

їни, гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина є Президент України, який має широкі правові можливості впливу на рівень законності в державі.

Законність як необхідний елемент демократії підкреслює той факт, що найбільш органічно вона реалізується саме за умов демократичного режиму. Зрозуміло, що окремі прояви законності можуть спостерігатися за будь-якого режиму, але лише в суспільстві, заснованому на справжньому народовладді, складаються принципово нові відносини між державою і особою, за яких вони знаходяться не в стані протистояння, а діють в єдності.

Взаємозалежність між законністю та демократією полягає в тому, що основні демократичні принципи та інститути знаходять своє закріплення в законах, суворе дотримання яких є однією з гарантій демократії. Водночас будь-який відступ від принципів демократії, обмеження її в будь-якій формі може створити умови для порушення законності. Слід підкреслити, що демократія перебуває в постійному пошуку нових інститутів і форм свого вираження, однак її вдосконалення повинно відбуватися в певних рамках. Тому справжня демократія не існує поза законом і над законом. У цьому плані законність, забезпечуючи реалізацію основоположних принципів демократії, відіграє в суспільстві стабілізуючу роль.

Законність як режим суспільно-політичного життя. В сучасних цивілізаційних умовах недостатньо розглядати законність як вимогу реалізації членами суспільства юридичних норм або як метод державного керівництва суспільством. Законність перетворюється на політико-правовий режим, що пронизує всі сфери суспільного життя, режим всебічного сприяння вільному розвитку кожного добропорядного індивіда. Сьогодні особливо важливо, щоб вимоги точного і всебічного додержання законів не сприймалися громадянами як вимушене підкорення закону. Законність повинна формувати у особи впевненість у стійкості суспільних відносин, у надійності і захищеності свого соціально-правового статусу. Законність має стати універсальною

гарантією нормальної життєдіяльності суспільства, засобом забезпечення стабільності правової системи.

Виходячи з усього сказаного вище, можна дати таке визначення законності:

Законність – це заснований на принципах демократизму і соціальної справедливості режим суспільно-політичного життя, за яким забезпечується реальна та неухильна реалізація правових приписів усіма учасниками суспільних відносин.

Законність пронизує всі стадії правового регулювання, починаючи з формування продуманої системи нормативно-правових актів, точного і повного закріплення правового статусу всіх категорій суб'єктів правовідносин і завершуючи всебічним дотриманням ними вимог чинного законодавства. Законність створює особливу морально-ідеологічну атмосферу в суспільстві, коли виконання норм права перетворюється на глибоко усвідомлену потребу. Метою впровадження режиму законності у демократичній, правовій, соціальній державі є не лише забезпечення суворого і неухильного дотримання і виконання всіма особами вимог чинного законодавства, а й створення ефективних механізмів реалізації прав і законних інтересів громадян. Таке розуміння законності дозволяє розглядати її як системне утворення, що складається з мети, відповідних принципів, а також засобів і прийомів їх реального втілення в життя.

22.2. ПРИНЦИПИ ЗАКОННОСТІ

Принципи законності – це основоположні начала, керівні ідеї, що виражають зміст законності як особливого суспільно-політичного режиму.

Необхідно розрізнити категорії «законність як принцип» і «принципи законності». Перша категорія акцентує увагу на впровадженні вимог законності в різних сферах суспільного життя і різних правових формах діяльності. Наприклад, у правотворчості принцип законності означає, що нормативно-правові акти мають видаватися компетентними суб'єктами в межах своїх повноважень, з дотриман-

ням відповідних процедурних вимог, а їх положення не повинні суперечити актам вищої юридичної сили. Принцип законності юридичної відповідальності вказує на необхідність суворого та неухильного дотримання норм матеріального і процесуального права в процесі притягнення правопорушників до юридичної відповідальності. Щодо принципів законності, то вони наголошують на тому, які вимоги висувуються до самої законності.

До основних принципів законності слід віднести:

1. *Верховенство закону.* Цей принцип передбачає відповідність усіх підзаконних нормативно-правових актів законам, а всіх законів – Конституції, яка має абсолютне верховенство в ієрархічній структурі законодавства. У разі виявлення протиріччя нижчого в ієрархії акту вищому перший визнається недійсним та підлягає скасуванню або приведенню у відповідність до нормативно-правового акту вищої юридичної сили.

2. *Єдність законності* – єдина спрямованість загальнодержавної та місцевої правотворчості, а також однакове розуміння і застосування нормативно-правових актів всіма особами на всій території держави. Передумовами реалізації цього принципу є наявність легітимної державної влади і єдиної правової системи суспільства.

3. *Рівність усіх перед законом* – тобто висування до всіх учасників суспільних відносин однакових вимог, виключення будь-якої форми дискримінації та недопущення необґрунтованих привілеїв як у процесі створення нормативно-правової бази держави, так і при реалізації передбачених законодавством суб'єктивних прав, виконанні юридичних обов'язків та притягненні до юридичної відповідальності.

4. *Доцільність законності* означає визнання того, що в законодавстві закріплено найбільш оптимальні способи досягнення загальносоціальних, групових та індивідуальних цілей і завдань. Неприпустимим є відступ від вимог закону з міркувань корисності, існування більш ефективних варіантів вирішення проблеми або з посиланням на те, що певні норми права застаріли та не відповідають сучасним потребам. Протиставлення законності та доцільності

спричиняє підрив авторитету закону та поглиблення правового нігілізму.

5. *Реальність законності* передбачає наявність ефективних механізмів, що забезпечують фактичне виконання правових приписів, а також гарантують безпеку і захист кожного громадянина від свавілля держави, від втручання в його особисте життя. Недостатньо проголосити панування законності в суспільстві, необхідно її гарантувати.

22.3. ГАРАНТІЇ ЗАКОННОСТІ

Гарантії законності – це система загальносоціальних умов і спеціально-юридичних засобів, за допомогою яких в суспільстві забезпечується режим законності.

Слід зазначити, що питання гарантії законності є самостійною і доволі складною проблемою в рамках єдиної теорії законності. Це той її елемент (ланка), що переводить ідею законності з галузі правової теорії у практичну сферу діяльності людини, суспільства і держави. Тому саме на створенні системи дієвих гарантії законності має бути зосереджена увага не лише юридичної науки, але й усіх державних і муніципальних органів та інститутів громадянського суспільства.

У юридичній науці заведено поділяти гарантії законності на загальносоціальні та спеціально-юридичні.

Загальносоціальні гарантії створюють усебічні умови для того, щоб слідування закону стало звичайною і невід'ємною рисою суспільства, перетворилося на внутрішню потребу кожного громадянина. До цієї групи гарантії належать, перш за все:

- *економічні гарантії* (визнання та рівний захист усіх форм власності, створення належних умов для розвитку підприємницької діяльності, вдосконалення податкової системи, забезпечення належного рівня життя громадян, наявність державних програм підтримки малозабезпечених верств населення);

- *політичні гарантії* (всєбічне сприяння розвитку всіх форм та інститутів демократії, інституційне та нормативне забезпечення розподілу влад шляхом створення ефектив-

ної системи стримувань і противаг, створення механізмів громадського контролю над органами державної влади та місцевого самоврядування);

- *ідеологічно-виховні гарантії* (наукове обґрунтування основних напрямків розвитку держави та суспільства, офіційне тлумачення законодавства, виховання населення, підвищення рівня його загальної та правової культури тощо).

Спеціально-юридичні гарантії спрямовані на забезпечення належного функціонування всіх елементів механізму правового регулювання, на підвищення ефективності законодавства. Основні напрямки такі:

- забезпечення повноти та узгодженості чинного законодавства, звільнення його від юридичних колізій та прогалин;

- викладення нормативно-правового матеріалу в чіткій, ясній та доступній для населення формі;

- оптимізація, спрощення процедур реалізації прав і обов'язків громадян;

- удосконалення системи санкцій і механізмів притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у порушенні закону;

- розвиток правосуддя як вищої юридичної гарантії прав і свобод громадян;

- удосконалення правового статусу та правового захисту осіб, що працюють у системі правоохоронних органів.

Сукупність вказаних вище умов і засобів становить систему гарантій законності. Самі собою, при розрізненому використанні, вони малоефективні. Їх результативність залежить від комплексного застосування всіх елементів єдиного механізму реалізації базових положень і принципів законності, функціонування якого створює реальні передумови для формування в суспільстві належного правопорядку – невід'ємного «супутника» законності.

22.4. СУСПІЛЬНИЙ І ПРАВОВИЙ ПОРЯДОК.

Для сучасного суспільства характерною є наявність великої кількості зв'язків і взаємодій, що потребують свого узгодження і впорядкування. Стійке функціонування соці-

уму забезпечується системою норм, що мають різне походження та значні відмінності щодо механізму їх впливу на суспільні відносини, контролю за їх виконанням та забезпеченням санкціями. Внаслідок дії всіх цих соціальних норм – моральних, релігійних, корпоративних, правових, звичаїв та традицій – досягається суспільний (громадський, публічний) порядок.

У широкому значенні суспільний порядок – це стан впорядкованості суспільних відносин, що складається внаслідок функціонування всіх існуючих у суспільстві норм.

Поняття «громадський порядок», «публічний порядок» використовуються й у більш вузькому значенні. Так, стаття 2 Закону України «Про Національну поліцію» одним із основних завдань поліції визначає «забезпечення публічної безпеки і порядку». Стаття 23 зазначеного Закону, що визначає основні повноваження поліції, у п. 10 ч. 1 наголошує на тому, що поліція відповідно до покладених на неї завдань «вживає заходів для забезпечення публічної безпеки та порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях». У контексті вказаних законодавчих положень можна зробити висновок, що під публічним порядком тут розуміють порядок у місцях загального користування.

На відміну від суспільного порядку, правопорядок – це результат дії не всіх, а лише правових норм. Правопорядок – центральна ланка суспільного порядку, оскільки найважливіші сфери людської діяльності врегульовані саме правовими нормами, і від їх належної реалізації залежить упорядкованість і стабільність суспільного життя загалом.

Право є ідеальною моделлю, еталоном взаємодії індивідів та колективних суб'єктів в різних сферах суспільного життя. Вимоги, які воно висуває до поведінки учасників суспільних відносин, знаходять своє закріплення в законодавстві. Законність, як певний режим суспільно-політичного життя, є процесом перетворення вимог законодавства в життя. Правопорядок є результатом цього процесу, тобто реалізованою в суспільних відносинах за-

конністю. В загальносоціальному сенсі його можна вважати кінцевим пунктом реалізації права.

Таким чином, **правопорядок** – це стан фактичної впорядкованості врегульованих нормами права суспільних відносин, який є результатом впровадження в життя режиму законності.

Правопорядок має яскраво виражену соціально-правову природу, яка визначається свідомою волевою діяльністю людини, що набуває за допомогою регулюючого впливу юридичних норм рис впорядкованості та характеризується правомірною поведінкою учасників суспільних відносин.

Між суспільним і правовим порядком існує тісний взаємозв'язок, який виражається в їх обумовленості закономірностями та цілями суспільного розвитку, єдиною соціальною природою, державною охороною. Водночас між ними є і відмінності. Насамперед, у них різна соціально-нормативна основа: якщо для забезпечення суспільного порядку необхідна вся сукупність існуючих у суспільстві правил поведінки, то правопорядок ґрунтується на праві і законності. Вони не збігаються також за своїм генезисом (походженням): правопорядок виник пізніше, разом із державою і правом. Загалом слід констатувати, що правопорядок і суспільний порядок співвідносяться як частина і ціле.

Правопорядок, як і законність, нерозривно пов'язаний із демократією. Невірно судити про стан правопорядку лише за ступенем додержання правових норм, у відриві від панівного режиму та стану захисту прав і свобод людини. Тільки за умов існування в суспільстві режиму найбільшого сприяння кожному добropорядному, законослухняному громадянину, реальної участі громадян у державно-правовому житті можливе досягнення стабільного правопорядку. У демократичному суспільстві в основі правопорядку лежить не примус, а впевненість кожного суб'єкта у необхідності дотримання існуючих правил, оскільки закони враховують і охороняють інтереси всіх верств населення.

Будучи життєво необхідним державно-правовим явищем, правопорядок забезпечує реальність балансу та гармонії у відносинах громадянського суспільства та держави, усуває протистояння та стан соціальної напруги в окремих аспектах суспільного життя.

22.5. ДИСЦИПЛІНА

Із категоріями законності та правопорядку тісно пов'язане поняття дисципліни. Дисципліна акцентує увагу на рівні підпорядкування індивіду і колективу вимогам нормативних актів, що регламентують їхню діяльність, пропонують певні правила поведінки при виконанні службових обов'язків. В основі дисципліни – добросовісне ставлення кожного працівника, незалежно від обійманої посади, до виконуваної роботи.

Дисципліна одночасно є і гарантією безпеки. Вимога дотримання дисципліни базується не лише на приписах нормативних актів, але й на життєвому досвіді багатьох поколінь спеціалістів у різних галузях суспільної життєдіяльності. Порушення дисципліни може призвести до багатьох негативних наслідків як матеріального, так і нематеріального характеру – від випуску недоброякісної продукції до людських жертв та втрати державними органами довіри з боку громадян.

Дисципліна – не лише правове, але й соціальне явище. Вона не вичерпується законністю. Якщо законність вимагає чіткого виконання положень чинного законодавства, то дисципліна передбачає ще й особисту активність, ініціативність та відповідальне ставлення до роботи. Ставлення людини до питань дисципліни є одним із показників рівня соціалізації – здатності усвідомлювати, підтримувати й розвивати соціальні взаємодії. В дотриманні дисципліни виявляється політична, правова та моральна культура громадян.

Види дисципліни:

- державна дисципліна – виконання державними службовцями вимог, що містяться у законодавчих актах та посадових інструкціях;
- трудова дисципліна – обов'язкове додержання працівниками правил внутрішнього трудового розпорядку;
- військова дисципліна – додержання військовослужбовцями правил, встановлених законами, військовими статутами, наказами;
- фінансова дисципліна – додержання суб'єктами пра- ва бюджетних, податкових та інших фінансових приписів;

- технологічна дисципліна – додержання технологічних норм у процесі виробничої діяльності;
- договірна дисципліна – додержання суб'єктами права зобов'язань, передбачених укладеними договорами.

Забезпечення дисципліни в державному управлінні досягається в процесі повсякденної діяльності державних органів і знаходить своє зовнішнє відображення: в припиненні порушень вимог дисципліни; у здійсненні заходів щодо усунення причин і умов, які їх породжують; у відновленні порушених прав і законних інтересів громадян, громадських організацій; у притягненні до відповідальності осіб, винних у порушенні дисципліни; у створенні атмосфери невідворотності покарання за порушення вимог дисципліни; у вихованні працівників апарату управління в дусі суворого дотримання існуючих правил.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення законності.
2. Охарактеризуйте законність як багатоаспектне явище.
3. Які виокремлюють принципи законності?
4. Які ви знаєте гарантії законності?
5. Що таке правопорядок?
6. Як співвідносяться категорії «законність» і «правапорядок»?
7. Як співвідносяться категорії «суспільний порядок» і «правапорядок»?
8. Що таке «дисципліна»?
9. Які існують види дисципліни?
10. Які існують заходи забезпечення дисципліни?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьєв К. Правопорядок і законність як суттєві ознаки правової держави /К. Афанасьєв // Юридична Україна. – 2008. – № 2. – С. 17 – 22.
2. Безкоровайная Ю. Е. Легальность и законность: проблема определения категорий в теории права / Ю. Е. Безкоровайная // Современное право. – 2009. – № 9. – С. 3 – 6.
3. Бесчасний В. Правопорядок як фундаментальний ресурс розвитку сучасного суспільства / В. Бесчасний // Віче. – 2009. – № 6. – С. 4 – 5.
4. Василевич Г. А. Юридические аспекты обеспечения конституционности (законности) в государстве / Г. А. Василевич //

Проблеми укрєплення законности и правопорядка: наука, практика, тенденції. Випуск 2: сб. науч. тр./ редкол. : В. М. Хомич [и др.]; Науч.-практ. центр проблем укрєплення законности и правопорядка Генер. Прокуратуры Респ. Беларусь. – Минск: БГУФК, 2009. – С. 9 – 21.

5. Гаращук В. М. Про взаємозв'язок права, законодавства і законності / В. М. Гаращук // Проблеми законності.: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України. – 2001. – Вип. 48. – С. 72 – 81.

6. Голікова К. О. Дисципліна та законність у державному управлінні: поняття та способи їх забезпечення / К. О. Голікова // Часопис Київського університету права : укр. наук.-теорет. часопис / Київ. ун-т права НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – 2013. – № 2. – С. 110 – 113.

7. Головка О. М. Місцеве самоврядування і законність: теоретико-правові аспекти / О. М. Головка // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : Зб. наук. праць / Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ. – 2011. – № 1. – С. 35 – 41.

8. Гудима Д. Законність обмеження права на свободу й особисту недоторканність у практиці Страсбурзького суду / Д. Гудима // Право України. – 2017. – № 4. – С. 55 – 65.

9. Загуменна Ю. О. Законність у правоохоронній діяльності органів внутрішніх справ України: зміст, проблеми визначення, концепції / Ю. О. Загуменна // Право і безпека : Наук. журн. : Науковий журнал : / : наук. журн. / засн. Хар. нац. ун-т внутр. справ. – 2010. – № 4. – С. 51 – 55.

10. Иванов С. А. Основные аспекты соотношения закона и подзаконного нормативного правового акта / С. А. Иванов // Государство и право. – 2004. – № 8. – С. 23 – 29.

11. Колпаков В. К. Законність та дисципліна в умовах реформування органів внутрішніх справ / В. К. Колпаков // Форум права : електрон. наук. фахове вид. / ХНУВС. – 2006. – № 2. – С. 80 – 82.

12. Крижановський А. Ф. Законність і правопорядок у категоріальних координатах юриспруденції / А. Ф. Крижановський // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 757 Вип. 1(2) Серія Право. – С. 56 – 62.

13. Крижановський А. Ф. Законність і правопорядок: «сіамські близнюки» чи самостійні правові категорії? / А. Ф. Крижановський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична : зб. наук. праць / засн. Львів. держ. ун-т внутр. справ. – 2011. – № 1(1). – С. 27 – 36.

14. Кузнецова Н. Верховенство права і правозаконність / Н. Кузнецова // Юридичний журнал. – 2005. – № 11 (41). – С. 112 – 113.

15. Куліш А. М. Законність і правопорядок: теоретичний аспект / А. М. Куліш // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Випуск 30. – С. 171 – 175.
16. Мелех Л. В. Трактуння правової категорії «законність» у вітчизняній юридичній науці / Л. В. Мелех // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2007. – № 36. – С. 123 – 128.
17. Мінченко О. В. Особливості сучасної інтерпретації категорії «законність» / О. В. Мінченко // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2012. – № 56. – С. 45 – 50.
18. Михайленко А. Р. Правовое регулирование деятельности прокуратуры Украины по обеспечению законности / А. Р. Михайленко // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 88.
19. Ольховський С. Законність як принцип поведінки / С. Ольховський // Віче. – 1996. – №3. – С. 3 – 16.
20. Осауленко О. Зміщення законності у правозастосовному процесі / Осауленко О., Пуцько О. // Право України. – 2004. – № 12. – С. 61 – 63.
21. Осипова Н. П. Законність як загальний принцип захисту прав людини (соціологічний аспект) / Н. П. Осипова // Проблеми законності. : Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України. – 1998. – Вип. 36. – С. 58 – 67.
22. Панаріна Н. В. Правопорядок в системі правових категорій / Н. В. Панаріна // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2007. – № 36. – С. 101 – 108.
23. Панасюк О. В. До проблеми розмежування категорій «законність» та «дисципліна» в державному управлінні / О. В. Панасюк // Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 5 черв. 2010 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – С. 147 – 149.
24. Подорожна Т. С. Правопорядок як результат дії ефективного права: наукові підходи до інтерпретації поняття / Т. С. Подорожна // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2016. – Вип. 72. – С. 14 – 30.
25. Ромашов Р. А. Проблема соотношения понятий «право» и «закон» в контексте исторического и юридико-лингвистического анализа: Открытая лекция / Р. А. Ромашов. – Киев, Симферополь: Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины; Издательство «Логос», 2007. – Серия научно-методических изданий «Академия сравнительного правоведения». – Выпуск 4. – 24 с.

26. Сауляк О. П. Правопорядок в коллективистских и индивидуалистических обществах: сущность, основные характеристики, поиск новой модели / О. П. Сауляк // Государство и право. – 2006. – № 4. – С. 94 – 101.
27. Скрипнюк О. Європейський вибір України: проблеми реалізації принципу законності / О. Скрипнюк // Право України. – 2009. – № 1. – С. 97 – 101.
28. Суббот А. І. Законність і дисципліна в діяльності правоохоронних органів як обов'язкові умови підвищення безпеки їхньої професійної діяльності / А. І. Суббот // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2012. – № 56. – С. 197 – 202.
29. Тарадонов С. В. Правовой порядок и пути его укрепления. Параметры внутригосударственного и международно-правового совершенствования / С. В. Тарадонов // Государство и право. – 2006. – № 5. – С. 75 – 84.
30. Тихомиров Ю. Закон: от принятия до реализации / Ю. Тихомиров // Законность. – 1995. – № 1.
31. Тихомиров Ю. А. Юридическая коллизия, власть и правопорядок / Ю. А. Тихомиров // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 3 – 4.
32. Ткаченко Ю. В. Конституційна законність як принцип конституційного ладу / Ю. В. Ткаченко // Форум права : електрон. наук. фахов. вид. / ХНУВС. – 2010. – № 4. – С. 875 – 883.
33. Ткаченко Ю. В. Критерії оцінки конституційності законів / Ю. В. Ткаченко // Проблеми законності.: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України. – 1998. – Вип. 34. – С. 49 – 54.
34. Тодька О. Ю. Народовластие в условиях глобализации : монография / О. Ю. Тодька : под ред. А. В. Петришина, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН Украины. – Харьков : Право, 2005. – 336 с.
35. Шакірязнова І. В. Політичний режим та законність: взаємодія та взаємозв'язок / І. В. Шакірязнова // Держава і право : зб. наук. праць. Юрид. і політ. науки / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2013. – № 59. – С. 30 – 37.
36. Ющик О. І. Право і закон: проблема співвідношення / О. І. Ющик // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 27. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 63 – 70.

Розділ 23

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

23.1. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИД СОЦІАЛЬНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Соціальне регулювання – необхідний компонент існування суспільства. Проживання разом певної кількості осіб об'єктивно вимагає узгодження їх поведінки, забезпечення соціального порядку в межах відповідної території. Це досягається шляхом цілеспрямованого впливу на поведінку людей за допомогою конструювання різних моделей обов'язкової або дозволеної поведінки суб'єктів суспільних відносин.

Соціальне регулювання виникає і розвивається під впливом таких факторів:

- усвідомлення загальносоціальних, групових та індивідуальних потреб та інтересів;
- усвідомлення необхідності координації зусиль щодо їх **задоволення**;
- усвідомлення необхідності заохочення найбільш корисних для суспільства людей;
- усвідомлення необхідності контролю за поведінкою членів суспільства та реагування на порушення загальнообов'язкових правил поведінки.

Закономірності розвитку соціального регулювання:

- 1) диференціація засобів регулювання (виникають самостійні, відносно відокремлені регулятивні системи – релігія, мораль, право тощо);
- 2) ускладнення та вдосконалення регулятивних механізмів. Наприклад, правове регулювання розширюється за рахунок нових, раніше невідомих відносин (екологічні, інформаційні та інші), а також поглиблюється шляхом деталізації та конкретизації правових положень, розвитку

юридичної техніки, вдосконалення юридичних гарантій тощо.

Поступово правове регулювання стає домінуючим в суспільстві, інші соціальні регулятори все більше підпадають під юридичний контроль. Хоча, безумовно, зв'язок між різними регулятивними системами є двостороннім – так, правова матерія збагачується найбільш суттєвими надбаннями релігії та моралі. Водночас право в сучасних цивілізаційних умовах є найбільш ефективним регулятором суспільних відносин.

Слід розрізняти категорії «правове регулювання» та «правовий вплив». Остання категорія набагато ширша, оскільки вплив права не вичерпується лише приведенням суспільних відносин у певний порядок, досягненням необхідного рівня їхньої урегульованості. Право несе також значний інформаційний, виховний, ціннісний потенціал, який «спрацьовує» по-різному залежно від індивідуальної специфіки суб'єктів права, особливостей місця та часу. В процесі правового регулювання законодавець не регламентує і не може регламентувати сферу свідомості людини, тому одна й та сама сукупність правових норм, переломлюючись через індивідуальний психологічний механізм, породжує значну кількість різних мотивацій правомірної та протиправної поведінки.

Іноколи під впливом законодавчих норм наступають наслідки, які не охоплювались наміром законодавця. Наприклад, зміна земельного законодавства може призвести до зростання ціни на земельні ділянки та до збільшення угод спекулятивного характеру. Подібний негативний вплив норм закону не слід uważати правовим регулюванням, оскільки він не відповідає розумним цілям права і не сприяє впорядкуванню суспільних відносин.

Отже, правове регулювання є особливим різновидом правового впливу. Відмінності між ними полягають у тому, що предмет правового регулювання є вужчим за предмет правового впливу; правове регулювання являє собою вплив права на суспільні відносини за допомогою певних правових засобів, тоді як правовий вплив здійснюється всіма юридичними явищами; правове регулювання починається

з моменту набрання чинності відповідної норми права, а правовий вплив не має чіткого моменту свого початку; результатом правового регулювання є впорядкованість суспільних відносин, а правовий вплив проявляється в інформаційній, ціннісно-орієнтаційній, оціночній, виховній дії права. Крім того, правове регулювання має цілеспрямований характер, водночас під впливом правових норм можуть настати наслідки (зокрема негативні), які не охоплювались наміром суб'єкта правотворчості.

Підбиваючи підсумок, слід відзначити, що **правове регулювання** – це цілеспрямована, нормативно-організаційна діяльність щодо втілення регулюючих можливостей правових норм та інших спеціально-юридичних засобів у суспільні відносини з метою їх впорядкування та прогресивного розвитку.

2.3.2. Види, способи та типи ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Види правового регулювання:

Нормативне регулювання – вплив на поведінку людей за допомогою загальних правил, тобто моделей, еталонів, зразків поведінки, що поширюються на всі випадки цього роду і яким повинні підкоритися всі особи, що опинилися у передбаченій цими правилами ситуації.

Нормативне регулювання є гарантією передбачуваності, стабільності поведінки людей, їх впевненості в тому, що вони зможуть досягти своєї мети без конфліктів та ускладнень, оскільки інші люди очікують від них саме такої поведінки.

Індивідуальне регулювання – впорядкування конкретної життєвої ситуації шляхом ухвалення разового рішення. Воно може проявлятися у покладанні обов'язку чи заборони, у наданні або підтвердженні права, у заохоченні чи притягненні до відповідальності конкретної особи.

На відміну від нормативного, індивідуальне регулювання є більш гнучким, оскільки дозволяє врахувати конкретні особливості місця, часу та тих суб'єктів, стосовно яких ухвалюється рішення.

Централізоване регулювання здійснює вплив на поведінку людей у межах певної території чи колективу з єдиного центру. Воно забезпечує одноманітність ухвалення рішень щодо аналогічних чи схожих життєвих ситуацій.

Децентралізоване регулювання складається в процесі самостійного вирішення певних питань, що виникають у взаємовідносинах між тими чи іншими особами (наприклад, так виникло купецьке право). Контроль за дотриманням вироблених таким чином правил здійснюється самими зацікавленими особами.

Способи правового регулювання (особливі прийоми впливу на поведінку людей) визначаються характером припису, зафіксованого в нормі права. Традиційно виділяють три основні способи правового регулювання:

1. *Дозвіл* – тобто надання суб'єкту гарантованої державою можливості здійснення певних дій. Цей спосіб надає суб'єкту право вибору – скористатися наданою можливістю чи утриматися від її використання (наприклад, можливість отримати вищу освіту).

2. *Зобов'язання* – це юридично закріплена необхідність певної поведінки за відповідних обставин, умов. Від суб'єкта вимагається активна поведінка на користь іншої особи, суспільства або держави під загрозою притягнення до юридичної відповідальності (наприклад, необхідність сплачувати податки).

3. *Заборона* – це покладання на суб'єкта обов'язку утримуватися від певних дій (пасивний обов'язок). У разі порушення заборони шляхом здійснення забороненої дії настає відповідна реакція держави – притягнення порушника до юридичної відповідальності (наприклад, заборона посягання на чуже майно).

Інколи до зазначених трьох способів додають також *рекомендування*, коли держава пропонує суб'єкту найбільш доцільний варіант поведінки в цих умовах, але без негативної реакції у разі, якщо особа не скористалася нормативно сформульованою порадою.

Для забезпечення ефективного правового регулювання способи повинні застосовуватися у тісному взаємозв'язку, оскільки, наприклад, дозвіл буде реальним лише

за умови покладання на інших суб'єктів обов'язку здійснення дій, в яких зацікавлена уповноважена сторона.

Типи правового регулювання визначають особливий порядок правового регулювання окремих сфер суспільних відносин шляхом встановлення домінування певного способу правового регулювання (дозволу або заборони).

Загальнодозвільний тип правового регулювання («дозволено все, що не заборонено законом») є характерним для галузей приватного права. Використовуючи цей тип, держава лише чітко формулює варіанти поведінки, які є неприпустимими в цій сфері правового регулювання, все інше покладається на самостійний вибір учасників правових відносин. Такий тип правового регулювання сприяє прояву особистої ініціативи, соціальної активності громадян, розвитку громадянського суспільства. Характерним для цього типу є диспозитивний метод правового регулювання (метод координації).

Спеціально-дозвільний тип правового регулювання («дозволено лише те, що прямо передбачено законом») використовується у сфері публічного права. Режим законності вимагає, щоб державні органи та посадові особи, наділені владними повноваженнями, діяли виключно в межах власної, окресленої законодавством компетенції. Будь-які дії, що виходять за вказані межі, розглядаються як правопорушення. Такий тип пов'язаний з імперативним методом правового регулювання (методом субординації).

2.3.3. ЕЛЕМЕНТИ ТА СТАДІЇ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Для забезпечення ефективного правового регулювання держава створює цілісний, комплексний механізм юридичних засобів. Без повноцінного механізму реалізації закон перетворюється на декларацію, гасло, блага побажання.

Механізм правового регулювання – це система всіх державно-правових (юридичних) засобів, за допомогою яких забезпечується упорядкованість суспільних відносин. Іншими словами, це ніби своєрідна технологічна схема правового регулювання, яка синтезує теоретичні уявлення

про право як динамічне соціальне явище, демонструє структурні та функціональні зв'язки між базовими елементами правової системи. Категорія «механізм правового регулювання» дозволяє інтегрувати, узагальнити все, що відомо про регулятивні властивості права.

Основні елементи механізму правового регулювання:

1. *Норми права* – основа механізму правового регулювання. Вони є вихідною базою правового регулювання, оскільки визначають, моделюють загальну програму поведінки суб'єктів у різних соціально значущих ситуаціях. Норми права знаходять свій зовнішній прояв у нормативно-правових актах, які впливають на поведінку людей шляхом встановлення правового режиму регламентації того чи іншого виду суспільних відносин.

2. *Юридичні факти* – породжують, змінюють або припиняють суб'єктивні права та юридичні обов'язки персоніфікованих суб'єктів. Юридичний факт є ніби «пусковим механізмом» правовідносин, що дозволяє конкретизувати абстрактні положення норм права шляхом їх прив'язки до конкретної життєвої ситуації.

3. *Правовідносини* забезпечують переведення юридичних моделей у взаємно правомірну соціально корисну поведінку суб'єктів права. Конкретний результат залежить від правового статусу та характеру зв'язків між суб'єктами, від виду правовідносин (регулятивні чи охоронні, активні чи пасивні тощо).

4. *Акти безпосередньої реалізації норм права* дозволяють використати надані нормами права можливості, виконати покладені обов'язки або дотриматися правових заборон без участі інших суб'єктів, тобто поза правовідносинами.

Факультативними елементами механізму правового регулювання є:

1. *Інтерпретаційно-правові акти* (акти юридичного тлумачення) дозволяють офіційно встановити дійсний зміст норми права в разі її недостатньої ясності та чіткості. Вони забезпечують однакове розуміння і застосування чинних норм права в межах відповідної території.

2. *Акти застосування норм права* дозволяють реалізувати права та обов'язки, а також юридичну відповідаль-

ність суб'єктів шляхом втручання компетентних державних органів в ситуаціях, коли самостійна реалізація норм права неможлива.

Стадії механізму правового регулювання:

1. *Правова регламентація суспільних відносин* – це стадія, на якій відбувається розроблення еталонів, моделей поведінки суб'єктів в юридично значущих ситуаціях. У рамках цієї стадії створюється нормативна основа правового регулювання: встановлюється правовий статус фізичних та юридичних осіб, державних органів та посадових осіб, окреслюється коло їхніх прав та обов'язків, повноважень і відповідальності.

На першій стадії здійснюється загальний, не персоналізований вплив права. Норми права орієнтують учасників суспільних відносин на оптимальне, безконфліктне досягнення поставлених ними цілей, попереджають про можливість настання як позитивних, так і негативних наслідків поведінки суб'єктів у сфері правового регулювання.

2. *Виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків* – це стан переходу від загальних приписів правових норм до виникнення індивідуалізованих відносин. Учасники суспільних відносин наділяються конкретними способами поведінки, що впливають з норм права та умов конкретної правової ситуації.

Ця стадія створює реальні, законні підстави для досягнення загальнодержавних та індивідуальних цілей, але сама мета ще не досягається (наприклад, особа, що досягла повноліття, отримала право участі у виборах, але скористалась вона цим правом чи ні – ще невідомо).

3. *Реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків* – це практичне втілення в життя тих прав та обов'язків, що виникли у суб'єкта на другій стадії. Ця стадія може бути короткою у часі (сплата штрафу), а може бути довготривалою (перебування у шлюбі, у трудових відносинах). На такій стадії можливо також застосування санкції правової норми в разі скоєння суб'єктом правопорушення.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке правове регулювання?
2. У чому полягає співвідношення категорій «правове регулювання» і «правовий вплив»?
3. Які існують види правового регулювання?
4. Назвіть основні способи правового регулювання.
5. У чому полягає відмінність між загальнодозвільним і спеціально-дозвільним типами правового регулювання?
6. Що таке механізм правового регулювання?
7. Назвіть основні елементи механізму правового регулювання.
8. Охарактеризуйте стадії механізму правового регулювання.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев С. С. Общая теория права. / С. С. Алексеев. – М.: ТК Велби. – Изд-во Проспект. – 2008. – 576 с.
2. Гойман В. И. Действие права (методологический анализ) : монография / В. И. Гойман. – М. : Академия МВД РФ, 1992. – 180 с.
3. Грибанов Д. В. Информация как объект правового регулирования. Теоретический аспект // Д. В. Грибанов // Юрист. – 2003. – № 1. – С. 14 – 15.
4. Демин А. А. Административно-правовой метод: соотношение с другими методами правового регулирования / А. А. Демин // Государство и право. – 2005. – № 6. – С. 13 – 19.
5. Денисова А. Правовий вплив : природа та функціональне призначення / А. Денисова // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2012. – Вип. 55. – С. 3 – 10.
6. Смеляненко К. С. Співвідношення категорій «предмет правового регулювання» та «правовий простір» / К. С. Смеляненко // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку : зб. матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф. (19 – 20 трав. 2012 р., м. Суми) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Ч. 1. – С. 29 – 31.
7. Смеляненко К. С. Сучасні тенденції розвитку правового регулювання / К. С. Смеляненко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2013. – № 2. – С. 50 – 61.
8. Кашанина Т. В. Индивидуальное регулирование в правовой сфере / Т. В. Кашанина // Государство и право. – 1992. – № 1. – С. 122 – 131.

9. Кашанина Т. В. Система правового регулювання в демократическом государстве / Т. В. Кашанина // Власть силы, сила власти. – Сб. научн. трудов. – М.: Юристь, 1996. – С. 109 – 116.

10. Косович В. Правовий вплив і правове регулювання: критерії розмежування / В. Косович // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 46. – С. 21 – 25.

11. Коссе Д. Д. Правовий режим та механізм правового регулювання: ознаки та співвідношення / Д. Д. Коссе // Держава і право. – 2009. – № 44. – С. 25 – 31.

12. Краснояржский С. Г. Индивидуальное правовое регулирование в демократическом обществе / С. Г. Краснояржский // Власть силы, сила власти. Сб. научн. трудов. – М.: Юристь, 1996. – С. 99 – 108.

13. Красовська В. Г. Механізм правового регулювання як система правових засобів / В. Г. Красовська // Держава і право. – 2009. – № 43. – С. 81 – 87.

14. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права / Ю. В. Кривицький // Часопис Київського університету права. – 2009. – № 4. – С. 74 – 79.

15. Кривицький Ю. Механізм правового регулювання та права система: співвідношення правових категорій / Ю. Кривицький // Підприємство, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 78 – 81.

16. Левченко О. І. Про співвідношення понять «правове регулювання» та «правовий вплив» / О. І. Левченко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – № 2. – ч. 1. – С. 237 – 259.

17. Малько А. В. Способы правового регулирования деятельности органов публичной власти / А. В. Малько, К. Е. Игнатенкова // Современное право. – 2009. – № 3. – С. 52 – 56.

18. Мельник О. М. Метод правового регулювання як засіб підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин / О. М. Мельник // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 3. – С. 32 – 38.

19. Оніщенко Н. М. Правове регулювання та правовий вплив: поняття, взаємозумовленість та відмінність / Н. М. Оніщенко // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 25. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2004. – С. 3 – 7.

20. Осипов М. Ю. Основные факторы, влияющие на правотворчество и правовое регулирование: понятие и соотношение / М. Ю. Осипов // Современное право. – 2009. – № 8. – С. 3 – 5.

21. Пащутін В. В. Предмет правового регулювання / В. В. Пащутін // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2006. – № 3. – С. 3 – 10.
22. Рабінович С. Субсидіарність як природно-правова засада юридичного регулювання / С. Рабінович // Право України. – 2006. – № 1. – С. 25 – 28.
23. Ручкин Е. Б. Соотношение понятий «предмет» и «сфера» правового регулирования / Е. Б. Ручкин // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України. – 1998. – Вип. 34. – С. 4 – 10.
24. Сарновська С. О. Вазові засади правового регулювання / С. О. Сарновська // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 27. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 50 – 56.
25. Сарновська С. О. Інструменти та засоби правового регулювання / С. О. Сарновська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 2. – С. 21 – 28.
26. Сарновська С. О. Механізм правового регулювання та його подвійне тлумачення / С. О. Сарновська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 12. – С. 43 – 51.
27. Селіванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов // Право України. – 2000. – № 10. – С. 10 – 20.
28. Сивий Р. Метод правового регулювання як критерій поділу позитивного права на приватне та публічне / Р. Сивий // Юридична Україна. – 2005. – № 3. – С. 54 – 63.
29. Сильченко Н. В. Проблемы предмета правового регулирования / Н. В. Сильченко // Государство и право. – 2004. – № 12. – С. 61 – 64.
30. Сорокин В. Д. Правовое регулирование: Предмет, метод, процесс (макроуровень) / В. Д. Сорокин. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. – 661 с.
31. Тарахонич Т. І. Метод правового регулювання як категорія юридичної науки / Т. І. Тарахонич // Правова держава. – 2009. – Вип. 20. – С. 140 – 146.
32. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії / Т. І. Тарахонич // Держава і право. – 2010. – № 4 (50). – С. 11 – 17.
33. Тарахонич Т. І. Механізм правового регулювання та реалізація права: загальнотеоретична характеристика / Т. І. Тарахонич // Правова держава. – 2007. – Вип. 18. – С. 102 – 108.
34. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика / Ю. А. Тихомиров – М.: Формула права, 2010. – 400 с.

35. Шаганенко В. П. Предмет та метод правового регулювання як критерій побудови системи права / В. П. Шаганенко // Альманах права. – 2013. – № 4. – С. 312 – 315.

36. Шунди́ков К. В. Правовые механизмы: основы теории / К. В. Шунди́ков // Государство и право. – 2006. – № 12. – С. 12 – 21.

Розділ 24

ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА ТА ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС

24.1. ЮРИДИЧНА ПРАКТИКА

Юридична практика – це професійна юридична діяльність, спрямована на задоволення публічних і приватних інтересів.

Це специфічний різновид соціальної діяльності, пов'язаний із необхідністю регламентації суспільних зв'язків, головне місце серед яких посідають правові відносини.

Юридична практика виконує інтегративну роль у правовій системі. Вона є тим динамічним інструментарієм, що сприяє забезпеченню життєдіяльності громадянського суспільства за допомогою прийняття або зміни існуючих нормативних приписів, їх тлумачення та реалізації. За допомогою юридичної практики відбувається опосередкований обмін між юридичною діяльністю і правомірною поведінкою людей, що впливає на атмосферу правозаконності в суспільстві.

Юридичній практиці притаманні певні ознаки:

1. Це особливий вид інтелектуально-вольової діяльності уповноважених суб'єктів, що виражається в діях та операціях з нормами права.
2. Юридична практика здійснюється фахівцями, які володіють достатнім обсягом правових знань, спеціальною термінологією, мають певний професійний і життєвий досвід.
3. Юридично значимі ситуації вирішуються для задоволення публічних і приватних інтересів, тобто зацікавлених в результатах цієї діяльності учасників правових відносин.

Так, нотаріальне засвідчення спадку відповідає інтересам спадкоємців, а ухвалення рішення міською радою щодо благоустрою міста – інтересам мешканців.

4. Юридична практика – це соціально корисна, цілеспрямована, врегульована законом діяльність.

Усі види юридичної практики, компетенція її суб'єктів і правовий статус учасників чітко регламентовані чинним законодавством.

Результатом цієї діяльності виступають певні зміни правового статусу учасників конкретного різновиду юридичного процесу. Вони можуть бути матеріального, процесуального, морального, політичного, соціального або побутового характеру.

Юридична практика виступає найбільш ефективним засобом вирішення соціальних конфліктів. У процесі юридичної практики конкретизуються межі можливої та необхідної поведінки учасників, гарантується захист і охорона особи від протиправного втручання і в разі необхідності – відбудеться притягнення винних до юридичної відповідальності.

До структури юридичної практики входять суб'єкти і учасники, об'єкти, юридичні дії й операції, засоби, способи і результат юридичної практики.

Суб'єкти юридичної практики складаються із системи передбачених законом компетентних органів, їх посадових осіб, об'єднань і організацій державного та недержавного характеру, які уповноважені приймати юридично значущі рішення і виконувати публічні завдання.

Фактичне здійснення зазначених повноважень і функцій виконують юристи у широкому розумінні цього слова. Нормотворчість, застосування та тлумачення, контроль та інші види юридичної практики потребують відповідних правових знань, достатнього рівня загальної культури, розуміння та вміння оперування юридичною термінологією, досвіду роботи за фахом, дотримання моральних принципів і норм службового етикету.

Суб'єктами юридичної практики є законодавчі, виконавчі, зокрема правоохоронні, судові органи державної влади, та їх посадові особи.

Діяльність судових і правоохоронних органів (прокуратури, поліції, адвокатури, нотаріату, служби безпеки та

ін.) передбачена окремими законами та кодексами професійної етики.

Діяльність недержавних об'єднань (наприклад, спілки юристів, юридичні клініки тощо) регулюється нормативними актами у формі статутів, положень та ін.

Окрім суб'єктів, учасниками юридичної практики можуть бути і особи, що зацікавлені в результатах цієї діяльності, наприклад, позивач, спадкоємець, потерпілий та ін., а також індивіди, що сприяють суб'єктам юридичної практики у здійсненні правових дій і операцій (свідки, полярники, експерти і т. ін.).

Об'єктами юридичної практики виступають відповідні спеціальні відносини між людьми з приводу досягнення конкретного блага матеріального і нематеріального характеру. Це можуть бути, наприклад, юридичні документи, матеріальні та духовні блага, зміна процесуального стану тощо.

Юридичні дії суб'єктів юридичної практики складають основу і предметну характеристику юридичної практики. Саме з ними пов'язується досягнення певних юридичних наслідків і вирішення конкретної юридичної справи. Насамперед це складання юридичних документів (договір, позов до суду, рішення суду, протокол та ін.); юридичне консультування, тлумачення правових норм, правове виховання і правова пропаганда тощо.

Сукупність юридичних дій, об'єднаних між собою досягненням єдиного завдання чи результату, утворює *юридичну операцію*. Отже, вирішення будь-якої юридичної справи (вступ до вищого навчального закладу, звільнення з роботи, розгляд кримінальної справи та ін.) передбачає цілий комплекс юридично значущих дій на стадіях аналізу фактичних обставин справи, вибору та тлумачення норм права, ухвалення рішення та доведення його до зацікавлених осіб.

Засоби юридичної практики – це предмети, процеси та явища, за допомогою яких забезпечується досягнення результату в юридичній справі (ситуації).

Безумовно, дії і операції юридичного характеру відбуваються на основі правових норм, з визначенням право-

вих категорій і за допомогою юридичної техніки (нормотворчої, правозастосовної, інтерпретаційної, контрольної та ін.). Вибір засобів обумовлюється конкретним видом юридичної практики. Наприклад, господарський процесуальний кодекс України вимагає застосування звукозапису під час розгляду господарських справ за клопотанням сторін або з ініціативи суду. Все частіше суди використовують можливості техніки при дистанційному розгляді справ.

Способи і прийоми, які використовують для досягнення поставленої мети у справі, характеризують метод здійснення конкретного виду юридичної практики. Вони можуть бути обов'язковими і рекомендаційними; зобов'язуючими та стимулюючими; тасмними і гласними; науковими і буденними та ін.

Результат юридичних дій і операцій виражається у досягненні поставленої мети у юридичній справі.

Як правило, він має форму юридичного акта-документа та вказує на зміну конкретного правового статусу (динаміку прав, обов'язків або юридичної відповідальності) зацікавлених осіб при задоволенні приватних інтересів і позитивних соціально-правових змін щодо публічних інтересів.

24.2. ЮРИДИЧНИЙ ПРОЦЕС: ПОНЯТТЯ, ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА

Для юридичної діяльності характерний певний порядок для здійснення тих чи інших юридично значущих дій. Він встановлюється відповідними нормативними приписами. (Регламент роботи представницьких органів державної влади, ухвалення законодавчих актів, проведення виборів, захисти дисертацій, процедура видачі ордера на житло, одержання спадщини і т. ін.).

Оптимальний порядок містить програму юридичної діяльності, він має орієнтувальне значення для досягнення певної правової мети, тим самим підвищуючи ефективність правового регулювання юридичної діяльності і гарантуючи її правомірність і результативність. Порушення порядку є правопорушенням, а в окремих випадках результа-

ти такої неправомірної діяльності визнаються юридично недійсними.

Наприклад, звернення громадянина в суд для захисту порушеного з метою оскарження суб'єктивного права без дотримання встановленого цивільним процесуальним законом порядку не призведе до очікуваного результату, адже суддя або відмовить у прийнятті заяви, або лишить подану заяву без розгляду, або припинить провадження у справі.

Юридична діяльність різноманітна, і в залежності від її мети і кількості актів, що чиняться, її правовий режим може бути простим або розгорнутим. Так, не викликає складностей порядок встановлення та реєстрації певних юридичних фактів: видання актів громадянського стану (народження, усиновлення, реєстрація або розірвання шлюбу, смерті) органами РАГСу, нотаріальне засвідчення.

Значно складнішим за змістом та процедурою є встановлений законом порядок розслідування злочинів або судового вирішення спорів, дій слідчого, суду, зацікавлених осіб та інших учасників, упорядкування за правилами передування і проходження (причинно-наслідкового зв'язку дій і актів юридичного процесу).

Нормативно встановлені форми впорядкування юридичної діяльності і утворюють юридичний процес. Теорію юридичного процесу в юридичній науці започаткував та активно розробляв визначний теоретик права, професор В. М. Горшенев і представники його наукової школи (І. В. Бенедик, І. М. Погрібний, І. Б. Шахов, В. Г. Крупін, С. М. Олейников та інші). Юридичний процес вони визначають як комплексну систему процесуальних форм діяльності уповноважених органів держави, посадових осіб, а також зацікавлених у вирішенні різноманітних юридичних справ інших суб'єктів права. Цей процес регулюється процесуальними нормами, а його результати закріплюються у відповідних правових актах – офіційних документах.

Для характеристики юридичного процесу важливе значення має категорія «правової форми діяльності». Вона **являє собою сукупність вимог, що ставляться до учасників процесу, спрямованих на досягнення певного результату**

tatu. Реальність цих вимог забезпечується відповідними санкціями, серед яких найбільш поширеними є **типові** зупиняючі, що переслідують мету примусового припинення неправомірної юридичної діяльності (відмова в прийнятті заяви, відмова у вчиненні дій, припинення відповідного юридичного провадження).

Правова форма, властива будь-якій юридично значимій діяльності (законотворчій, правозастосовній, установчій, контрольно-наглядовій, або правосуддю), регламентує правовий стан та діяльність посадових осіб та органів держави, а також у визначених законом випадках – індивідів і організацій. Складання офіційних документів, у яких закріплюються результати цієї діяльності також передбачено вимогами правової форми. Документування більшості юридичних фактів: актів громадянського стану, цивільно-правових угод, правопорушень, актів судової юрисдикції, волевиявлення органів державної влади і та ін. потребує відповідного юридичного оформлення. Тому слід розрізняти форму діяльності і форму правових документів. Перша – встановлює суб'єктів певного виду юридичної діяльності та стадії і терміни її реалізації. Зміст такої форми зводиться до таких положень: окреслення точного складу учасників юридичного процесу; їх права, обов'язки і повноваження; послідовність здійснення названих дій. Юридичний процес – це завжди динамічний склад фактів, що мають правове значення.

Правова форма документів виражається у вимогах щодо обов'язкових реквізитів документів; послідовності їх укладення; правових наслідків їх винесення, а також умов визнання їх юридичної недійсності, скасування і зміни.

Розбудова правової держави в Україні потребує теоретичних розроблень проблем усіх різновидів юридичного процесу. На сьогодні єдиного визначення юридичного процесу наукою не вироблено. Але більшість учених-юристів до правової форми діяльності відносять: нормотворчість, правозастосування, правосуддя, контрольний та установчий процеси. Вони мають загальні ознаки: потребують розгляду юридичних справ, здійснюються на основі норм права і завжди визначають відповідні юридичні наслідки. До

того ж це діяльність уповноважених суб'єктів, результат якої здебільшого фіксується в офіційних документах, регулюється процесуальними нормами і забезпечується правилами юридичної техніки.

За допомогою категорії *«процесуальна форма»* як особливої наукової конструкції розкривається структура та зміст правової форми діяльності: 1) за наявності відповідних суспільних відносин основу процесуальної форми становлять багаторазова повторюваність, стабільність певних юридичних дій, операцій з нормами права, способів і засобів їх забезпечення; 2) здійснюється суб'єктами з владними повноваженнями (органи держави, місцевого самоврядування, їх посадові особи та інші спеціально уповноважені на це особи). Зазначені суб'єкти, як організатори процесу, працюють для задоволення «чужого» інтересу, тобто їх діяльність спрямована на отримання очікуваного результату іншими учасниками процесу (позивача, потерпілого, заявника та ін.). Вони повинні виконувати всі операції з нормами процесуального права на високому процесуальному рівні для досягнення оптимальної технологічної атмосфери юридичного процесу; 3) офіційний характер такої діяльності містить необхідність у відповідних заходах закріплення результатів юридичної справи. Здебільшого, це різні за формою та змістом процесуальні акти-документи, що містять приписи індивідуального, персоналізованого характеру; 4) для отримання достовірних висновків і обґрунтованості рішення у справі учасники-організатори юридичного процесу повинні використовувати різні методи та засоби юридичної техніки. Передусім це техніко-юридичні норми, якими передбачаються порядок оформлення процесуальних документів (рішень, протоколів, ухвал тощо) в юридичній діяльності.

У такому розумінні процесуальна форма – обов'язкова умова, надійне підґрунтя для підтримання стабільної атмосфери законності і правопорядку, одна з найважливіших юридичних гарантій забезпечення реалізації та охорони прав і свобод особи. Окрім цього, від рівня її досконалості залежить в цілому соціальна цінність права.

24.3. СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ

За допомогою процесуальної форми стає можливим розглядати будь-яку правову форму діяльності як єдність таких елементів: *процесуальні провадження, процесуальні стадії та процесуальний режим*. Причому кожен із цих елементів має свою структуру і зміст.

Головним елементом процесуальної форми, що відтінює предметну характеристику юридичного процесу, виступає *процесуальне провадження як комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених процесуальних дій*, які: 1) утворюють певну сукупність процесуальних правовідносин; 2) викликають необхідність у встановленні, доведенні, обґрунтуванні усіх обставин юридичної справи, що розглядається; 3) обумовлюють необхідність закріплення, офіційного оформлення одержаних процесуальних результатів у відповідних актах-документах.

Вихідним у складі процесуального провадження є процесуальні правовідносини, що виконують своєрідну технологічну функцію у механізмі правового регулювання при переводі нормативності права в упорядкованість суспільних відносин. Процесуальні правовідносини виконують так зване «службове» призначення: є похідними від матеріальних правовідносин, забезпечуючи динаміку останніх. У порівнянні з матеріальними, процесуальні правовідносини мають деякі особливості свого складу (структури). Однією із сторін у процесуальних правовідносинах завжди виступають суб'єкти з владними повноваженнями, що виконують свої процесуальні функції в межах компетенції. Професор В. М. Горшенєв влучно назвав їх «лідируючими суб'єктами».

Особливість суб'єктного складу викликає і певну специфіку змісту процесуальних правовідносин. Повноваженням лідируючого суб'єкта кореспондують процесуальні права і обов'язки учасників, зацікавлених у результатах процесу. Процесуальні повноваження у «чистому» вигляді не можна віднести до процесуальних прав, чи до процесуальних обов'язків. Це своєрідний синтез перших і других. Передусім процесуальні повноваження слід розглядати як

компонент компетенції відповідного державного органу чи посадової особи.

Процесуальна стадія – це динамічна, відносно замкнута сукупність закріплених чинним законодавством способів, прийомів, форм, які виражають неухильне виконання процедурно-процесуальних вимог, що забезпечують послідовність здійснення конкретних дій, спрямованих на досягнення кінцевого процесуального результату.

Процесуальні стадії *окреслюють просторово-часові межі*, їх послідовність, здійснення будь-якої процесуальної діяльності і виокремлюються за такими критеріями: конкретні завдання та функції; система юридичних фактів, що забезпечують перехід до іншої стадії; специфіка правового статусу учасників процесу, операцій, що виконуються, та юридичних наслідків; особливості закріплення (фіксації) у відповідному процесуальному акті кінцевих матеріально-правових результатів.

Усі стадії юридичного процесу поділяються на два блоки: *стадії логічної послідовності* і *стадії функціонального призначення*. Виокремлення стадій логічного характеру базується головним чином на логічній послідовності здійснення певних операцій при застосуванні норм права, що не виключає їх присутності в будь-якій правовій формі діяльності. Традиційно всі операції щодо застосування норм права об'єднують у три основні стадії: 1) встановлення фактичних обставин справи (їх аналіз, доведення їх повноти і достовірності); 2) вибір і аналіз відповідної норми права (правова кваліфікація); 3) ухвалення рішення та його документальне закріплення. Стадії логічної послідовності виступають алгоритмом будь-якої юридичної діяльності.

Сутність стадій *функціонального призначення* визначається природою і змістом тієї процесуальної діяльності, що здійснюється лідируючими (владними) суб'єктами, і характером рішень, що ними приймаються. Наприклад, порушення кримінальної справи, досудове слідство або дізнання, процес успадкування майна тощо.

Зазначені стадії мають лише притаманні їм просторово-часові межі і повинні бути початі і завершені протягом нормативно визначеного часу. Стадії функціонального

призначення розрізняються залежно від конкретного виду юридичного процесу.

Процесуальний режим – це юридичний стан, що відображає якісні характеристики правових форм діяльності і складається з принципів, що діють у процесуальній формі, засобів і способів здійснення ефективного процесу та гарантій забезпечення його оптимальних результатів.

Визначальним компонентом структури процесуального режиму є **принципи**, основоположні відправні ідеї та положення, скеровані на досягнення оптимальних результатів будь-якої процесуальної діяльності. Внаслідок закріплення у чинному законодавстві вони набувають нормативного характеру та виконують у процесуальній діяльності функцію нормативно-прогнозуючих орієнтирів.

До *загальних принципів* процесуальної діяльності, в яких втілюються основні риси і цілі, загальні закономірності і специфічні особливості юридичного процесу як комплексної системи, можна віднести такі: справедливість, добросовісність і розумність; законність, рівність, гласність; охорона та захист прав та інтересів особи; здійснення процесуальної діяльності; всебічність, повнота та об'єктивність дослідження всіх обставин; простота та економічність процесуальної діяльності; колегіальність та єдинопочаток організаторської ролі лідируючих суб'єктів у забезпеченні безперервності та ефективності процесуальної діяльності; забезпечення оскарження рішень суду та інших суб'єктів-організаторів процесу.

Отже, *юридичний процес* – це комплексна система органічно пов'язаних процесуальних форм упорядкування діяльності органів держави, місцевого самоврядування та їх посадових осіб та інших спеціально уповноважених суб'єктів, спрямованих на вирішення юридичної ситуації і досягнення конкретного матеріально-правового результату.

24.4. ВИДИ ЮРИДИЧНОГО ПРОЦЕСУ

За традицією види юридичного процесу поділяють залежно від галузі матеріального права, яку вони обслуговують (цивільний, господарський, адміністративний, кри-

мінальний та ін.). Фактично ж сферою процесуального права охоплюється значно більший масив суспільних відносин. Можна констатувати наявність і формування таких процесуальних галузей права, як, наприклад, конституційний, виборчий, бюджетний, фінансовий, економічний, земельний, інформаційний, соціального забезпечення та ін. Про це свідчить і ціла низка нормативно-правових актів процесуальної спрямованості. Зазначена тенденція виходить з об'єктивної потреби матеріального права у відповідних процесуальних нормах, оскільки досягнення оптимального результату при реалізації норм матеріального права суб'єкти правових відносин повинні не тільки знати, що робити, але і як це робити. Безперечно, досконалість юридичного процесу буде позитивно впливати на ефективність механізму правового регулювання в інтересах особи і громадянського суспільства загалом.

Надана класифікація посідає чинне місце в правовій системі, але не дозволяє встановити функціональний зв'язок юридичного процесу зі структурою механізму правового регулювання, а також узагальнити юридичний процес як поліструктурну функціональну систему. Тому за *функціональною ознакою* можна виділити чотири основні комплексні різновиди процесів: установчий, нормотворчий, правозастосовний, контрольний і правосуддя.

Установчий процес – це специфічна організаційно-правова діяльність відповідних інститутів громадянського суспільства з реалізації норма права, якими встановлюється їх правомірність з формування, реалізації та ліквідації державних органів, посадових осіб та інших суб'єктів управління.

В установчому процесі чітко простежуються всі елементи процесуальної форми. Найбільш повно і послідовно процесуальні провадження, стадії і режим окреслено в Законі України «Про вибори до Верховної Ради України», в якому чітко виділені ординарне провадження за первинними або у першому турі, провадження у виборах у другому турі, провадження у виборах замість депутатів, що вибули, провадження у відкликанні депутатів, що не виправдали довіру виборців.

У законі про вибори до Верховної Ради України та місцевих рад реально визначаються характером юридичних фактів, що забезпечують динаміку відповідних стадій, повноваження суб'єктів, зміст виборчих операцій на кожній стадії тощо.

Процесуальний режим установчого процесу відтіняє специфіку формування органів держави або інших суб'єктів права залежно від їх місця в механізмі держави. Наприклад, публічний режим – вибори всіх представницьких органів держави; режим призначення посадових осіб, режим утворення юридичних осіб та їх виконавчих органів, розпорядчий, дозвільний, реєстраційно-нормативний та ін.

Нормотворчий процес – це діяльність компетентних органів держави, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, спеціально уповноважених громадських організацій з підготовки, ухвалення та офіційного оприлюднення нормативно-правових актів.

На прикладі нормотворчої діяльності легко виявити елементи процесуальної форми з їх специфічними рисами і особливостями. Нормотворчий процес являє собою систему різних правових операцій. З огляду на предметну характеристику, зазвичай виділяють такі провадження, як точна нормотворчість, нормотворчість із впорядкування чинного нормативно-правового матеріалу, санкціонована нормотворчість, делегована нормотворчість та ін. Видається оптимальним виділення трьох стадій нормотворчості: а) підготовчої, яка поєднує комплекс дій з нормотворчої ініціативи, підготування та оформлення проекту нормативного акту; б) основної, яка містить комплекс дій з обговорення проекту і його ухвалення як правового нормативного акту; в) вирішальної, яка складається з комплексу дій з оприлюднення ухваленого нормативного акту і встановлення порядку введення його в дію. Кожна стадія відрізняється від інших характером здійснюваних дій, специфічністю складу повноважених суб'єктів та особливостями юридичних наслідків нормотворчих операцій. Режим нормотворчості також неоднаковий за своїм змістом. Його можна виділити насамперед виходячи з безпосередніх умов нормотворчості та характеру здійснюваних суб'єктами повноважень. Можливі такі режими нормотворчої діяльності:

безпосередня нормотворчість народу – референдум; нормотворчий режим посадових осіб, які мають повноваження ухвалювати нормативні акти одноособово.

Правозастосовний процес – владна організаційна діяльність компетентних органів держави, місцевого самоврядування, їх посадових осіб та спеціально уповноважених громадських організацій з розгляду та вирішення індивідуальних юридично значущих справ.

Зазначена діяльність завжди персоніфікована та полягає у розгляді конкретної юридично значущої ситуації шляхом наділення одних учасників правових відносин правомочностями, з покладанням на інших юридичних обов'язків, вирішення спору про право, розгляд справ про правопорушення і, відповідно, про притягнення до юридичної відповідальності.

Спонукальними обставинами правозастосовного процесу виступають юридичні факти і фактичні склади. Кінцевими юридичними наслідками виступають належні правозастосовні акти, що містять приписи індивідуального характеру. Це однаково стосується характеристики як правозастосовних проваджень, так і правозастосовних стадій і режимів.

Контрольний процес – як правова форма діяльності органів держави, місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадських формувань виражається у здійсненні юридично значущих дій щодо спостереження та перевірки відповідності виконання і додержання підконтрольними суб'єктами нормативно-правових приписів і припинення правопорушень відповідними організаційно-правовими засобами: рішення, постанова, подання, застереження, повідомлення, припис та ін.

Спонукальним фактором контрольного процесу є необхідність у створенні найбільш сприятливих умов для реалізації нормативно-правових приписів у діяльності суб'єктів суспільних відносин, забезпечені ефективності правового регулювання, відновлення стану законності і правопорядку у разі їх порушення.

Він посідає чільне місце в структурі юридичного процесу як комплексної системи після установчого процесу і правотворчості, пронизуючи їх своїм організаційним впливом. Юридичним результатом контрольного процесу ви-

ступає контрольний акт, в якому містяться рішення, що висвітлює як позитивні моменти реалізації нормативно-правових приписів, так і приписи правоохоронного характеру з усунення викритих порушень.

Контрольний процес за предметною ознакою поділяється на систему *контрольних впроваджень*: установче, нормотворче, правоохоронне. Логіко-функціональну динамічну характеристику контрольного процесу відображають певні стадії. Критерієм поділу на окремі стадії слугують особливості суб'єкта контролю та його компетенція, безпосередні завдання, функції тощо. Виділяються такі стадії контрольної діяльності: 1) організаційно-підготовча; 2) встановлення фактичних обставин справи та їх аналіз; 3) вироблення та ухвалення рішень; 4) рекомендація або ж повідомлення компетентних органів про свої висновки щодо удосконалення діяльності підконтрольних суб'єктів; 5) виконання рішень.

Контрольний процес вважається завершальним тоді, коли всі виявлені недоліки усунені і зроблено все для того, щоб попередити їх у майбутньому.

Правосуддя – це діяльність суду і суддів щодо здійснення правосуддя. Воно регламентовано Конституцією України, Законом України «Про судоустрій», відповідними процесуальними кодексами за галузями права та іншими нормативно-правовими актами.

ПИТАННЯ ДО САМОКОНТРОЛЮ:

1. *Визначте поняття юридичної практики.*
2. *Які ви знаєте ознаки юридичної практики?*
3. *Які елементи входять до структури юридичної практики?*
4. *Чим відрізняються суб'єкти і учасники юридичної практики?*
5. *Що відноситься до засобів юридичної практики?*
6. *Дайте визначення юридичного процесу.*
7. *Що таке процесуальна форма і яке місце вона посідає в юридичному процесі?*
8. *Що таке процесуальне впровадження і які елементи входять до його складу?*
9. *Яке навантаження мають процесуальні стадії в юридичному процесі?*
10. *Чим відрізняються стадії логічної послідовності і функціонального призначення?*

11. *Що таке процесуальний режим?*
12. *За якими критеріями юридичний процес поділяється на види?*
13. *Які види юридичного процесу ви знаєте?*

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бориславський Л. В. Процедура // Юридична енциклопедія в 6 т. [упоряд. Ю. С. Шемшученко та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2003. – Т. 5 – С. 185 – 186.
2. Бочаров Д. О. Проблеми юридичного доказування: навчальний процес і наукова теорія / Д. О. Бочаров // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2001. – № 3. – С. 293 – 300.
3. Горшенев В. М. Способы и организационные формы правового регулирования в социалистическом обществе / В. М. Горшенев. – М. Юрид. лит. – 1972. – 342 с.
4. Гурджі Ю. Ефективність кримінально-процесуальної форми юридичного процесу / Ю. Гурджі // Юридична Україна. – 2006. – № 12. – С. 82 – 86.
5. Криницький І. Податково-процесуальні провадження: поняття та сутність / І. Криницький // Право України. – 2008. – № 1. – С. 55 – 59
6. Миколенко О. І. Теоретичні положення щодо визначення структури адміністративно-юрисдикційного процесу / О. І. Миколенко // Держава і право. – 2004. – № 26. – Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. – С. 209 – 215.
7. Нагребельний В. П., Оніщенко К. М. Юридичний процес // Юридична енциклопедія: В 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Українська енциклопедія, 2004. – Т. 6. – С. 481 – 482
8. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / Ю. Н. Оборотов, В. В. Колесниченко, И. В. Долматов / под ред. : Ю. Н. Оборотов; Нац. ун-т «Одесская юрид. акад.». – Одесса : Феникс, 2011. – 436 с.
9. Олейников С. Методологічні основи дослідження правових форм діяльності держави / С. Олейников // Вісник академії правових наук України. – 1999. – № 3. – С. 19 – 21.
10. Петришин А. В. Государственная служба : Историко-теоретические предпосылки, сравнительно-правовой и логико-понятийный анализ : монография / А. В. Петришин. – Х. : Факт, 1998. – 168 с.
11. Погрібний І. М. Деякі теоретичні питання щодо актів застосування права / Погрібний І. М., Фандалюк О. В. // Вісник

Університету внутрішніх справ. – Харків: Ун-т внутрішніх справ, 1997. – Вип. 2. – С. 88 – 93.

12. Приходько Х. Конституційний процес як самостійний вид юридичного процесу / Х. Приходько // Право України. – 2008. – № 5. – С. 29 – 34.

13. Рабинович П. М. Общетеоретические вопросы реализации советского права / П. М. Рабинович // Вестник Львовского университета. – Серия юрид. – 1983. – Вып. 22. – С. 8 – 10.

14. Тарахонич Т. І. Реалізація норм права (теоретико-правові аспекти) / Т. І. Тарахонич. – К.: Видавництво Київського університету туризму, економіки і права, 2002. – 135 с.

15. Теория юридического процесса / под ред. и с предисл. В. М. Горшенев. – Харьков: Вища шк., 1985. – 192 с.

16. Фатхутдінова О. В. Правова процедура // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчуненко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. Енцкл. – 2003. – Т. 5. – С. 38 – 39.

17. Лукьянова Е. Г. Теория процессуального права. / Е. Г. Лукьянова. – М.: Норма. – 2004. – 240 с.

18. Шильник В. Ю. Щодо вичленення окремих видів юридичних проваджень адміністративного процесу / В. Ю. Шильник // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – № 24. – С. 68 – 72.

19. Юридическая процессуальная форма: теория и практика / Под ред. П. Е. Недбайло. – М. – «Юрид. лит.» – 1976. – 280 с.

20. Ющик О. І. Законодавчий процес як вид юридичного процесу / О. І. Ющик // Правова держава. – Вип. 16. – 2005. – С. 109 – 117.

21. Колодій А. М. Норма права. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. – Загальна теорія права. – т. 3. – X. – «Право». – 2017. – С. 333 – 338.

22. Засць А. П. Правова держава. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. – Загальна теорія права. – т. 3. – X. – «Право». – 2017. – С. 467 – 471.

23. Бочаров Д. О. Правові відносини. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. – Загальна теорія права. – Т. 3. – X. – «Право». – 2017. – С. 545 – 552.

24. Погрібний І. М. Юридичний процес. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. – Загальна теорія права. – Т. 3. – X. – «Право». – 2017. – С. 915 – 920.

25. Погрібний І. М. Принципи організації і діяльності державного апарату. Велика українська юридична енциклопедія у 20 т. – Загальна теорія права. – Т. 3. – X. – «Право». – 2017. – С. 630 – 633.

Розділ 25

ОСНОВНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ СУЧАСНОСТІ

25.1. ПРАВОВА СИСТЕМА І ПРАВОВА СІМ'Я: ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ

Поняття «система» має давньогрецьке походження, воно вказує на наявність певної кількості взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле, взаємодіють із середовищем та між собою. Системний характер притаманний багатьом біологічним, природним, технічним, соціальним явищам, у науці і практиці широко використовуються такі поняття, як «нервова система», «екологічна система», «банківська система», «транспортна система», «політична система» тощо. Однією з найважливіших властивостей права також є його системність, запорукою ефективності правового регулювання є узгодженість усіх його компонентів.

В юридичній науці розрізняють вузьке і широке значення терміна «правова система». **У вузькому значенні** цей термін означає сукупність усіх правових явищ певної держави (правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності, правопорядок тощо), що перебувають у стані динамічної взаємодії, тобто йдеться про «національну правову систему». **У широкому сенсі** під правовою системою розуміють сукупність національних правових систем, що мають схожі юридичні ознаки, які дають підстави говорити про відносну єдність таких систем. У цьому сенсі в сучасній компаративістиці досить широко використовується термін «правова сім'я».

Поняття «правова сім'я» є теоретико-синтетичним утворенням. У реальному житті ми маємо справу не з сім'ями, а з національними правовими системами. Дослідження правових систем окремих країн формують широ-

кий масив емпіричних даних, які дозволяють побачити особливості кожної держави. Але накопичення інформації про правові явища різних країн вимагає її систематизації. Розглядаючи особливості історичного виникнення права в різних країнах, його побудову, юридичну практику та інші чинники, можна виявити закономірні зв'язки між різними правовими системами. Для того, щоб скласти глибокі наукові уявлення про закономірності розвитку права в різних регіонах планети, скласти правову карту світу, яка буде відповідати дійсності, зробити обґрунтовані прогнози щодо шляхів подальшого розвитку правових систем, необхідно об'єднати існуючі національні правові системи у певні групи та сконцентрувати увагу на порівнянні різних «моделей», типів права, уособленням яких і є «правові сім'ї».

Правова сім'я – сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що проявляються в єдності закономірностей розвитку та функціонування права, домінуванні певних джерел права та правових ідей, схожості правових категорій і понять.

Слід зазначити, що не всі науковці погоджуються з доцільністю використання терміна «правова сім'я». Наприклад, О. Ф. Скакун вважає, що в цьому випадку слід використовувати поняття «тип правової системи», оскільки слово «сім'я» має більш соціальне, ніж юридичне значення.

Існують багато підходів щодо типології правових систем світу. У сучасних умовах найбільш повною є така класифікація правових систем (сімей):

- романо-германська (континентальна) сім'я (з виділенням у ній романської та центральноєвропейської (германської) груп);
- англо-американська (англосаксонська) сім'я;
- сім'я релігійного права (з відокремленням мусульманського, індуського та юдейського права);
- сім'я традиційно-звичаєвого права;
- в окрему групу слід також виділити змішані правові системи, які характеризуються органічним поєднанням елементів, що належать до різних типів правових систем. Інша їх назва – «гібридні системи». До таких систем відносять: країни далекосхідної правової сім'ї, скандинав-

ського та латиноамериканського права, а також правові системи провінції Квебек (Канада), штату Луїзіана (США) та Шотландії.

Л. А. Луць виокремлює новий тип правової системи – міждержавно-правовий (прикладом якого є правові системи Ради Європи та Євросоюзу).

25.2. РОМАНО-ГЕРМАНСЬКА СІМ'Я ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Правові системи країн континентальної Європи формувалися протягом тривалого часу під впливом римського права. Саме той факт, що витoki континентального права перебувають у праві Давнього Риму, і відрізняє його від інших правових сімей сучасності.

До чинників, що сприяли формуванню єдиного загальноєвропейського юридичного простору, слід віднести такі:

- діяльність глосаторів та постглосаторів. Глосатори намагалися відродити зміст джерел римського права, роблячи на полях оригіналу або між рядками короткі примітки – глоси. Постглосатори працювали над осмисленням римського права з позицій природного права та пристосовували його до потреб сьогодення.

- викладання основ римського права у європейських юридичних школах та університетах, що сприяло поширенню в Європі більш-менш уніфікованих уявлень про сутність і зміст римського права.

- розвиток та ускладнення торговельних зносин, міжнародних політичних та культурних відносин призводить до розширення сфери застосування римського права, яке значно перевершувало можливості місцевих звичаїв.

- формування централізованих європейських держав із сильною владою монарха виводить на перше місце королівське право, яке було більш систематичним та універсальним.

- глобальна кодифікація права, яка сприяє подоланню роздробленості нормативного матеріалу, впорядкуванню чинного законодавства, очищенню його від застарілих норм тощо. Такі нормативно-правові акти, як Цивільний кодекс Франції 1804 р. (відомий як Кодекс Наполеона), Ав-

стрійський цивільний кодекс 1811 р., Німецький цивільний кодекс 1896 р., Швейцарський цивільний кодекс 1907 р. мали не тільки велике значення для власних держав, але й значно вплинули на формування правових систем інших країн світу.

Відмінними рисами романо-германського права є такі:

- абстрактний характер норм права. Правові норми формулюються на основі загальних принципів таким чином, аби охопити невизначену кількість життєвих випадків та обставин.

- системний характер права, об'єднання правових норм в інститути та галузі.

- поділ права на приватне та публічне. Приватне право регулює відносини між юридично рівними суб'єктами (фізичними та юридичними особами). Публічне право спрямоване на регулювання загальносоціальних відносин. Обов'язковим суб'єктом тут є державний орган або посадова особа.

- пріоритет закону в системі джерел права. Можна сказати, що більшість правових норм романо-германського права можна знайти в джерелах права, представлених тріадою: Конституція – закон – підзаконний акт. Серед законів велике значення мають кодекси. Стосовно правового прецеденту досить поширеною є позиція, згідно з якою суддя не може бути законодавцем, його завданням є застосування норм права, а не їх створення. Втім, практика значної кількості європейських країн йде шляхом визнання судового прецеденту, але в якості додаткового, вторинного джерела.

- пріоритет норм матеріального над нормами процесуального права.

Романо-германське право є неоднорідним, його можна розподілити на окремі правові групи.

Романська правова група сформувалася навколо права Франції, завдяки поширенню Кодексу Наполеона. До її складу входять, крім безпосередньо Франції, також Італія, Іспанія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Монако.

Германська правова група об'єднує, насамперед, такі держави, як Німеччина, Австрія, Швейцарія, Греція та Туреччина.

25.3. АНГЛОСАКСОНСЬКА (АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКА) СІМ'Я ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Поряд із романо-германською, до найбільш впливових у світі слід віднести англо-американську сім'ю правових систем. До її складу входять такі держави, як Великобританія, США, Канада, Австралія, Північна Ірландія, Нова Зеландія та багато інших. Сьогодні майже третина населення земної кулі живе за принципами, які було розвинуто в межах цієї сім'ї.

Англо-американську правову сім'ю називають також англосаксонською або сім'єю загального права.

Визначною рисою англосаксонської правової системи є домінування суддівського права. Річ у тому, що на момент формування правової системи Англії парламенту ще не існувало, королі не приділяли належної уваги юридичним питанням, тому основну функцію з формування загального англійського права взяли на себе королівські суди. Таким чином, судові рішення у конкретних справах (прецеденти) стали основним джерелом права в Англії.

Особливістю англосаксонського права є також його поділ на загальне право і право справедливості. Право справедливості виникло внаслідок діяльності лорда-канцлера, який за дорученням короля розглядав петиції підданих, що були не задоволені рішеннями англійських судів. Довгі часи в Англії паралельно існували фактично дві судові системи, які були об'єднані в результаті проведення судової реформи 1873 – 1875 років. Унаслідок цього всі англійські суди отримали можливість застосовувати як норми загального права, так і положення права справедливості.

Правова система США формувалася під впливом юридичних традицій Англії, вона має генетичний зв'язок з англійським загальним правом, її структура багато в чому збігається зі структурою загального права. Разом з тим, америка-

нське право пройшло довгий історичний шлях свого становлення і розвитку, протягом якого воно набуло специфічних рис та особливостей, характерних саме для нього.

До найбільш суттєвих рис, які відрізняють правові системи Англії та США, слід віднести такі:

- Федеративний характер правової системи США, яка фактично включає до свого складу 51 правову систему: федеральну та 50 систем штатів.

- Наявність писаної Конституції США. Як відомо, правова система Англії не має Конституції у звичайному значенні цього слова. Її замінює сукупність конституційних актів, таких, наприклад, як Акт про Парламент 1911 р., Акти про міністрів корони 1937, 1964 та 1975 рр., Акт про народне представництво 1969 р., Акт про місцеве самоврядування 1972 р. та інші.

- Наявність у США судового конституційного контролю, на відміну від Англії, де чинний принцип парламентського суверенітету забороняє судам визнавати акти парламенту не чинними або іншим способом втручатися у законотворчий процес.

- Законодавство у Сполучених Штатах відіграє значно більшу роль порівняно зі статутним правом в Англії.

- Американські судді більш вільно, ніж англійські, поводяться з прецедентами. Вищі судові інстанції штатів та Верховний суд США ніколи не були зв'язані своїми власними рішеннями. Звідси – їхня значна свобода у процесі пристосування права до вимог сьогодення.

- Досить суттєво відрізняється також механізм формування суддівського корпусу в досліджуваних країнах. В Англії до наших часів зберігається процедура призначення суддів на посаду Короною за поданням лорда-канцлера. При цьому до уваги перш за все беруться професійні якості претендентів на посаду судді. В США більшість суддів обирається населенням. На вибір судді значною мірою впливають політичні фактори, враховується приналежність кандидата до Демократичної або Республіканської партії.

25.4. СІМ'Я РЕЛІГІЙНОГО ПРАВА

До релігійних правових систем належить мусульманське, індуське та юдейське право. Попри ті суттєві відмінності, що існують між ними: структуру, ареал поширення, зміст норм, слід окреслити низку спільних характеристик, які дозволяють виділяти їх в окрему групу (сім'ю). Так, для цих правових систем характерним є значний вплив релігії на формування правових норм, визнання божественного характеру таких норм, неможливість чітко відділити власне правові норми від релігійних норм та вчень, філософських положень, світоглядних концепцій, пріоритет релігії перед правом, а також персональний (а не територіальний) характер права, що не стільки визначається зв'язком особи та держави, скільки пов'язується з її приналежністю до общини одновірців. У зв'язку з цим постає питання про місце і роль релігійно-правових норм як в правових системах країн, де вони є основою національного права, так і в тих правових системах, де існують общини, на членів яких поширюються норми релігійного права.

Розглянемо особливості мусульманського права як найбільш поширеного з релігійних систем в сучасному світі. Воно ґрунтується на релігії ісламу. *Іслам*, у перекладі з арабської, означає «підпорядкування» – мається на увазі підпорядкування волі Аллаха. Мусульмани вірять, що ця воля передана людству його пророком Мухаммедом (Мухаммадом, Магометом) у Корані.

До системи джерел мусульманського права належать такі:

Коран є основою шаріату, основним джерелом ісламської доктрини і практики, релігійною, моральною і світоглядною основою мусульманського права і ісламської держави, витоком їхнього виникнення і розвитку. Коран сформувався соратниками пророка Мухаммеда вже після його смерті з різних збережених письмових уривків, а також із фрагментів, що знали напам'ять люди, які були близькими до пророка.

Сунна – в дослівному перекладі означає «традиція» – доповнює Коран, і є наступним, за важливістю, джерелом після нього. До прийняття ісламу, арабські племена жили у

відповідності зі своїми звичаями і традиціями, що називалися сунна. Але після прийняття ісламу, сунною стали називати детально записані дії і висловлювання пророка Мухаммеда, правила, які він установив, коли до нього зверталися мусульмани з проханням вирішити їхні суперечки, відповісти на різні питання, пов'язані з релігією чи правом.

Іджма – це згода кваліфікованих юристів, знавців ісламу з питань, які прямо не згадані у Корані чи суннах (зокрема – про обов'язки мусульман), це загальна думка правознавців, що жили в один час, щодо певного питання.

Кіяс – це четверте основне джерело ісламського права. Кіяс – це застосування людської здатності думати про поширення принципів, які містяться в двох первинних джерелах – Корані і суннах – до справ, що стосуються питань, невідомих у ранні роки ісламу. Тобто якщо існувало якесь питання, не описане в Корані або Сунні, то в цьому випадку за основу бралось інше правило, описане в них, і рішення виводилося за аналогією. Наприклад, в Корані заборонено отримання відсотків від угод із золотом, сріблом, зерном, хурмою та родзинками. Однак в подальшому правники за допомогою аналогії поширили цю норму і взагалі заборонили отримання будь-яких відсотків.

Слід розрізняти поняття «мусульманське право» і «право мусульманських держав». Якщо мусульманське право є спільним для мусульман незалежно від кордонів, то право мусульманських держав має певні, подекуди суттєві відмінності, пов'язані з безпосередньою нормотворчістю держав. До того ж роль і значення мусульманського права має значні відмінності в правових системах країн, які вважаються мусульманськими, за ознакою релігійної приналежності громадян (наприклад, Туреччина і Саудівська Аравія).

25.5. ТРАДИЦІЙНО-ЗВИЧАЄВІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ

Як правило, традиційно-звичаєвий (або традиційно-общинний) тип правових сімей ототожнюють із правовими системами країн Африки. Це пов'язане з тим, що саме на

території цих країн звичаї продовжують відігравати вагомую роль.

У розвитку правових систем країн Африки можна виділити три основні етапи:

1) зародження і формування традиційного африканського права (до XIX ст.);

2) розвиток звичаєвого права в умовах колоніальної залежності африканських держав (XIX – середина XX ст.) (Англія, Франція, Португалія, Бельгія)

3) розвиток сучасних правових систем в умовах позбавлення колоніальної залежності країн Африки (з 60 – 80 рр. XX ст. до наших днів).

Основні особливості традиційно-звичаєвого типу правових систем полягають у такому:

- Багатошаровість права – воно поєднує у собі як традиційне, так і видозмінене звичаєве право, а також елементи романо-германського, англо-саксонського та мусульманського права;

- переважання общинного інтересу над приватним; навіть шлюб розглядається не як союз чоловіка і жінки, а як угода двох сімейних груп; і для одруження, і для розлучення необхідна згода обох родин;

- вирішення правових конфліктів не заради справедливості, а заради гармонії в общині; примирення сторін є основним завданням;

- відсутність механізму примусу до виконання рішень; особа добровільно виконує прийняте рішення завдяки повазі до традицій предків і страху перед надприродними силами;

- високе значення традиції і звичаїв, які в значній частині регіону продовжують регулювати сімейні та економічні відносини, закріплює норми обміну, ієрархію і відносини в общині та покарання;

- звичаєве право має не універсальний, а автономний характер – певні звичаї притаманні окремим общинам (групам общин), а не поширені на всій території країни;

- невіддиференційований характер права – воно поєднує не лише правові норми, але й міфи, релігійні та моральні норми;

- звичаєве право має усний характер;
- основна увага звичаєвого права зосереджена на обов'язках;
- відсутній поділ на публічне і приватне, на галузі права.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення правової сім'ї.
2. Які існують види правових сімей?
3. Які особливості характерні для романо-германської правової сім'ї?
4. Які чинники сприяли формуванню романо-германського права?
5. Які особливості має англо-американська правова сім'я?
6. У чому полягають відмінності між правовими системами Великобританії та США?
7. Які риси характерні для релігійного типу правових систем?
8. Що можна віднести до джерел мусульманського права?
9. Які етапи у своєму розвитку пройшли правові системи країн Африки?
10. Які особливості має право країн традиційно-звичаєвого типу?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальные теоретические проблемы правовой системы общества (Всероссийская научная конференция) [Текст] / А. И. Бобылев, Р. Г. Миннихметов // Государство и право. – 2004. – 7. – С. 108 – 113
2. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. / В. А. Бернхем – К.: Україна, 1999. – 554 с.
3. Бехруз Хашматулла. Исламские традиции права : Монография / Х. Бехруз // Одесса: Юридична література, 2006. – 296 с.
4. Білоус А. О. Політико-правові системи: світ і Україна. Навч. посіб. / Білоус А. О. – К.: АМУШП, 1997. – 199 с.
5. Боботов С. В. Введение в правовую систему США [Текст] / С. В. Боботов, И. Ю. Жигачев. – М., 1997. – 333 с.
6. Боруک В. В. Правова система США як дитина англосаксонської правової сім'ї зі своїми відмінними рисами / В. В. Борук // Юридична наука та правоохоронна діяльність. – Матеріали між-

вузівської науково-практичної конференції ад'юнктів, курсантів, студентів та слухачів (18 трав. 2012 р.). – Вип. 13. – С. 33 – 35.

7. Гречанюк С. В. Мусульманське право: сучасні погляди та концепції / С. В. Гречанюк // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 27. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 97 – 103.

8. Жалинский А., Рёрихт А. Введение в немецкое право / А. Жалинский, А. Рёрихт. – М.: Спарк, 2001. – 767 с.

9. Зайчук О. Правові системи сучасності та тенденції їх розвитку / О. Зайчук // Право України. – 2002. – № 11. – С. 23 – 26.

10. Кафтя А. А. Правова система України в умовах інформатизації: напрями трансформації / А. А. Кафтя // Імперативи розвитку цивілізації : Глобал. орг. союзницького лідерства, Акад. безпеки відкр. сусп-ва. – 2015. – № 2. – С. 120 – 122.

11. Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція /Л. Корчевна // Право України. – 2004. – № 5. – С. 19 – 22.

12. Левицький Д. Вплив середньовічного міського права на формування правових систем країн Центральної та східної Європи / Д. Левицький // Право України. – 2005. – № 2. – С. 112 – 114.

13. Лубський В. І. Мусульманське право в ісламській традиції (історико-релігієзнавчий аналіз) [Текст] : [монографія] / В. І. Лубський, М. В. Лубська. – Черкаси : Брама, 2004. – 207 с.

14. Лук'янов Д. Правова система як предмет порівняльно-правових досліджень : характеристика за теорією систем / Д. Лук'янов // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. – № 2. – С. 27 – 35.

15. Луць Л. А. До питання поняття «правова система суспільства» та його місця серед інших правових понять / Л. А. Луць // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб.: зб. наук. праць / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Вип. 55. – С. 15 – 24.

16. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти) [Текст] / Л. А. Луць. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.

17. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу / Л. А. Луць. – Львів: юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2003. – 247 с.

18. Луць Л. А. Типологізація сучасних правових систем світу: Відкрита лекція / Л. А. Луць. – Київ, Сімферополь: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Видавництво «Логос», 2007. – Серія науково-методичних видань «Академія порівняльного правознавства». – Випуск 3. – 23 с.

19. Малишев Б. В. Судовий прецедент і зловживання судовою владою: досвід правової системи Англії / Б. В. Малишев //

Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 27. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – С. 25 – 29.

20. Марченко М. Н. Отличительные особенности романо-германского права / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 2000. – № 1. – С. 26 – 42.

21. Марченко М. Н. Источники романо-германского права: понятие, виды, классификация / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 2000. – № 2. – С. 14 – 28.

22. Марченко М. Н. Основные источники англосаксонского права: понятие, прецедент / М. Н. Марченко // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 1999. – № 4. – С. 26 – 41.

23. Мельник З. Поняття «правова система»: теоретичні питання / З. Мельник // Юридична Україна. – 2005. – № 11. – С. 8 – 13.

24. Мурашин О. Правова система України в генезисній структурі правових систем : поняття і основні ознаки / О. Мурашин // Юридический вестник. – 2013. – № 1. – С. 5 – 10.

25. Оніщенко Н. М. Правова система: проблеми теорії : Монографія / Н. М. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.

26. Порівняльне правознавство: Навч. Посібник / О. О. Погрібний, І. М. Погрібний, О. В. Волошенюк та ін. / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АПН України О.Н. Ярмиша. – Харків: Вид-во ХНУВС, 2006. – 296 с.

27. Ручкин Е. Б. Правовая система: понятие и структура / Е. Б. Ручкин // Проблемы законности.: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України. – 2002. – Вип. 54. – С. 3 – 10.

28. Система // Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.

29. Скакун О. Ф. Общее сравнительное правоведение: Основные типы (семьи) правовых систем мира / О. Ф. скакун. – К.: Ін Юре, 2008. – 464 с.

30. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу / О. Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2004. – 96 с.

31. Сунегін С. О. Правова сім'я та правова система: співвідношення категорій, підходи до вивчення та рівні визначення / С. О. Сунегін // Держава і право. – 2008. – № 39. – С. 81 – 86.

32. Ткаченко В. І. Щодо поняття та змісту юридичних категорій «правова система» та «система права» / В. І. Ткаченко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 1. – С. 36 – 42.

33. Харитонова О. І. Порівняльне право Європи: Основи порівняльного правознавства. Європейські традиції / Харитонова О. І., Харитонов С. О. – Х. : Одиссей. – 2002. – 592 с.
34. Харитонов С. Європейські правові системи: проблеми класифікації / С. Харитонов // Вісник АПН України. – 2002. – № 2. – С. 3 – 14.
35. Хаустова М. Правова система серед інших узагальнюючих категорій правової науки / М. Хаустова // Вісник Академії правових наук України. – 2010. – № 4. – С. 48 – 57.
36. Хаустова М. Г. Національна правова система України в сім'ї правових систем сучасності / М. Г. Хаустова // Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб.: зб. наук. праць / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Вип. 101. – С. 3 – 12.
37. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. / Цвайгерт К., Кетц Х. – М., 1988. – Т. 1: Основы. – 480 с.
38. Циганюк Ю. В. Використання системного підходу при визначенні поняття «правова система» / Ю. В. Циганюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2012. – № 19 т. 1. – С. 124 – 127.
39. Шокіна Т. В. Суди у системі мусульманського права / Т. В. Шокіна // Бюлетень Міністерства Юстиції України. – 2004. – № 1. – С. 93 – 103.
40. Шумилов В. М. Введение в правовую систему ФРГ [Текст] / В. М. Шумилов. – М.: ДеКА, 2001. – 140 с.

Розділ 26

ЗБЛИЖЕННЯ ТА ВЗАЄМНИЙ ВПЛИВ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

26.1. ПРОЦЕСИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ, ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ПРАВОВИХ СИСТЕМ СУЧАСНОСТІ

Існують чотири основних підходи визначення терміну «глобалізація»:

- 1) процес зміцнення зв'язків між різними частинами планети, коли події в одних регіонах суттєво впливають на розвиток ситуації в інших;
- 2) процес поширення по всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо;
- 3) виникнення спільних для світового співтовариства проблем, зокрема економічних, політичних, мілітаристичних, екологічних.
- 4) процес зростання спільних вселюдських інтересів в усіх сферах людського буття, що породжується збільшенням взаємозалежності країн і народів.

Глобалізація, як правило, поділяється на фінансово-економічну, технологічну, політичну, культурну, ідеологічну тощо.

Спочатку глобалізація була суто економічним явищем і пов'язувалася, передусім, із розвитком світового ринку. Дослідники виділяють дві основні фази загальносвітового економічного зближення. **Перша фаза** (рубіж XIX та XX століть) базувалася на фунті стерлінгів, на промисловій та фінансовій системі Британської імперії, її військово-морському флоті. **Друга фаза** глобалізації будується на американському доларі, на військовому та економічному потенціалі Сполучених Штатів Америки. Сьогодні в американській столиці розташовані Міжнародний валютний фонд та Всесвітній банк. Завдяки зусиллям США у 1994

році було створено Всесвітню торгівельну організацію (ВТО).

Найбільш потужними суб'єктами глобалізації є транснаціональні корпорації (ТНК) та міжнародні фінансові структури.

ТНК досить могутні, щоб впливати на національне законодавство тих країн, де вони пустили глибоке коріння, тиснути в своїх інтересах на національні уряди, нав'язувати їм свої умови в торгівлі та податковій політиці.

Вплив глобалізації на право можна простежити на прикладі розвитку уявлень про співвідношення національного та міжнародного права. Якщо в XIX ст. у теорії й у державній практиці переважала точка зору, відповідно до якої національне має пріоритет над міжнародним і суверенітет держави не повинний обмежуватися, то у XX ст. фактично ствердився принцип примату міжнародного права над національним.

Глобалізація має як позитивні, так і негативні наслідки для розвитку національних правових систем. З одного боку, вона сприяє поширенню таких цінностей, як поділ влади, парламентаризм, політичний плюралізм, багатопартійність, пошанування міжнародного права, пріоритет прав людини та багатьох інших. Спостерігається інформаційна відкритість країн світу, уніфікуються технології, знижуються тарифні бар'єри. Але, з іншого боку, глобалізація призводить до суттєвого обмеження державного суверенітету (що не завжди є позитивним), до світового домінування країн так званого «золотого мільярду», до виведення брудних виробництв на територію країн третього світу, сприяє розвитку міжнародного тероризму тощо.

26.2. НАПРЯМКИ І ЗАСОБИ ЗБЛИЖЕННЯ ТА ВЗАЄМВПЛИВУ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

Правові системи країн світу не існують ізольовано. Вони взаємодіють одна з одною, ведуть постійний політичний, економічний, культурний діалог. До правової культури країни потрапляють фрагменти інших правових культур, відбувається взаємозбагачення внаслідок використан-

ня певних інститутів і процедур, що сформувалися в інших типах правових систем.

Зрозуміло, що формування і розвиток правових систем неможливі без запозичення, однак постає питання щодо обсягу та якості такого запозичення.

Взаємодія правових систем різних країн породжує також таке явище, як вплив законів однієї країни на створення та реалізацію законів інших країн. Існує два шляхи такого впливу: 1) внутрішньо-орієнтований – на формування правової системи великої держави впливали закони, звичаї та традиції, які були чинними в князівствах, герцогствах та королівствах, що ввійшли до її складу (Англія, Іспанія, Італія, Німеччина); 2) зовнішньо-орієнтований – закони держави поширювалися на завойовані або колонізовані нею території.

Із питаннями взаємного впливу правових систем тісно пов'язані такі терміни, як акультурація та рецепція.

Під **аккультурацією** розуміють процес засвоєння народом форм, інститутів та рис культури іншого народу під час їхнього спілкування. Таким чином, правова акультурація стосується засвоєння («щеплення») окремих елементів правової системи одного народу іншим. Правова акультурація здійснюється за допомогою законодавства та юридичної практики, завдяки укладанню договорів, а також на рівні юридичної науки та юридичної освіти. У зв'язку з цим виділяють владну, договірну та доктринальну різновиди правової акультурації.

Різновидом акультурації є **рецепція**, яка виражається в запозиченні компонентів чужого правового спадку, за яким відбуваються глибинні зміни в правовій культурі. Рецепція права є складовою частиною відродження минулої культури, являє собою сприйняття його духу, ідей, головних засад та окремих положень тією чи іншою локальною цивілізацією на певному етапі її розвитку. Найвідомішим прикладом рецепції права є рецепція римського цивільного права в країнах континентальної Європи в зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин.

Якщо фрагментарна юридична акультурація – звичайне явище, що виникає з повсякденних контактів пред-

ставників різних правових систем, то масова акультурація – рецепція – явище виняткове. Вона є результатом ширшого культурного запозичення, при зміні всіх чи багатьох найважливіших культурних символів та структур свідомості суспільства, при зміні традиційних практик життя суспільства.

Зближення правових систем означає спільний курс держав на визначення загальних напрямів злагодженого розвитку національних правових систем, на подолання правових відмінностей і вироблення загальних правових рішень.

Важливими напрямками зближення правових систем є гармонізація та уніфікація законодавства.

Гармонізація законодавства полягає в усуненні суттєвих відмінностей між законодавствами різних країн, в узгодженні підходів до правового регулювання, у розробленні загальних правових принципів. У процесі гармонізації можуть запозичуватися норми міжнародного права або виключатися з національного законодавства норми, що не відповідають міжнародним стандартам.

Уніфікація законодавства передбачає розроблення і введення в дію загальнообов'язкових однотипних юридичних норм. Вона може проводитись між державами-сусідами, бути регіональною та універсальною.

Уніфікація права може мати такі форми:

- Уніфікація правової теорії;
- Уніфікація окремих сфер правового регулювання: права людини, право власності, зобов'язальне право; пенітенціарне законодавство тощо.

Засоби зближення правових систем можна розподілити на дві групи:

Програмно-забезпечувальні:

- узгодження науково-правових концепцій;
- програми зближення національних законодавств;
- договори про правове співробітництво;
- угоди про правову допомогу;
- обмін інформаційними оглядами законодавства;
- визнання загального правового простору (для координації дій у галузі науки, техніки освіти);

- спільне визнання міжнародно-правових документів (декларацій, пактів, конвенцій);

Юридичні:

- складання словників юридичних термінів (гlossаріїв);
- загальні правові режими (інвестування, оподаткування);
- модельні закони;
- єдині стандарти (екологічної безпеки);
- визнання юридичних документів (дипломів про освіту);
- введення спрощеного порядку (набуття громадянства, оформлення віз);
- рівний юридичний захист суб'єктів;
- визнання рішень іноземних та міжнародних судів.

26.3. ПРОЦЕСИ КОНВЕРГЕНЦІЇ В СУЧАСНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

Термін «конвергенція» (від лат. *convergere* – наближуватись, сходитись) є достатньо поширеним у різних галузях знань. Наприклад, у біології це поняття використовують для позначення виникнення схожих анатомічних та морфологічних форм відносно далеких за походженням груп організмів у процесі еволюції; у філології воно означає розвиток подібних рис у кількох мовах незалежно від спільного походження внаслідок тісних і тривалих контактів між їхніми носіями. Найбільшого поширення цей термін здобув у суспільних науках, де сформувалася окрема теорія конвергенції, згідно з якою інтернаціоналізація економічної, політичної, культурної діяльності ведуть до зближення політично і соціально дивергентних систем – капіталізму та соціалізму – з можливістю їх злиття у майбутньому у змішане суспільство, яке синтезує в собі позитивні риси кожного з них.

Теорія конвергенції виникла в епоху біполярності світу, протистояння двох держав (США та СРСР), які уособлювали різні світоглядні підходи до політичної та економічної організації суспільства. Найбільш відомими при-

бічниками теорії були Дж. Гелбрейт, П. Сорокін, У. Ростю (США), Р. Арон, Ж. Фураст'є, Ф. Перру (Франція), Я. Тінберген (Нідерланди), О. Флехтхейм (ФРН). Так, Джон Гелбрейт пов'язував тенденцію до конвергенції з економічними чинниками, зі специфікою сучасного виробництва, яке диктує свої закони незалежно від національних або ідеологічних особливостей кожної держави. Він уважав, що капіталістичним країнам слід запозичити у СРСР досвід контролю над цінами та планування виробництва, а соціалістичній системі звернути увагу на лібералізацію економіки. П. Сорокін послідовно відстоював ідею конвергенції у багатьох своїх роботах. Зокрема заслуговують на увагу дослідження «Взаємна конвергенція Сполучених Штатів і СРСР до змішаного соціокультурного типу» (1960) та «Головні тенденції нашого часу» (1964). «Я схильний вважати, – наголошує автор, – що якщо людство уникне нових світових воєн, ... то пануючим типом виникаючого суспільства й культури, ймовірно, буде не капіталістичний і не комуністичний, а тип специфічний, який ми можемо позначити як інтегральний... Він об'єднає більшість позитивних цінностей і звільниться від серйозних дефектів кожного типу. На переконання П. Сорокіна, для Заходу конвергенція означатиме відмову від ілюзорних матеріальних цінностей та обмеження влади грошей, а для СРСР – повагу прав людини й підвищення матеріального рівня життя мас.

Слід зазначити, що теорія конвергенції розвивалася переважно на Заході, на протипагу вченню Маркса та Леніна про лінійний розвиток суспільства та невідворотність перемоги комунізму. На теренах СРСР така теорія не сприймалася саме тому, що по своїй суті вона є антиподом марксизму, оскільки бачить у капіталізмі й соціалізмі не стадії історичного процесу, що є несумісними й послідовно змінюють одна одну, а взаємодоповнюючі начала, однаково цінні й перспективні. Лише окремі видатні радянські науковці, серед яких А. Д. Сахаров, усвідомлюючи небезпеку ядерного протистояння двох політичних систем, змогли на протипагу офіційній ідеології та пропаганді відкрито відстоювати ідею конвергенції. А. Д. Сахаров бачив в останній єдиною можливою альтернативою загибелі людства, запоруку

збереження людської цивілізації. Він був переконаний, що глобальна мета виживання людства має пріоритет перед будь-якими регіональними, державними, національними, партійними й груповими цілями.

Розпад СРСР уніс свої корективи у розвиток теорії конвергенції. В сучасних умовах мова йде про правову конвергенцію, яка визначається як процес взаємодії національних правових систем або їх окремих елементів, що супроводжується підвищенням ступеня зв'язаності й узгодженості правового регулювання суспільних відносин, виникненням схожих правових інститутів у правових системах різних держав. На сучасному етапі розвитку можна виділити чотири напрямки правової конвергенції:

1) створення змішаних (гібридних) правових систем у країнах, які історично перебували під впливом різних традицій права. На сьогодні змішаний характер мають правові системи Шотландії, провінції Квебек (Канада), штату Луїзіана (США), а також країн скандинавського та латиноамериканського права.

2) розвиток регіональних (міждержавних) правових систем, що є характерним для всього світу. Особливо показовими є процеси європейської інтеграції в рамках Європейського Союзу. Створення єдиного європейського права є об'єктивно обумовленим процесом, що спричиняється низкою економічних, політичних та інших важливих чинників.

3) уніфікація міжнародного права, яка не обмежується лише регіональним рівнем, а набуває планетарного масштабу. Ця тенденція поширюється на різноманітні сфери суспільних відносин. Так, Європейська економічна комісія ООН наголошує на необхідності регулятивної конвергенції країн, які приєднуються до ВТО, що є важливою умовою розвитку світового ринку. Прийняття й застосування всіма країнами міжнародних стандартів має вирішальне значення для забезпечення конкурентоспроможності їх продукції на глобальному рівні.

4) поступова трансформація права країн, які традиційно належать до окремого типу правових систем, у напрямку зближення з іншим типом. Цей напрямок правової конвергенції є найбільш складним і не настільки помітним

порівняно з попередніми, оскільки кожна правова традиція має свою «інерцію», механізми самозбереження, виробляє певний імунітет проти розчинення в ній чужорідних елементів. Утім навіть в надрах таких самобутніх типів правових систем, як романо-германський та англосаксонський, спостерігаються достатньо відчутні конвергентні процеси. З одного боку, у романо-германському праві спостерігається істотне підвищення значення прецедентної практики, а з іншого – характерною тенденцією розвитку загального права є розширення законодавчого впливу на розвиток суспільних відносин.

26.4. ЄВРОПЕЙСЬКІ ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

Зміна світового порядку на сучасному етапі, необхідність структурування соціально-політичних, економічних та юридичних відносин як на глобальному, так і на регіональному рівнях сприяли появі нового типу правової системи – міждержавно-правового, який має свою специфіку порівняно з національними правовими системами.

Найбільш високий рівень впливу міжнародного права на національні правові системи вбачається на європейському континенті завдяки діяльності, насамперед, таких інституцій, як Рада Європи та Європейський Союз. Важливе місце у належному функціонуванні цих міждержавно-правових систем посідають правові механізми взаємодії, тобто певна система правових засобів і процедур, що сприяють узгодженню дій міждержавних та національних правових систем із метою їх гармонізації та досягнення належного правопорядку.

Правовий механізм взаємодії міждержавних та національних правових систем повинен об'єднувати такі процедури: визначення основних принципів взаємодії; визначення сфер самостійного (автономного) правового регулювання та встановлення меж і напрямів міжнародної та національної правотворчості; визначення правових засобів взаємодії та суб'єктів їх реалізації; узгодження норм міжнародного та національного права в процесі правотворення та застосування.

Слід підкреслити, що механізми взаємодії в межах Ради Європи та Європейського Союзу мають деякі суттєві відмінності. Якщо розглядати особливості функціонування Ради Європи, то зазначені вище процедури будуть мати такий вигляд:

1) *основними принципами взаємодії* є принцип рівності міжнародної та національної правової системи, принцип взаємопов'язаності та взаємодоповнюваності права Ради Європи та національного права, визнання національного права генетично первинним джерелом конвенцій Ради Європи, принцип співробітництва у правовій сфері, принцип добросовісного виконання права Ради Європи, принцип взаємного захисту прав людини;

2) *сфера правового регулювання* Ради Європи визначається її цілями, які формують її правотворчу діяльність; усі інші відносини є об'єктом національного правового регулювання, межі правотворчості якої залежать від завдань кожної окремої держави;

3) *основними правовими засобами взаємодії* є установчі договори, європейські конвенції та рекомендації, а також рішення Європейського Суду з прав людини;

4) *взаємозв'язок нормативно-правових актів Ради Європи та актів їх держав-учасниць* характеризується їх взаємною доповнюваністю та збагаченням. Національне право є генетичним джерелом конвенцій, які закріплюють найкращі правові здобутки та загальнолюдські цінності як на національному, так і на міжнародному рівнях. Зі свого боку держави-учасниці при формуванні системи власного законодавства враховують як юридично обов'язкові, так і рекомендаційні акти Ради Європи.

На протигагу вищевказаному правовому механізму, правовий механізм взаємодії права Європейського Союзу та його держав-учасниць має дещо інший вигляд. Це пояснюється більш високим рівнем правової інтеграції в межах Європейського Союзу.

1) *основні принципи взаємодії* європейського і національного права є результатом правотворчості Суду ЄС та мають такий вигляд: принцип верховенства права співтовариств порівняно з правом держав-учасниць (у разі колізії

домінуючу силу має норма Європейського Союзу); принцип прямої дії права співтовариств (утім, це стосується переважно установчих договорів та прецедентів Суду ЄС); принцип інкорпорації норм права співтовариств у національні правові системи; принцип юрисдикційної захищеності права співтовариств, який здійснюється Судом ЄС та судом першої інстанції, а також відповідними установами держав-учасниць.

2) *сфери самостійного регулювання права Європейського Союзу та національного права*, на відміну від Ради Європи, є дещо звуженими. Вступ до Євросоюзу означає для відповідної держави взяти на себе зобов'язання бути більш відкритою для спільного регулювання певних сфер і виконання спільних завдань, які не можуть бути ефективно виконані в національних межах. Водночас наявність сфери комунітарного права визначає межі правотворчості в Європейському Союзі.

3) Система права Європейського Союзу містить особливу ієрархію норм із поділом на первинне та вторинне право. Установчі договори мають найбільшу значущість у системі джерел права. Процедури нормотворчості хоча й здійснюються відповідно до міжнародно-правових принципів і норм, але більш подібні до аналогів національної законотворчості.

4) На відміну від правового механізму Ради Європи, у правовому механізмі Євросоюзу перевагу надано не правовим стандартам, а безпосередньо засобам правової інтеграції, за допомогою яких формуються єдині правила і норми поведінки суб'єктів у відповідних сферах, що визначає пріоритет права Європейського Союзу над правом національним і пряму дію правових актів ЄС.

Слід зазначити, що правовий механізм взаємодії права Європейського Союзу з національними правовими системами є більш ефективним, оскільки він не лише сприяє їх зближенню, а й забезпечує уніфікацію правового регулювання, гармонізацію правових систем, їх збалансованість у межах відповідного правового простору.

Стосовно участі України в інтеграційних європейських процесах слід зазначити, що з 1995 р. Україна є членом

Ради Європи, а набуття членства в Європейському Союзі наразі є пріоритетним напрямом зовнішньої політики. Серед основних напрямів співробітництва України з Радою Європи слід відзначити такі: реформування чинного і розроблення та імплементація нового законодавства у відповідності до стандартів Ради Європи на основі принципів верховенства права та прав людини; розбудова толерантного, демократичного суспільства, яке базується на європейських стандартах, зокрема, стосовно соціальних прав та прав національних меншин, рівних прав жінок та чоловіків, захисту дітей тощо; об'єднання зусиль для посилення ефективності боротьби проти корупції та відмивання коштів, протидії тероризму.

Європейська інтеграція України передбачає низку нормативних та інституційних заходів. У 2004 р. було ухвалено Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Інституційне забезпечення співробітництва України та Європейського Союзу визначено Стратегією інтеграції України до ЄС, іншими рішеннями Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України. Верховною Радою України утворено Комітет з питань європейської інтеграції. Загальне керівництво Стратегією інтеграції України до ЄС здійснює Президент України, реалізацію Стратегії здійснює Кабінет Міністрів України. Прем'єр-міністр України є головою української частини Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС та головою Координаційної ради з адаптації законодавства України до законодавства ЄС. В уряді України також існує посада віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, а у міністерствах створені посади заступника міністра з питань європейської інтеграції.

Довгі роки плідної роботи дали змогу Верховній Раді України та Європейському парламенту 16 вересня 2014 р. ратифікувати Угоду про асоціацію між ЄС та Україною, а 11 червня 2017 р. між Україною та Європейським Союзом набув чинності безвізовий режим. Подальший розвиток відносин між Україною та Європейським Союзом потребує

проведення низки реформ у сфері економіки, державного управління, правоохоронної діяльності.

26.5. ЗМІШАНІ ПРАВОВІ СИСТЕМИ

Окрім «класичних» правових сімей, у сучасному світі існують численні випадки поєднання в одній державі декількох правових систем. Причини такої правової багатоманітності в рамках однієї правової системи можуть мати різне походження: рецепція права, завоювання чи анексія, колонізація, обмін чи поступка територією, запозичення законів (передусім, кодексів) тощо.

Традиційно в юридичній літературі до змішаного типу правових систем відносять ті, в яких поєднання різних правових систем є, як правило, найбільш вираженим або знаковим. Інша їх назва – «гібридні системи». До таких систем відносять: країни далекосхідної правової сім'ї, скандинавського та латиноамериканського права, а також правові системи провінції Квебек (Канада), штату Луїзіана (США) та Шотландії.

Особливе місце серед правових систем становить так звана **далекосхідна правова сім'я** (або **група правових систем**) (Китай, Японія, Корея, Монголія, країни Індокитаю, Малайзія, Бірма тощо). Серед учених не існує єдності з цього питання. Так, науковці відносять її до традиційної сім'ї правових систем, інші – до сім'ї змішаних правових систем. Не існує єдиної точки зору з приводу того, які саме країни входять до неї. Адже, зокрема, за судженням сучасних японських правників, правова система Японії належить фактично до романо-германської правової системи. На думку багатьох європейських учених, своєрідність цієї сім'ї багато в чому пов'язана з її історичними коренями та тривалою ізоляцією від проникнення іноземного права, а традиція правових систем виявилася настільки стійкою, що навіть масове запозичення європейських і американських правових норм та інститутів не змогла кардинально змінити їхню природу. Слід зауважити, що для цієї сім'ї характерні внутрішні етичні цінності (запозичені з конфуціанства та буддизму) та традиційна саморегуляція і при-

мирення, що має перевагу перед юридичним вирішенням конфлікту. Як правило, основну увагу в цій групі приділяють Китаю та Японії.

Північноєвропейське (скандинавське) право. Спільна історична доля (зокрема слід згадати Кальмарську унію, до якої з 1397р. по 1523 р. входили Данія, Норвегія і Швеція), особливості географічного становища, найтісніші економічні, культурні і політичні зв'язки між північними державами Європи країн Північної Європи: Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії, Ісландії і країн Балтії сприяли формуванню спільної правової культури.

Вказані вище держави географічно близькі країнам романо-германського типу правової системи. Однак, на відміну від нього, ця група правових систем не підпала під глибокий вплив римського права і сприйняла його опосередковано. Хоча провідним джерелом права є нормативно-правовий акт, значну роль в системі джерел права відіграє судовий прецедент.

У системі права виділяється публічне право (конституційне, адміністративне, кримінальне, податкове, тощо) та приватне (право власності, зобов'язальне, сімейне, комерційне, міжнародне приватне право).

До системи джерел північноєвропейського права входять: нормативно-правові акти (конституція, закони, делеговані підзаконні акти уряду, підзаконні акти міністерств та відомств); судовий прецедент, принципи права (наприклад, принцип справедливості), правовий звичай (є допоміжним джерелом і поступово витісняється з системи джерел права, діє, як правило, у сфері шлюбно-сімейного, торговельного та морського права).

Латиноамериканське право. До цієї правової сім'ї входять Аргентина, Бразилія, Венесуела, Мексика, Парагвай, Уругвай, Чилі.

Країни Латинської Америки певний час були колоніями Франції, Іспанії, Португалії, тому їх правові системи формувалися під впливом континентального права. Але в подальшому вони зазнали суттєвого впливу з боку американського права (зокрема – Конституції США). Були запозичені республікансько-президентська форма правління,

принципи побудови судової системи, судовий контроль за конституційністю законів. Федеративні держави (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Мексика) запозичили принципи розподілу компетенції між федеральною владою та суб'єктами федерації.

Квебек. У 1763 р. Квебек після тривалого англо-французького протистояння став британською колонією. І хоча в інших провінціях Канади набуло поширення право англо-американського типу із судовим прецедентом в ролі основного джерела права, у Квебеку зберігалися французькі закони і саме тут відбувалася кодифікація цивільного права. Навіть ухвалений у 1866 р. Цивільний кодекс Квебеку як структурно, так і змістовно був близький до Кодексу Наполеона. Романо-германське походження прослідковується і в новому Цивільному кодексі Квебеку, який набув чинності у 1992 р., відтак для Цивільно-процесуального кодексу 1965 р. характерне поєднання англійських правил оцінювання доказів з французькими елементами цивільного процесу. Ця юридична своєрідність Квебеку зберігається і донині.

Луїзіана. У 1803 р. Сполучені Штати Америки придбали у Франції територію Нового Орлеану, який з 1812 р. перейменовано на Луїзіану. В цьому штаті зберігається романо-германська традиція. Він виділяється своїм позитивним ставленням до кодексів. Зокрема в ній діє Цивільний кодекс, ухвалений у 1870 р., який продовжує традиції французького права.

Шотландія. Право Шотландії сформувалося як самостійна система, що поєднує прецедентне право, створене шотландськими судами на основі власних принципів права з урахуванням значного обсягу положень римського права, та нормативно-правові акти. Після приєднання Шотландії до Англії (середина XVII – початок XVIII ст.), незважаючи на потужний вплив англійської правової системи, відмінності шотландського права від англійського переважно збереглися (вони проявляються у змісті правових норм, у термінології, у принципах застосування права в судах). Зі свого боку шотландське право також має певний вплив на розвиток англійського права. Незважаючи на певну подіб-

ність права Шотландії з романо-германським правом, пов'язану із впливом римського права, система джерел права Шотландії має певні особливості. Наприклад, до шотландського загального права, крім прецедентів, входять авторитетні праці (трактати) шотландських юристів. Протягом останнього часу значно посилюється роль законів і підзаконних актів, адже тепер на території Шотландії діють не лише нормативні акти парламенту Великої Британії, що стосуються власне Шотландії, низка актів, виданих парламентом Шотландії до 1707 р., але й акти відновленого у 1999 р. парламенту Шотландії.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке глобалізація?
2. Назвіть позитивні і негативні наслідки глобалізації для розвитку національних правових систем.
3. Розкрийте зміст акультурації і рецепції.
4. Дайте визначення гармонізації та уніфікації законодавства.
5. Охарактеризуйте програмно-забезпечувальні та юридичні засоби зближення правових систем.
6. Розкрийте особливості виникнення і розвитку теорії конвергенції.
7. Охарактеризуйте напрями правової конвергенції.
8. Розкрийте особливості правових механізмів взаємодії у Раді Європи та Європейському союзу.
9. Охарактеризуйте особливості європейської інтеграції України.
10. У чому полягають особливості далекосхідної правової сім'ї?
11. Охарактеризуйте особливості скандинавського права.
12. Охарактеризуйте особливості латиноамериканського права.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Артёмов І. В. Європейська інтеграція України: стан, проблеми, перспективи: зб. наук. статей. Книга 1. / І. В. Артёмов – Ужгород: ПП «АУТДОР-ШАРК», 2014. – 380 с.
2. Волошенко О. В. Гармонізація та уніфікація законодавства як форми зближення правових систем / О. В. Волошенко // Право і суспільство. – 2015. – № 4, ч. 4. – С. 3 – 7.

3. Волошенюк О. В. Процеси конвергенції в сучасних правових системах / О. В. Волошенюк // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 123 – 128.

¹⁻⁴ Гоша І. О. Тенденції в сучасному праві: глобалізація і національна правова система, проблеми впливу / І. О. Гоша // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2012. – № 19 т. 1. – С. 24 – 27.

²⁻⁵ Деменко О. Українська геополітика ХХІ ст.: свразійство чи євроінтеграція? / О. Деменко // Людина і політика. – 2004. – № 1. – С. 73 – 82.

³⁻⁶ Друзенко Г. Реформування механізму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу / Г. Друзенко // Юридична Україна. – 2003. – № 7. – С. 48 – 54.

⁴⁻⁷ Євроінтеграція: досвід країн Вишеградської четвірки та українські реалії [Текст] : [наук. вид.] / Ін-т екон. дослідж. та політ. консультацій ; Проект «Співпраця між аналіт. центрами Вишеград, четвірки та України задля підтримки публ. дискусії з євроінтеграц. питань та адвокації реформ» ; ред. І. Коссе. – Київ : [б. в.], 2014. – 87 с.

⁵⁻⁸ Карась А. Г. Глобалізація як чинник трансформації права / А. Г. Карась // Держава і право. – 2012. – № 57. – С. 82 – 88.

⁶⁻⁹ Кашкин С. Ю. Лиссабонський договір – новий етап розвитку права Європейського Союзу / С. Ю. Кашкин // Государство и право. – 2008. – № 9. – С. 59 – 66.

⁷⁻¹⁰ Конституційні акти Європейського Союзу. Частина І. / Упорядник Г. Друзенко і за заг. ред. Т. Качки. – К.: Видавництво «Юстиніан», 2005. – 512 с.

⁸⁻¹¹ Кравчук І. Контроль правотворчого процесу з метою адаптації права України до права ЄС / І. Кравчук // Право України. – 2005. – № 4. – С. 75 – 77.

⁹⁻¹² Кремень Т. В. Державний суверенітет у добу глобалізації / Т. В. Кремень // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 36 – 40.

¹⁰⁻¹³ Кресін О. В. Конституція об'єднаної Європи. / О. В. Кресін – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2005. – 116 с.

¹¹⁻¹⁴ Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України (теоретичні аспекти). / Л. А. Луць – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – 304 с.

¹²⁻¹⁵ Магновський І. Формування внутрішньодержавного права в умовах інтеграційних правових процесів сучасності / І. Магновський // Право України. – 2005. – № 3. – С. 118 – 121.

- [14-16.](#) Макуев Р. Х. Актуализация роли государства в обеспечении национальной безопасности в условиях глобализации / Р. Х. Макуев // Государство и право. – 2010. – № 8. – С. 33 – 42.
- [14-17.](#) Маркова-Мурашова С. А. Существование и взаимодействие правовых систем современности в условиях правовой конвергенции / С. А. Маркова-Мурашова // Юристы. Правоведь. – 2005. – № 1. – С. 16 – 22.
- [15-18.](#) Мартышин О. В. Национальная политическая и правовая культура в контексте глобализации / О. В. Мартышин // Государство и право. – 2005. – № 4. – С. 9 – 17.
- [16-19.](#) Марченко М. Н. Конвергенция романо-германского и англо-саксонского права : открытая лекция / М. Н. Марченко. – Киев, Симферополь : Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины ; Изд-во «Логос», 2007. – Вып. 1. – 36 с.
- [17-20.](#) Настасяк І. Ю. Взаємодія сучасних правових систем світу в умовах глобалізації / І. Ю. Настасяк // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2014. – Вип. 7. – С. 35 – 37.
- [18-21.](#) Наумов А. В. Сближение правовых систем как итог развития уголовного права в XX в. и его перспектива в XXI в. / А. В. Наумов // Государство и право. – 1998. – № 6. – С. 50 – 58.
- [19-22.](#) Нерсесянц В. С. Процессы универсализации права и государства в глобализирующемся мире / В. С. Нерсесянц // Государство и право. – 2005. – № 5. – С. 38 – 47.
- [20-23.](#) Общегосударственная программа адаптации законодательства Украины к законодательству Европейского Союза // Голос України. – 2004. – №101 (4 июня). – С. 24 – 25.
- [21-24.](#) Олійник О. Реформування юридичної риторики в Україні: євроінтеграція та адаптація національного законодавства і права України до законодавства та права ЄС / О. Олійник // Віче. – 2010. – № 18. – С. 27 – 29.
- [22-25.](#) Онуфрієнко О. О. Процеси конвергенції та дивергенції правових систем сучасності: досвід постановки проблеми / О. О. Онуфрієнко // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3. – С. 57 – 66.
- [23-26.](#) Палмер В. В. Дві конкуруючі теорії змішаних правових систем / В. В. Палмер // Порівняльне правознавство. – 2013. – № 1 – 2. – С. 128 – 154.
- [24-27.](#) Панасюк В. В. Право европейское и внутригосударственное: практические аспекты функционирования двух правовых порядков / В. В. Панасюк // Юрист. – 1998. – № 5. – С. 55 – 60.
- [25-28.](#) Плавич В. Проблеми входження України до Європейського правового простору / В. Плавич // Юридична Україна. – 2003. – № 5. – С. 24 – 27.

[26-29.](#) Посилення співпраці між Україною та ЄС щодо утвердження верховенства права в Україні [Текст] : аналіт. доп. Та рекомендації / Міжнар. фонд «Відродження», Ін-т відкритого сусп-ва – Брюссель; [авт. кол.: В. Авер'янов, І. Бондаренко, Л. Доля та ін.] – К., 2006. – 160 с.

[27-30.](#) Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток [Текст] / В. С. Журавський [та ін.]; за заг. ред. В. С. Журавського; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Інститут законодавства Верховної Ради України. – Київ: Юрінком Інтер, 2003. – 296 с.

[29-31.](#) Ралько В. В. Трансформація правових систем: основні наукові підходи, перспективи процесу / В. В. Ралько // Государство и право. – 2010. – № 1. – С. 111 – 115.

[29-32.](#) Саміло Г. О. Змішані правові системи: проблеми класифікації / Г. О. Саміло // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. Право. – 2015. – Вип. 33 (1). – С. 463-469.

[30-31.](#) Ситник С. Євроінтеграція та європеїзація: проблеми управління / С. Ситник // Віче. – 2009. – № 20. – С. 11 – 12.

[31-34.](#) Скурко Е. В. Некоторые аспекты проблемы взаимодействия правовых систем в условиях глобализации / Е. В. Скурко // Государство и право. – 2008. – № 8. – С. 69 – 72.

[32-35.](#) Смирнова Е. С. Глобализация как правовое понятие / Е. С. Смирнова // Современное право. – 2009. – № 3. – С. 17 – 26.

[36-38.](#) Тимченко С. М. Глобалізація і право: напрями впливу і тенденції розвитку / С. М. Тимченко // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 1. – С. 6 – 22.

[34-37.](#) Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. Текст. / А. И. Уткин. – М.: Логос, 2001. – 214 с.

[35-38.](#) Хаустова М. Глобалізація і її вплив на сутність та соціальне призначення держави / М. Хаустова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 4. – С. 30 – 41.

[36-39.](#) Чубко Т. П. Глобалізація: поняття, вплив на сучасні державу і право / Т. П. Чубко // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 396 – 405.

ГЛОСАРІЙ

Авторитарний режим – державно-політичний устрій, за яким політична влада здійснюється конкретною особою (представником класу, партії, елітної групи) за мінімальної участі народу в управлінні державними справами.

Визначально-установчі норми – це правові приписи, які визначають мету, завдання окремих інститутів або галузей права.

Виконання норм права – це форма реалізації норм права, що знаходить своє вираження в діях суб'єктів щодо здійснення зобов'язуючого розпорядження права.

Використання норм права – це форма реалізації правових норм, що складається в здійсненні тими чи іншими суб'єктами прав чи свобод, закріплених у відповідних нормах права.

Відсилання передбачає внесення до національного законодавства відсилання до відповідних міжнародно-правових джерел.

Внутрішні функції – це основні напрями діяльності держави з розв'язання внутрішніх задач.

Галузь права – це об'єктивно сформована відносно самостійна сукупність норм права, що складає якісно-однорідну сферу правового регулювання суспільних відносин певного роду.

Гарантії законності – це система загальносоціальних умов і спеціально-юридичних засобів, за допомогою яких в суспільстві забезпечується режим законності.

Гіпотеза – це частина норми права, що вказує на фактичні обставини, за умови настання яких необхідно або можливо виконання встановленого правила. Призначення гіпотези – визначити сферу та межі регулятивної дії диспозиції та норми права в цілому.

Декларативні норми – норми, які містять положення програмного характеру, нормативні оголошення.

Деліктоздатність – це здатність суб'єкта права нести відповідальність за свої протиправні вчинки.

Державний (політичний режим) – це сукупність прийомів і методів, за допомогою яких здійснюється державна влада.

Державний апарат – це частина механізму держави, система всіх державних органів, які наділені владними повноваженнями для здійснення функцій та завдань держави. Через функціонування механізму держави здійснюється державна влада.

Державні підприємства – це вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва.

Державні установи – це такі державні організації, які здійснюють завдання та реалізують функції держави у сфері нематеріального виробництва.

Децентралізоване регулювання складається в процесі самостійного вирішення певних питань, що виникають у взаємовідносинах між тими чи іншими особами.

Диспозитивність – можливість вибору варіантів рішень у межах права, можливість вільно розпоряджатися своїми правами.

Диспозиція – це частина норми права, в якій у вигляді владного припису визначається те чи інше правило поведінки (що повинен робити або, навпаки, не робити суб'єкт) за наявності умов, передбачених гіпотезою цієї норми.

Дієздатність – це здатність суб'єкта правовідносин своїми діями набувати й здійснювати права й обов'язки.

Дії – життєві факти, що є результатом усвідомленої поведінки людини. Вони поділяються на правомірні й неправомірні або правопорушення. Правомірні дії не порушують приписів юридичних норм, і поділяються на юридичні акти та вчинки.

Дотримання норм права – це форма реалізації норм права, що знаходить своє вираження в узгодженні суб'єктами своєї поведінки з нормами-заборами.

Законність – це заснований на принципах демократизму і соціальної справедливості режим суспільно-політичного життя, за яким забезпечується реальна та не-

ухильна реалізація правових приписів усіма учасниками суспільних відносин.

Законодавча діяльність полягає у виданні законодавчими (в окремих країнах представницькими) органами законів, обов'язкових для виконання всіма державними органами, суспільними об'єднаннями, органами місцевого самоврядування, посадовими особами і громадянами.

Зовнішні функції – це основні напрями діяльності держави щодо здійснення завдань, які стоять перед нею у взаємовідношенні з іншими державами і всією світовою спільнотою.

Імплементация – це процес забезпечення виконання положень міжнародного договору, включення міжнародних норм до системи національного права.

Індивідуальне регулювання – впорядкування конкретної життєвої ситуації шляхом ухвалення разового рішення. Воно може проявлятися у покладанні обов'язку чи заборони, у наданні або підтвердженні права, у заохоченні чи притягненні до відповідальності конкретної особи.

Інкорпорація – упорядкування нормативно-правових актів без зміни їх змісту шляхом зведення у єдині друковані видання за хронологією та / або предметом регулювання (збірники, довідники, зібрання).

Інституту права – це система відносно відмежованих від інших та пов'язаних між собою правових норм, що регулюють певну групу (вид) однорідних суспільних відносин.

Класифікація норм права – це їх поділ на окремі види за певними суттєвими ознаками, які визначають специфічну роль кожного із різновидів норм у регулюванні суспільних відносин.

Кодифікація – форма систематизації нормативно-правових актів, яка полягає в їх удосконаленні шляхом зміни змісту (перероблення та узгодження) норм права, які пов'язані загальним предметом регулювання та об'єднані в новий єдиний нормативно-правовий акт.

Колізійні норми – норми, які у разі наявності протиріччя між окремими нормативно-правовими актами з того самого предмета регулювання, повинні застосовуватися в

цьому випадку, тобто це норми, що регулюють вибір норми.

Консолідація – зведення у єдиний нормативно-правовий акт декількох актів, що регулюють певну сферу суспільних відносин без зміни змісту.

Контрольний процес – як правова форма діяльності органів держави, місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадських формувань виражається у здійсненні юридично значущих дій щодо спостереження та перевірки відповідності виконання і додержання підконтрольними суб'єктами нормативно-правових приписів і припинення правопорушень відповідними організаційно-правовими засобами: рішення, постанова, подання, застереження, повідомлення, припис та ін.

Контрольно-наглядова діяльність – здійснюється системою державних органів, що втілюють у життя перевірку і спостереження за законністю в різних сферах суспільних відносин.

Конфедерація – тимчасовий союз держав, утворений для досягнення політичних, військових, економічних та інших цілей. Конфедерація загалом не володіє суверенітетом, оскільки відсутній загальний для об'єднаних суб'єктів центральний державно-управлінський апарат і єдина система законодавства.

Метод правового регулювання – це система засобів, прийомів та способів правового регулювання суспільних відносин.

Механізм правового регулювання – це система всіх державно-правових (юридичних) засобів, за допомогою яких забезпечується упорядкованість суспільних відносин.

Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене, встановлене або санкціоноване державою правило поведінки загального характеру, яке охороняється державою та визначає права і обов'язки осіб в урегульованих суспільних відносинах, реалізація якого забезпечується достатнім рівнем правосвідомості суб'єктів права та можливістю застосування засобів впливу аж до прямого примусу.

Нормативне регулювання – вплив на поведінку людей за допомогою загальних правил, тобто моделей, еталонів, зразків поведінки, що поширюються на всі випадки цього роду і яким повинні підкоритися всі особи, що опинилися у передбаченій цими правилами ситуації.

Нормативно-правовий акт – це акт-документ, укладений спеціально уповноваженим державним органом, містить норми права, що носять загальнообов'язковий характер і забезпечені державою.

Норми-дефініції – це норми, які містять визначення правових категорій та понять, наприклад, поняття злочину, юридичної особи та ін.

Норми-засади – це правові приписи, які закріплюють засади конституційного ладу держави, основи соціально-економічного, політичного, державного життя, взаємовідносини держави і особистості, форми власності та ін.

Норми-презумпції – в цих нормах закріплюється припущення щодо існування або відсутності юридичних фактів.

Норми-преюдиції – це норми, що містять будь-яке оспорування існування вже доведеного юридичного факту і закріплення в юридичному акті, що набрав чинності.

Норми-принципи – це правові приписи, які виражають і закріплюють принципи права. Ці норми розглядаються як результат нормативного узагальнення державно-правових явищ, вони виражають зміст і закономірності цих явищ.

Норми-терміни – це такі правові приписи, які вказують на час, настання або проходження якого тягне певні юридичні наслідки (наприклад, термін позовної давності).

Норми-фікції – це норми, якими визнаються існуючими ті юридичні факти, що відсутні в реальному житті, і навпаки.

Нормотворчий процес – це діяльність компетентних органів держави, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, спеціально уповноважених громадських організацій з підготовки, ухвалення та офіційного оприлюднення нормативно-правових актів.

Об'єкти правовідносин – це певні матеріальні та духовні блага, визнані державою за допомогою законів і здатні задовольняти інтереси суб'єктів правовідносини.

Облік – це діяльність зі збирання, фіксації та зберігання нормативно-правових актів, підтримання їх у контрольному стані, створення спеціальних систем їх накопичення та пошуку.

Оперативні норми – норми, роль яких виражається у встановленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, у його поширенні на нове коло суспільних відносин, на новий термін.

Орган держави – це частина державного механізму, його основна ланка, що володіє певними специфічними ознаками.

Орган державної влади – це законодавчо обумовлена, економічно і організаційно відособлена частина механізму держави, що складається з державних службовців, які здійснюють свою діяльність на професійній основі, наділені державно-владними повноваженнями і необхідними матеріально-господарськими засобами з державного бюджету для здійснення в межах своєї компетенції певних задач і функцій держави.

Організаційно-виконавча діяльність – це форма здійснення функцій держави, реалізована у владній, виконавчо-розпорядчій роботі службовців, що здійснюється на систематичній основі, спрямованій на вирішення питань управління справами суспільства, шляхом видання актів застосування права, що є підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин.

Парламентська республіка характеризується підпорядкуванням виконавчої влади законодавчій.

Організаційна форма діяльності органів держави щодо здійснення його функцій – це однорідна за своїм зовнішнім проявом робота державних органів, яку здійснюють у межах певного юридичного регулювання і при дотриманні вимог законності, що не тягне за собою обов'язкові юридичні наслідки.

Підгалузь права – система правових інститутів, що об'єктивно складається в межах однієї галузі та регулює специфічне коло однорідних суспільних відносин.

Повноваження (компетенція) органу держави або посадової особи – вид і міра владного впливу, спрямованого на задоволення вимог уповноваженого суб'єкта або на винну особу.

Події – це життєві обставини, що не залежать від волі й свідомості людей. Це, передусім, явища природи – зміна пір року, землетрус, повінь тощо.

Політичний (державний) режим є системою методів, способів і засобів здійснення державної влади.

Посадова особа – фахівець з управління, що обіймає посаду в державному органі, підприємстві, установі, комерційній організації і постійно або тимчасово виконує організаційно-розпорядчі та інші функції, пов'язані з владним впливом на підлеглих і зі здійсненням юридично значущих дій, спрямованих на породження, зміну чи припинення правовідносин.

Право («позитивне право», «об'єктивне право») можна визначати як систему соціальних норм (формально-визначених, загальнообов'язкових), що встановлені (або санкціоновані) державою, знаходяться під її охороною, мають владно-вольовий, державно-регулятивний характер.

Правова держава – це політична організація громадянського суспільства, заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини, верховенстві права і взаємній відповідальності держави і особи.

Правова сім'я – сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що проявляються в єдності закономірностей розвитку та функціонування права, домінуванні певних джерел права та правових ідей, схожості правових категорій і понять.

Правове регулювання – це цілеспрямована, нормативно-організаційна діяльність щодо втілення регулюючих можливостей правових норм та інших спеціально-юридичних засобів у суспільні відносини з метою їх впровадження та прогресивного розвитку.

Правовий звичай – це історично сформоване, таке,

що увійшло в звичку завдяки систематичному повторенню, правило поведінки, що набуває загальнообов'язкового значення з огляду на державне санкціонування, шляхом закріплення у нормативно-правових актах.

Правовий прецедент – це судове або адміністративне рішення у конкретній юридичній справі, визнане зразком вищої судової інстанції держави, яке застосовують надалі для вирішення подібних юридичних справ.

Правовий статус особистості – це система прав, свобод і обов'язків особистості, закріплених у Конституції, інших нормативно-правових актах та міжнародних правових актах з прав людини.

Правові відносини – це врегульовані нормами права суспільні відносини (соціальні зв'язки), учасники яких виступають носіями суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, повноважень та юридичної відповідальності.

Правові форми реалізації функцій держави – це передбачена законом, однорідна за способом зовнішнього вираження й юридичними наслідками діяльність державних органів, що проявляється у створенні і втіленні в життя юридичних актів.

Правозастосовна діяльність – це діяльність державних органів, спрямована на вирішення конкретних юридичних справ, реалізацію в життя законів і підзаконних актів, шляхом винесення актів застосування права. Цей процес втілюється в оперативно-виконавчій і правоохоронній діяльності.

Правозастосовний акт, чи акт застосування норми права – це індивідуальний акт державно-владного характеру, що видається компетентними державними органами і визначає на основі правових норм права й обов'язки конкретних осіб чи міру їх відповідальності.

Правозастосовний процес – владна організаційна діяльність компетентних органів держави, місцевого самоврядування, їх посадових осіб та спеціально уповноважених громадських організацій з розгляду та вирішення індивідуальних юридично значущих справ.

Правозастосування – це владна-організуюча діяльність компетентних державних органів і посадових осіб, що

виражається в процедурно-процесуальних формах, складається в реалізації юридичних норм щодо конкретних життєвих випадків і конкретних суб'єктів, для вирішення юридичної справи, в результаті чого виникають, змінюються, припиняються або відновлюються юридичні права та юридичні обов'язки сторін у цих справах.

Правоздатність – це здатність суб'єкта правовідносин бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Правоохоронна діяльність – це форма здійснення функцій держави за допомогою владної оперативної роботи державних органів з охорони юридичних норм від порушень, захисту закріплених у них прав і свобод громадян і забезпечення виконання покладених на них юридичних обов'язків.

Правопорядок – це стан фактичної впорядкованості регульованих нормами права суспільних відносин, який є результатом впровадження в життя режиму законності.

Правосвідомість – форма (частина) свідомості людей, яка відображає правову дійсність, репрезентує ставлення людей до права, як у статиці, так і в динаміці його буття, впливає на характер поведінки людей у сфері правового регулювання суспільних відносин.

Правотворча діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом підготовки й ухвалення, затвердження, санкціонування й оприлюднення, введення в дію, зміни і скасування юридичних норм.

Предмет правового регулювання – це якісно-однорідна сфера правового регулювання певного кола суспільних відносин.

Предметом науки теорії держави і права є основні й найбільш загальні закономірності та тенденції виникнення, розвитку і функціонування державних і правових явищ і процесів, а також загальні для всієї юридичної науки поняття.

Президентська республіка вирізняється тим, що домінуючу роль у державному апараті займає президент, уповноважений формувати вищі органи виконавчої влади, які є йому підзвітними і не несуть відповідальності перед парламентом.

Приватне право – це сукупність норм права, що регулюють суспільні відносини, які виражають приватні інтереси та спрямовані на захист цих інтересів.

Принципи законності – це основоположні начала, керівні ідеї, що виражають зміст законності як особливого суспільно-політичного режиму.

Принципи права є нормативно закріпленою ідейною основою права, що визначає статичку і динаміку його буття – структуру права, функціонування права, формування і розвиток змісту права, його сутність, соціальну спрямованість.

Процесуальна стадія – це динамічна, відносно замкнута сукупність закріплених чинним законодавством способів, прийомів, форм, які виражають неухильне виконання процедурно-процесуальних вимог, що забезпечують послідовність здійснення конкретних дій, спрямованих на досягнення кінцевого процесуального результату.

Публічне право – це сукупність норм права, що регулюють суспільні відносини, які забезпечують загальні (публічні, сукупні) інтереси держави або всього суспільства.

Реалізація норм права – це втілення положень правових норм у фактичній поведінці (діяльності) суб'єктів права.

Релігійні догми – система правил, сформованих на бездоказових переконаннях – віруваннях, обумовлених релігійними вченнями.

Республіка – форма правління, за якої верховна влада в державі здійснюється вищими органами влади, які формуються населенням у результаті проведення виборів.

Рецепція – це внесення у національне право норм міжнародного права без зміни їх змісту.

Санкція – це частина норми права, яка передбачає міри примусового впливу, що застосовуються до правопорушників цього правила поведінки. Мета санкцій – створення тих чи інших несприятливих наслідків для правопорушника або заохочувальних наслідків для суб'єктів, що виконують владний припис.

Система законодавства – це упорядкована сукупність чинних нормативно-правових актів та нормативно-правових договорів.

Система права – це залежна від розвитку суспільних відносин цілісна, упорядкована єдність норм права з їх розподілом на галузі, підгалузі та інститути.

Систематизація законодавства – це діяльність із упорядкування та вдосконалення нормативно-правових актів, зведення їх в єдину внутрішньо узгоджену систему.

Суб'єкти правовідносин – це визнані державою за допомогою юридичних норм носії суб'єктивних прав, юридичних обов'язків, юридичної відповідальності й повноважень у конкретних правовідносинах.

Суб'єктивне право – це гарантовані правом вид і міра можливої поведінки правомочного суб'єкта правовідносин.

Субінститут права – це впорядкована сукупність норм права, що регулює різновид суспільних відносин у межах певного інституту.

Судова діяльність охоплює втілення в життя функцій держави через здійснення правосуддя всіма ланками судової системи країни, шляхом офіційного розв'язання суперечок, що виникають між суб'єктами права, а також захист порушених прав на законних підставах.

Сутність права слід розуміти як загальну волю, зумовлену матеріальними та іншими чинниками життєдіяльності суспільства, характером домінуючих суб'єктів соціуму, сформовану як результат узгодженості інтересів (публічних, індивідуальних), зовнішньо державно-офіційно виражену як загальна міра (формально-обов'язковий нормативний регулятор) поведінки суб'єктів права.

Тоталітарний режим характеризується контролем держави над усіма галузями суспільного життя, повним підкоренням населення політичній владі та єдиній ідеології.

Трансформація – це видання відповідних національних актів після приєднання держави до міжнародного договору.

У вузькому сенсі громадянське суспільство є цивілізаційним становищем суспільства, характерною ознакою якого є рівноправність особистості, співтовариства громадян та держави.

Громадянське суспільство – це сукупність неполітичних відносин (міжособистісних, сімейних, економічних, культурних, релігійних, національних), а також структур, що розвиваються за межами та без безпосереднього втручання держави.

Узагальнення – це такий логічний спосіб, завдяки якому здійснюється уявний перехід від одиничного до загального через об'єднання однорідних предметів в класи, на основі їх спільних ознак.

Унітарна держава – проста, єдина держава, що складається з адміністративно-територіальних одиниць, які не мають ознак державного суверенітету: в ньому існує єдина система вищих органів і єдина система законодавства,

Установчий процес – це специфічна організаційно-правова діяльність відповідних інститутів громадянського суспільства з реалізації норм права, якими встановлюється їх правомірність з формування, реалізації та ліквідації державних органів, посадових осіб та інших суб'єктів управління.

Федеративна держава – складна, союзна держава, частини котрої є державними утвореннями і характеризуються наявністю певною мірою державного суверенітету й іншими ознаками державності.

Форма державного правління – це організація вищих органів державної влади, їх структура, порядок утворення, розподіл компетенції та взаємовідносин із населенням.

Форма державного устрою відображає територіальну структуру держави, співвідношення між державою загалом та її складовими територіальними одиницями. Форма державного устрою – це політико-територіальний устрій держави, характер взаємовідносин між центральною і місцевою владою.

Форма права – спосіб зовнішнього вираження прав, норм як загальнообов'язкових правил регулювання суспільних відносин.

Форма правління характеризує порядок утворення і організації вищих органів державної влади, їх взаємовідносини між собою і населенням.

Функції громадянського суспільства полягають у повному задоволенні матеріальних і духовних потреб людини, захисті приватної сфери життя людей, стримуванні політичної влади від абсолютного свавілля, стабілізації суспільних відносин і процесів.

Функції держави – це основні напрями внутрішньої та зовнішньої діяльності держави, в яких виражається і конкретизується її сутність і соціальне призначення.

Функції права – це визначені сутністю права, його соціальним призначенням у цій країні, основні напрями юридичного впливу на суспільні відносини права як нормативного регулятора цих відносин.

Функції теорії держави і права – це основні напрями її впливу на державно-правову дійсність, тобто на розвиток юридичної науки, практичної юридичної діяльності, а також професійної юридичної освіти.

Централізоване регулювання здійснює вплив на поведінку людей у межах певної території чи колективу з єдиного центру. Воно забезпечує єдність ухвалення рішень щодо аналогічних чи схожих життєвих ситуацій.

Юридична відповідальність – вид і міра примусового зізнання позбавлення благ особистого або майнового характеру, що належать правопорушникові. Юридична відповідальність може характеризуватись як інститут правової системи, який припускає застосування санкцій до суб'єкта, винного у скоєнні правопорушення, або як обов'язок суб'єкта правопорушення зазнати застосування юридичних санкцій за скоєне ним правопорушення.

Юридична практика – це професійна юридична діяльність, спрямована на задоволення публічних і приватних інтересів.

Юридичний обов'язок – вид і міра належної поведінки зобов'язаної сторони в правовідносинах.

Юридичний процес – це комплексна система органічно пов'язаних процесуальних форм упорядкування діяльності органів держави, місцевого самоврядування та їх посадових осіб та інших спеціально уповноважених суб'єктів, спрямованих на вирішення юридичної ситуації і досягнення конкретного матеріально-правового результату.

Юридичний режим галузі права (галузевий режим) – це особлива цілісна система регулятивного впливу, що характеризується специфічними прийомами регулювання – особливим порядком виникнення та формування змісту прав та обов'язків, їх здійснення, специфікою санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на цю сукупність норм.

Юридичні акти співвідносяться зі спеціальною метою – досягти певного, юридично значущого результату (заяви й скарги громадян, судові рішення тощо).

Юридичні факти визначаються як конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують динаміку правовідносин (виникнення, зміна або припинення).

Навчальне видання

О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін.

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

Підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл.